

TEORIJA IN PRAKSA

6/2003

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XL št. 6
november - december 2003,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
*Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani*

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

TISK
Formatisk d.o.o.

UREDNIKI/Associate Editors
*Anton Grizold, Marko Lah,
Igor Lukšič, Breda Luthar,
Peter Stankovič, Zdenka Šadl*

Tomaž Krpič (recenzije)

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory
Board
*Milan Balažič, Ivan Bernik,
Marjan Brezovšek, Miro Cerar, ml.
Ljubica Jelušič, Maca Jogan,
Stane Južnič, Andrej Kirn,
Miran Komac, Vlado Miheljčak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Rudi Rizman, Tine Stanovnik,
Marjan Svetličič, Zlatko Šabič,
Metka Tekavčič, Niko Toš,
Mirjana Ule, Vasja Vehovar,
France Vreg, Pavel Zgaga*

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory Board
*Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Wille
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)*

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, International Political Science Abstracts, Sociological Abstracts,
Cobiss, IBZ-International Bibliography of Periodical Literature, IBZ-DC-ROM,
IBZ-International Bibliography of Books Reviews of Scholarly Literature, IBR-CD-ROM

Uredništvo/Editorial board

1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 01/5805-147, faks: 01/5805-108
E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si

Teorija in praksa je dostopna na internetu
http://www.uni-lj.si/~fd_tip/index.html

Naročnina za I. polletje 2003

za študente in dijake 4.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 5.000,00 SIT,

za podjetja in ustanove 10.000,00 SIT, za tujino 12.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XL, št. 6, str. 981 - 1212

Ljubljana, november - december 2003

ČLANKI

Slavko SPLICHAL: OD "SUMNE SREČE" H KULTIVIRANEMU RAZGLABLJANJU	985-1011
Zdravko MLINAR: TELEDELO IN PROSTORSKO-ČASOVNA ORGANIZACIJA BIVALNEGA OKOLJA	1012-1039
Miro KLINE, Dario BERGINČ: TRŽNA ZNAMKA DRŽAVE: ŠTUDIJA PRIMERA SLOVENIJE	1040-1057
Andrej ANŽIČ, Robert GOLOBINEK: SLOVENSKI MODEL PARLAMENTARNEGA NADZORSTVA NAD OBVEŠČEVALNIMI IN VARNOSTNIMI SLUŽBAMI	1058-1073
Simona KUSTEC LIPICER: VREDNOTENJE JAVNIH POLITIK	1074-1093

ETIKA SKRBI - TEORIJA, POLITIKE, PRAKSE

Alenka ŠVAB: UVODNIK	1094-1096
Selma SEVENHUIJSEN: TRETJA POT? MORALNOSTI, ETIKE IN DRUŽINE	1097-1111
Alenka ŠVAB: MED DELOM IN DRUŽINO	1112-1126
Majda PAHOR: VIRI ETIČNEGA ODLOČANJA PRI DELU MEDICINSKIH SESTER	1127-1142
Simona ZAVRATNIK ZIMIC: ETIKA SKRBI V MIGRACIJSKIH POLITIKAH	1143-1154
Irena SELIŠNIK: SOCIALNO MATERINSTVO	1155-1166

PREVOD

LADISLAV CABADA: ČEŠKE POLITIČNE STRANKE IN NJIHOV POLOŽAJ V PROCESU OBLIKOVANJA EVROPSKIH POLITIČNIH STRANK	1167-1177
--	-----------

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

Uroš PINTERIČ: CENTRAL EUROPE BEYOND DOUBLE ENLARGEMENT	1178-1180
---	-----------

PRIKAZI, RECENZIJE

Padraic Kenney: A Carnival of Revolution: Central Europe 1989 (Mirsad Begić)	1181-1184
Danica Fink Hafner in Damjan Lajh: Managing Europe from Home: the Europeanisation of the Slovenian Core Executive (Tomaž Boh)	1184-1186
Uršula Lipovec Čebren (ur.): V zoni prebežništva: Antropološke raziskave prebežnikov v Sloveniji (Barbara Verlič Christensen)	1186-1188
Selma Sevenhuijsen, Alenka Švab (ur.): Labirinti skrbi - Pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko (Roman Kuhar)	1188-1191
Franc Trček: Problem informacijske (ne)dostopnosti (Marjan Hočevar)	1191-1192
Mary Evans (ur.) in Ellie Lee (ur.): Real Bodies: A Sociological Introduction (Tomaž Krpič)	1193-1195

AVTORSKI POVZETKI

1196-1203

KAZALO LETNIKA XL

1204-1210

ARTICLES

- Slavko SPLICHAL: FROM DISTRUSTFUL HAPPINESS TO CULTIVATED REASONING 985-1011
- Zdravko MLINAR: TELEWORK AND SPATIAL AND TEMPORAL ORGANISATION OF THE RESIDENTIAL ENVIRONMENT 1012-1039
- Miro KLINE, Dario BERGINČ: 'COUNTRY' AS A BRAND: SLOVENIA AS THE CASE STUDY 1040-1057
- Andrej ANŽIČ, Robert GOLOBINEK: SLOVENIAN MODEL OF PARLIAMENTARY CONTROL OVER THE INTELLIGENCE AND SECURITY SERVICES 1058-1073
- Simona KUSTEC LIPICER: PUBLIC POLICY EVALUATION 1074-1093

ETHICS OF CARE - THEORY, POLICIES, PRACTICES

- Alenka ŠVAB: EDITORIAL 1094-1096
- Selma SEVENHUIJSSEN: THIRD WAY? MORALITIES, ETHICS AND FAMILIES 1097-1111
- Alenka ŠVAB: CARE BETWEEN WORK AND FAMILY 1112-1126
- Majda PAHOR: "POWER TO HELP". RESOURCES OF ETHICAL DECISION-MAKING IN NURSING 1127-1142
- Simona ZAVRATNIK ZIMIC: ETHICS OF CARE IN MIGRATION POLICIES 1143-1154
- Irena SELIŠNIK: "SOCIAL MOTHERHOOD" 1155-1166

TRANSLATION

- Ladislav CABADA: CZECH POLITICAL PARTIES AND THEIR POSITION IN THE PROCESS OF CREATING EUROPEAN POLITICAL PARTIES 1167-1177

EXPERTS MEETINGS, CONFERENCES

- Uroš PINTERIČ: CENTRAL EUROPE BEYOND DOUBLE ENLARGEMENT 1178-1180

REVIEWS

- Padraic Kenney: A Carnival of Revolution: Central Europe 1989 (Mirsad Begić) 1181-1184
- Danica Fink Hafner in Damjan Lajh: Managing Europe from Home: the Europeanisation of the Slovenian Core Executive (Tomaž Boh) 1184-1186
- Uršula Lipovec Čebren (ed.): In the Zone of immigration: an anthropological research on immigrants in Slovenia (Barbara Verlič Christensen) 1186-1188
- Selma Sevenhuijsen, Alenka Švab (eds.): Labyrinths of Care - The relevance of the ethics of care perspective for social policy (Roman Kuhar) 1188-1191
- Franc Trček: Problems of Information Inaccessibility (Marjan Hočevar) 1191-1192
- Mary Evans, Ellie Lee (eds.): Real Bodies: a sociological introduction (Tomaž Krpič) 1193-1195

ABSTRACTS

1196-1203

CONTENTS - VOLUME XL

1204-1210

Slavko SPLICHAL*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEKOD 'SUMNE SREČE' H KULTIVIRANEMU
RAZGLABLJANJU
BENTHAM IN KANT O NAČELIH JAVNEGA KOMUNICIRANJA

Povzetek. Analiza Kantove in Benthamove konceptualizacije načela publicitete razkriva temeljno razliko med v sodobnosti prevladujočo idejo svobode tiska, ki izhaja iz Benthamove "sumne sreče", ter Kantovo zahtevo po javni rabi uma in njegovim načelom publicitete. Bentham je v interesu splošne sreče zagovarjal svoboden tisk kot sredstvo javnega nadzora parlamenta. Kant je zagovarjal svobodno javno razpravo kot instrument razvoja in izražanja človekove avtonomne racionalnosti. Toda "svoboden tisk", ki je utelešen v lastninski pravici njegovih lastnikov, ne more doseči ne Benthamovih ne Kantovih ciljev, ki v ospredje postavljajo osebno pravico komuniciranja, ne pa korporacijsko pravico svobode tiska. V demokratičnih družbah, v katerih državljani, ne pa posamezni stanovi, legitimirajo oblast, bi moralo nadzorstveno razsežnost publicitete, ki se izraža v korporacijski svobodi tiska, učinkovito dopolniti delovanje v smeri izenačevanja državljanov v javni rabi uma.

Ključni pojmi: publiciteta, nadzorovanje, javna raba uma, pravičnost, lastninska pravica, svoboda tiska, pravica do komuniciranja, Jeremy Bentham, Immanuel Kant

Tisk in moč nadzorovanja

Svoboda tiska in svoboda govora sta pojmovani kot temeljna elementa sodobne demokracije. Zakonodaje na državni in mednarodni ravni zagotavljajo ne samo svobodo tiska, ampak tudi (celo primarno) svobodo govora kot temeljno in neodtujljivo človekovo pravico. Večina pravic in svoboščin, ki medijem pripadajo po zakonodaji, se v bistvu ne razlikuje od svoboščin, ki pripadajo posamezniku iz naslova pravice do svobode izražanja. Vendar kaže, da so mediji zakonsko bolj zaščiteni kot državljani. Ker množični mediji razpolagajo z veliko močnejšimi sredstvi kot navadni državljani, lahko tudi polneje uživajo svojo "svobodo tiska" kot pa državljani svojo "svobodo izražanja".

Zgodnji institucionalni poskusi regulacije tiska so omejevali avtonomijo posameznika pri oblikovanju in javnem izražanju mnenj na teme, ki niso bile kritične

* Dr. Slavko Splichal, redni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

do elit moči. Tovrstni poskusi regulacije, kot denimo cenzorski edikti, so bili "medijski zakoni" zgolj po imenu. Pravi smisel medijske zakonodaje ni represija proti svobodi tiska, ki s širjenjem strahu pred kaznovanjem preprečuje "kriminalna dejanja", kot je to pri cenzuri, ampak – kot trdi Karl Marx v seriji člankov o svobodi tiska iz leta 1842 – v pravnem priznanju svobode tiska kot uresničitve človekove svobode, ki mora zagotoviti enakost pravic državljanom ne glede na njihovo razredno pripadnost. Po Marxu je svoboda tiska – tako kot katerakoli druga človekova svoboda – vselej obstajala v praksi, vendar večinoma kot del *privilegijev*, ne pa kot *splošna človekova pravica*. Institucionalizacija komuniciranja je privedla tudi do porasta različnih vrst popačenega komuniciranja kot posledica poskusov različnih zasebnih in oblastnih skupin, da bi strukturirale in omejevale javno komuniciranje v prid uveljavljanja svojih partikularnih interesov. Potreba za institucionalno regulacijo in intenzivnostjo tovrstne regulacije je kulminirala z razvojem množičnih medijev, najprej v rigidnih prepovedih svobode izražanja in tiska, kasneje – z meščansko revolucijo – pa z ustavnim in zakonskim zagotavljanjem svobode tiska. Prvenstvo ustavne pravice do zasebne lastnine nad pravico do svobodnega izražanja morda predstavlja najmočnejšega nasprotnika pravici do javnega izražanja v dobi množičnih medijev, ki ga v razpravah o svobodi tiska nikakor ne smemo spregledati.

986

V sedemnajstem in osemnajstem stoletju so razprave o svobodi tiska(nja) izpelejevale načelo publicitete iz *posameznikove* svobode *mišljenja* in *govora*. Vendar so se po ustavni zagotovitvi svobodnega tiska razprave o svobodi tiska skrčile na težnjo po svobodi *za tisk* in s tem zapostavile idejo publicitete kot osnove demokratične družbene ureditve. Pojma javnih medijev in družbene odgovornosti tiska sta z omejenim uspehom poskušala obuditi to dimenzijo javnosti. Družbeni akterji, ki so zgodovinsko vzpostavili (liberalno-meščansko) javno sfero in katerih participacija v njej je še vedno neizbežno konstitutivna – tj. posamezniki in skupine, izhajajoče iz civilne družbe, ki kot *državljeni* participirajo v reprodukciji javnosti – so bili v veliki meri marginalizirani. Javna sfera je bila podvržena dvema skupinama *zunanjih* akterjev: političnim strankam, interesnim skupinam in drugim nosilcem družbene moči, ki se samo "pojaviš pred javnostjo" in "okupirajo že vzpostavljeno javnost, da bi jo uporabili", ter publicistom v medijih kot vratarjem, ki določajo prednostne teme javega diskurza in nadzorujejo dostop do medijev (Habermas, 1992: 440, 453-4).

Ta praktični in duhovni obrat k depersonalizirani svobodi tiska najboljše ponaazarjajo pojmovanja tiska kot "četrte veje oblasti" (fourth power), "četrtega stanu" (fourth estate) oziroma "psa čuvaja" (watchdog) – popularni vzdevki, ki so se v devetnajstem stoletju prijeli tiska na Zahodu, še posebej v ZDA. Pojem svobode tiska je postal neločljiv od ideje/ideala od vladnega in strankarsko-političnega nadzora neodvisnih časnikov, ki predstavljajo javno mnenje in imajo moč za nadzorovanje drugih vej oblasti.

Boj za svobodo misli, tiska(nja) in drugih državljanskih pravic v Evropi je bil v svojem bistvu izraz vzpona novega, nacionalnega meščanskega razreda – ki je sebe enačil z "družbo", "ljudstvom" ali "narodom" – in njegovega boja za oblast. V tem obdobju je ideja četrte veje oblasti jasno kazala na dejstvo, da so časniki imeli dru-

gačen vir legitimnosti in da so predstavljali kritični impulz proti *anciene régimeu* ter obliko nadzora nad tradicionalnimi vejami državne oblasti. V tem času so razsvetljsko usmerjeni Evropejci nekritično videli Združene države Amerike kot prostor, kjer bi se "razum in človeštvo lahko razvila hitreje kot kjerkoli drugje" (Robert Palmer in Keagan, 2003: 9).¹ V svojem *Pismu španskemu ljudstvu* (1820) je Jeremy Bentham na primer zapisal, da v ZDA "ljudje niso nič bolj omejeni pri javnem izbiranju in izražanju kot pri zasebnem skupnem obedovanju." Podobno je Marx (1842/1974) našel "naravni fenomen svobode tiska v Severni Ameriki v svoji čisti, najbolj naravni obliki."²

Z meščansko revolucijo je izginila raznovrstnost virov politične in družbene legitimnosti, saj je vse veje oblasti legitimiral isti vir – ljudstvo. Četudi je tisk še vedno imel drugačen vir legitimnosti – kot *organ javnosti* in kot kapitalistično *nedržavno podjetje*, je njegova avtonomizacija v posebno "vejo", utemeljeno na moči kapitala, uspešno izvzela tisk iz splošnega načela publicitete, natančneje, iz osebnostne pravice do izražanja. Medtem ko je načelo publicitete označevalo *splošno* prepričanje v svobodo in avtonomijo človekove narave in razuma, je pojem tiska kot "četrti veje oblasti" (fourth power) poudarjal neodvisnost in svobodo privilegirane nove družbene "moči", tako v Marxovem smislu "urbanega stanu" kot novega meščanskega razreda, kot tudi v Macaulayjevem pomenu tiska kot "četrti veje oblasti... [ki je] enakovreden varuh, in več kot enakovreden, vsem preostalom [varuhom javne svobode] skupaj" (Macaulay, 1872/1999: 103).³

Ta nenavadna "pooblastitev" tiska v tradiciji četrte veje oblasti se je razkrila ob koncu devetnajstega stoletja, ko se je zgodnja konceptualizacija publicitete, ki naj bi omogočala javni tribunal sankcionirati politične predstavnike, ki ne bi delovali skladno z javnim interesom, preusmerila v zanimanje za to, "kako javno mnenje vpliva na človeka kot člana družbe, ne pa kot njegov zastopnik ali govornik" (Ross, 1901/1969: 97op). Ta nova konceptualizacija⁴ ne poudarja gonilne sile javnega mnenja za nadziranje vladajočih, ampak se osredotoča na njegovo moč discipliniranja ljudi, osvobojenih njihove kritične funkcije in aktivne vloge pri formiranju javnega mnenja. Normativna ideja o javnosti, ki ji načelo publicitete omogoča nadzirati vlado, je bila povsem opuščena. Publiciteta je bila videna primarno kot instrument discipliniranja, ki prisiljuje celotno populacijo h konformnosti ne glede na kakršnekoli razredne delitve. "Organi javnosti" – tisk – nekdanj vsaj teoret-

¹ Razsvetljski pisci ameriške revolucije niso pogosto kritizirali. Tak primer je, denimo, odrekanje pravice ameriškim kolonizatorjem, da bi "ustanovili kolonije s prevarantskimi kupčijami in tako postali lastniki njihove zemlje [zemlje ameriških Indijancev], kar je za Kantla (1797/1952) pomenilo "jezuitizem, kjer pravičen cilj opravičuje vsakršna sredstva."

² Marx je tak naklonjen odnos do dejanske svobode tiska v ZDA dopolnil s sklepom, da je zaradi kulturnozgodovinske superiornosti v Nemčiji še veliko več temeljev za svobodo tiska: "Ampak če so veliki zgodovinski temelji svobode tiska v Severni Ameriki, so ti temelji še večji v Nemčiji. Literatura naroda in intelektualna kultura, ki je z njo povezana, sta zares ne samo neposredna zgodovinska temelja tiska, ampak tudi njegova zgodovina sama. In kateri narod na svetu se lahko pohvali s temi najbolj neposrednimi zgodovinskimi temelji svobode tiska bolj kot nemški narod?" Marx (1842/1974).

³ Ta Macaulayev rek je pogosto, a napačno, pripisan Edmundu Burku.

⁴ Gl. Splichal (1997) za izčrpen pregled teoretičnih pristopov k obravnavi javnega mnenja in njegovega odnosa do tiska v 20. stoletju.

sko zasnovani za nadzor močnih, so bili spremenjeni v instrumente ustvarjanja konformnosti. Ross je gledal na tisk kot na obliko prepričevalnega komuniciranja, ki "v človekovo mišljenje uvaja nedobrodošle ideje tako pretkano, da ne izzove volje, da bi jih pregnala" (1901/1969: 147), ter opozarjal, da "lastnik časopisa fabricira predstave, ki oblikujejo mnenje, in če nadzoruje verigo pomembnih časopisov, lahko dejansko ustvarja javno mnenje, ne da bi javnost to vedela" (1917-18: 630).

Rossova ideja o družbenem nadzoru, ki omejuje deviantno obnašanje in varuje družbeni red, dejansko bolj spominja na ureditev, ki si jo je zamislil Bentham (1787/1995) v svoji kaznilnici – namenjeni trajnemu nadzorovanju velikega števila posameznikov in njihovi transformaciji v permanentni objekt, nikoli pa subjekt informacij - in jo prenaša na celotno družbo, kot pa aktualizira Benthamov načrt javnega nadzora nad parlamentom. Na začetku dvajsetega stoletja so sociologi čikaške šole odpravili iluzijo svobodnega in neodvisnega tiska, ki so jo občudovale generacije evropskih liberalnih, svobodomiselnih intelektualcev. Na temelju številnih empiričnih, večinoma ameriških raziskav, je Ferdinand Tönnies ugotavljal, da tisk razkrajja dvojna korupcija: časniki postajajo za njihove lastnike čisto navaden posel, in kar je še huje, postajajo tudi sredstvo promocije kapitalističnih ciljev na splošno, kar je postala najučinkovitejša sila v časopisnim biznisu (1922: 183). V poskusu iskanja rešitve je John Dewey (1927/1991) zagovarjal kar se da tesen odnos med znano in tiskom na eni ter tiskom kot podaljškom oralne tradicije medosebnega komuniciranja in "krajevnih zborovanj" na drugi strani, vendar ni uspel definirati načina, ki bi revitaliziral vsaj javne razprave v lokalnih okoljih. Podobno tovrstna teoretsko in empirično zasnovana kritika tiska, ki so jo razvijali čikaška šola in nekateri kritični glasovi v Evropi, tudi ni zmogla obuditi alternativne konceptualizacije javnega, ki jo je konec osemnajstega stoletja vpeljal Immanuel Kant.

V svoji nedavni knjigi *O raju in moči* Robert Keagan meni, da obstajajo glede prevladujočega pojmovanja moči med Evropo in ZDA bistvene in trajne zgodovinske razlike.

Evropa se obrača stran od moči ali, povedano malo drugače, usmerja se onkraj moči v samozadostni svet zakonov in pravil ter nadnacionalnega pogajanja in sodelovanja. Vstopa v posthistoričen paradiž miru in relativnega blagostanja, realizacijo Kantovega "večnega miru". Medtem pa ZDA ostajajo pogreznjene v zgodovino in izvajajo moč v arhaičnem hobbesovskem svetu, kjer so mednarodni zakoni in prava nezanesljivi in kjer so prava varnost ter obramba in promocija liberalnega reda še vedno odvisni od posedovanja in uporabe vojaške moči (Keagan, 2003: 3).

Po 11. septembru 2001 je ločevanje med Evropo in ZDA skrajno spolitizirana tema in se praviloma nanaša na načrtovanje nove svetovne politične in gospodarske ureditve. Vendar pa lahko podobno ločevanje odkrijemo že v razliki med "evropsko" in "ameriško" konceptualizacijo svobode tiska vse od začetka devetnajstega stoletja, z Immanuelom Kantom kot večinoma pozabljenim ključnim evropskim protagonistom. Četudi je v dvajsetem stoletju v teoriji in pravni doktrini prevladal pristop, da mora katerakoli smiselna konceptualizacija svobode tiska izvirati iz svobode izražanja kot posameznikove osebnostne pravice⁵, se v okviru doktrine "četrtre veje oblasti" zahteva posebna (ustavna) zaščita in prednostni (privilegiran) status za institucionalni tisk. To še posebej velja za ZDA, kjer je samoumevno, da je "pes čuvaj del ameriške tradicije svobode tiska" (Gleason, 1990: 6).

Razlika med oblastnim (četrti veja oblasti) in razsvetljskim pojmovanjem tiska se jasno izraža v teoretskih nasprotjih med naklonjenostjo "oblastni"/nadzorstveni funkciji tiska, ki ustreza zahtevam po "nadzoru iz nezaupanja", ki ga je zagovarjal Bentham, in tisku kot izraznemu sredstvu javnega razpravljanja, ki se navezuje na Kantovo konceptualizacijo publicitete. Ideja *javnosti* je sicer tesno povezana z idejo demokracije in se naslanja na politično filozofijo antične Grčije in Rima, vendar je *načelo publicitete* postalo "splošno dobro" zahodne civilizacije šele z razsvetljsko idejo, da je ljudstvo končni izvor suverenosti, in z idejo publicitete v službi potreb ljudstva – idejo, ki je bila tudi v zametku vsake koncepcije svobode tiska. Od prvih pojavov v dobi razsvetljenstva je imela ideja javnega kritično ost; bila je usmerjena proti družbenim in političnim strukturam tradicionalne, premoderne oziroma predmeščanske družbe in dedne avtoritarne oblasti.

Zdi se paradoksalno povezovati – četudi samo posredno – privilegirani status institucionaliziranega tiska z Jeremyem Benthamom, ki je nedvoumno postavljaj posameznika pred kolektiviteto in si je predstavljal družbo kot komaj kaj več kot agregat posameznikov, ki si prizadevajo za uresničitev svojih zasebnih interesov. V tej tradiciji ideja svoboščin oziroma svobode večinoma ne presega pomena *negativne svobode*, tj. svobode od vseh vmešavanj s svobodno delovanje posameznikov, če s tem delovanjem ne škodujejo drugim. Na prvi pogled bi bilo bolj primereno prav nasprotno, saj Bentham (1776) nikoli ni uporabil izraza "četrti veja oblasti" in je imel samo idejo ločevanja oblasti za popolnoma neprimerno. Po drugi strani pa je prav nemška tradicija tista, v kateri je – že od Kanta, še posebej pa od Hegla naprej – družba dojeta kot "nadindividualna" entiteta, tj. kolektivno utelešenje volje, morale in/ali (nacionalne) identitete ljudi. V tem kontekstu so družbeni zakoni in institucije (tj. državni v nasprotju z naravnimi), vključno s tistimi, ki utemeljujejo in urejajo človekovo svobodo, pojmovani kot dosežki racionalne družbene volje in ne praktičnega delovanja posameznikov. Pa vendar lahko odkrijemo najodločilnejše argumente za korporativno svobodo tiska prav v Benthamovem zagovoru publicitete, najbolj prefinjeno utemeljitev človekove osebnostne pravice do komuniciranja pa v Kantovi konceptualizaciji načela publicitete.

Oba, Kant in Bentham, sta si prizadevala postaviti univerzalno definicijo načela publicitete, čeprav iz popolnoma različnih izhodišč – Bentham na temelju njene koristnosti za maksimiranje človekove individualne sreče, Kant pa izhajajoč iz posameznikove pravice in potrebe uporabljati svoj um v javnosti. Dva velika arhitekta načela publicitete se razlikujeta tudi glede praktičnih rešitev za implementacijo tega načela; pravzaprav se je samo Bentham z vso vnemo lotil podrobnega načrta praktičnega udejanjenja načela publicitete. Razvoj sodobnih množičnih medijev je zelo razširil implicirane praktične posledice tega načela, tako za medije kot za celotno družbo. Poleg novih priložnosti ustvarjajo spremembe v političnih, gospodarskih in družbenih okoljih tudi nove težave pri praktični aplikaciji načela publicitete; najpomembnejše zadevajo razmerje med pravico do lastnine in osebnostno pravico do komuniciranja. Kljub intelektualnemu bogastvu in pomembnim (četudi večinoma ne neposrednim) zgodovinskim posledicam Kantove in

⁵ Glej npr. *Kommentar zum Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Art. 5 (Recht der freien Meinungsäußerung)*, str. 471-506, Neuwied: Luchterhand, 1984.

Benthamove misli, pa ostajata obe teoriji večinoma spregledani v sodobnih razpravah o svobodi izražanja in svobodi tiska, celo v razpravah o tisku kot "četrti veji oblasti".⁶ Kot ključni prispevki se pogosto navajajo veliko novejša besedila o publiciteti, kar ne samo da postavlja pod vprašaj vrednost teh razprav, ampak hkrati predstavlja tudi resen odmik od etičnih standardov znanosti. Kantova in Benthamova teorija publicitete nam še vedno lahko bistveno pomagata pri odkrivanju poti, po katerih moramo teoretiki svobode tiska iskati svojo smer, če želimo dojeti sodoben, tehnološko pogojen razvoj (množičnega) komuniciranja v širši teoretski perspektivi, ki vključuje tudi osebnostno pravico do javnega izražanja. Prav zato si ti dve teoriji zaslužita podrobnejši pregled. Tabela 1 povzema poglobljene razlike med Benthamovo in Kantovo konceptualizacijo načela publicitete, ki bodo podrobneje predstavljene v nadaljevanju.⁷

TABELA 1: ALTERNATIVNI KONCEPTUALIZACIJI NAČEL JAVNEGA KOMUNICIRANJA PRI BENTHAMU IN KANTU

	BENTHAM	KANT
VRHOVNO NAČELO	KORISTNOST	PRAVIČNOST
KRITERIJ PRAVIČNOSTI	SREČA LJUDI	PUBLICITETA
NEPOSREDNI NAMEN	NADZOR NAD ZAKONODAJNIM TELESOM (OBJAVLJANJE PARLAMENTARNIH RAZPRAV)	RAZSVETLJEVANJE LJUDSTVA (KULTIVIRANO REZONIRANJE)
PREDNOSTNA OBLIKA KOMUNICIRANJA	TISK	JAVNA UPORABA UMA / USTVARJANJE SKUPNIH POMENOV
PRIVILEGIRANA OBLIKA INSTITUCIONALIZACIJE SVOBODE PUBLICIRANJA	SVOBODA TISKA	PRAVICA DO OBJAVE MNENJA
NAMEN INSTITUCIONALIZACIJE	DRUŽBENE REFORME	POSAMEZNIKOVO NEODVISNO UMOVANJE IN PRAVNI RED
KONCEPTUALIZACIJA JAVNOSTI	"CELOTNO TELO RADOVEDNIH"	ZAMIŠLJENA INTELEKTUALNA SKUPNOST, KI TEMELJI NA SKUPNOSTNEM RAZSOJANJU
TEMEJNE DRUŽBENE FUNKCIJE JAVNEGA MNENJA	NADZOR ZAKONODAJALCEV, UTEMELJEN NA NEZAUPANJU LJUDI	MORALNA SILA, KI OBVEZUJE ZAKONODAJLCE IN VPLIVA NA DRŽAVLJANE

⁶ Če naštejemo samo nekaj naključnih primerov: Lucas A. Powe, *The Fourth Estate and the Constitution*, University of California Press, Berkeley 1991; Robert Trager and Donna L. Dickerson, *Freedom of Expression in the 21st Century*, Pine Forge Press, Thousand Oaks 1999; Jack Beatson and Yvonne Cripps (ur.), *Freedom of Expression and Freedom of Information*, Oxford University Press 2000. Lahko bi dodali še številne druge.

⁷ Benthamovo in Kantovo teorijo publicitete izčrpnjeje obravnavam v knjigi *Principles of Publicity and Press Freedom* (Rowman and Littlefield, 2002). V pričujoči obravnavi so v ospredju vzporednice in predvsem razlike med tema dvema, večinoma pozabljenima, konceptualizacijama z vidika teorije in (možnih) praktičnih aplikacij.

Bentham

Jeremy Bentham je bil prvi, ki je konceptualiziral vladavino publicitete kot temelj doktrine suverenosti ljudstva in javnega mnenja. Njegove ideje o publiciteti predstavljajo intelektualno utemeljitev pojma tiska kot "psa čuvaja" in enega bistvenih elementov nadzora nad parlamentarno oblastjo. V enem izmed svojih zgodnjih esejev o parlamentarni demokraciji je Bentham definiral publiciteto kot "najprimernejši zakon za zagotavljanje javnega zaupanja" in kot nujen pogoj, da bo "tribunal javnosti postavljen v položaj, ko bo lahko oblikoval razsvetljene sodbne" (1791/1994: 28). Za Benthamovo pojmovanje nadzorovanja vseh zakonodajnih dejanj je bilo osrednjega pomena *javno mnenje*. Publiciteto je namreč videl kot "osrednjo značilnost in nepogrešljiv instrument tribunala javnega mnenja" (1822/1990: 28), tisk pa kot "instrument publicitete in javnega izobraževanja."

Od Panoptikona do nadzorniškega javnega mnenja

Benthamova ideja političnega nadzorovanja se ne ujema v celoti z njegovim zgodnejšim pojmovanjem disciplinarnega nadzorovanja v *Panoptikonu* (1787/1995). V načrtu kaznilnice je njegova pozornost usmerjena na to, kako izpostaviti *veliko število ljudi* stalnemu *prikritemu* nadzoru peščice s tem, da "jih napravimo ne samo sumnjičave, ampak tudi prepričane, da se ve čisto vse, karkoli napravijo, čeprav morda to ni res." Ideja publicitete pa poudarja *vidnost* in odkritost nadzora. Nadzor v panoptikonu je zatiralški, ker omogoča posamezniku ali skupini, da nadzira druge in jih sili k delovanju, ki ni v skladu z njihovo voljo. Parlamentarni nadzor pa je nasprotno usmerjen v gospostvo znanja, emancipacijo, svobodo in srečo. Benthamovo načelo publicitete je odličen primer ideje benignega nadzora, kot je kanoniziran v angleškem utilitarizmu s formulo "preiskava, zakonodaja, izvrševanje, nadziranje in poročanje".

Konceptualizacija publicitete in tribunala javnega mnenja je bila del Benthamovega zagovora predstavniške demokracije kot edinega modela vladavine, ki bi služila javnemu interesu in ne bi zlorabljala moči – nevarnosti, ki nastaja zato, ker se voditelji ne ukvarjajo s svojimi zadevami, ampak z zadevami drugih, in ker so njihovi lastni interesi lahko v nasprotju z interesi, ki so jim zaupani v upravljanje. Osnovno načelo Benthamove teorije demokracije je bilo, da liberalna vlada ne more biti šibka vlada, in je zato zavračal kakršnokoli koncepcijo delitve in uravnoteženja moči kot načina za doseg dobre vlade. Ravno nasprotno, verjel je, da mora zakonodajna funkcija izvrševati *absolutno, vseobsegajočo in neomejeno* moč. Podpiral je absolutno zakonodajno suverenost politične skupščine (parlamenta) in v končni instanci politično suverenost ljudstva kot edini način usklajevanja interesov vlade z javnimi interesi. Razsvetljeno javno mnenje bi moralo zagotavljati odgovornost vlade. Namesto omejitev zakonodaji je Bentham poudarjal vlogo nadzorstvenih institucij, ki naj bi prisilile predstavnike v skupščini k uzakonjanju javnega interesa. Ker je bilo javno mnenje edina "moč", ki ni bila vključena v vlado, je bila torej "edina moč, od katere lahko vlada, ki deluje nezakonito, pričakuje vsaj najmanjšo oviro svojem delovanju" (Bentham, 1822/1990: 121). Poleg prava in religije predstavlja javno mnenje v Benthamovi teoriji enega močnih virov

zadovoljstva in bolečine, ki vplivata na vsakega posameznika in ga prisilujeta, da stori, kar je treba storiti.

Sreča iz nezaupanja

Za Benthamovo idejo publicitete je temeljna njena funkcija zagotoviti največjo *srečo kar največjemu številu ljudi* v skladu s splošnim načelom *koristnosti*. Kot je trdil Bentham, je nujno napačno vsako načelo, ki odstopa od načela koristnosti. Prav zato, ker publiciteta prispeva h koristnosti, bi jo lahko uporabljali kot "merilo pravičnega in krivičnega". Bentham je menil, da je edina funkcija države večanje zadovoljstva in zmanjševanje trpljenja ter da bi morala biti publiciteta v celoti podrejena tema ciljema. Konkretnije, publiciteta bi morala (1) pomagati prisiliti člane skupščine, da bi opravljali svojo dolžnost; (2) zgotoviti zaupanje ljudi in njihovo strinjanje z zakonodajnimi ukrepi; (3) omogočiti skupščini in voditeljem, da se seznanijo z željami podanikov; (4) omogočiti volilcem delovanje na temelju znanja, npr. pri izbiri predstavnikov v skupščino; (5) zagotoviti skupščini informacije iz javnosti; in (6) zagotoviti zabavo, ki sama na sebi povečuje srečo ljudi (1791/1994: 581-86). Prva dva od naštetih Benthamovih razlogov koristnosti publicitete sta utemeljevala njegovo presenetljivo idejo o osnovanju družbenega sistema, v katerem bi "celoten narod postal opazovalec" sfere politike.

Benthamova pglavitna skrb v zvezi s predstavniško demokracijo je bila, kako zagotoviti, da bodo vse transakcije v politični skupščini podvržene nadzoru javnosti. Pglavitno prednost, ki jo je prinašala publiciteta, je videl v zagotavljanju informacij o javnih zadevah – predvsem tistih, o katerih razpravlja oblast – javnosti, in ne toliko v njenem prispevku k razsvetljenim sodbam, ustvarjenim v racionalnem *razpravljanju* med člani javnosti.* Njegovo načelo publicitete se primarno nanaša na *sistem nezaupanja*. Mill (1838/1859) je trdil, da je Bentham od treh velikih vprašanj, ki jih je postavil o vladanju – "kateri avtoriteti naj bodo za svoje dobro podrejeni ljudje?... kako se jih prepriča, da bodo spoštovali to avtoriteto?... kako naj se preverjajo zlorabe oblasti?" – zares zanimalo le tretje. Mill je bil zelo kritičen do Benthamovega disciplinskega pristopa, osredotočenega na idejo, da naj bi večina prebivalstva izvajala nadzor nad političnimi predstavniki tako, da bi "zategovala jarem javnega mnenja tesneje in tesneje okrog vratov vseh javnih funkcionarjev in preprečila vsako možnost izvajanja še tako majhnega ali začasnega vpliva manjšin ali lastnih prepričanj funkcionarja o tem, kaj je prav." Millova kritika daje slutiti, da je foucaultovsko branje Benthamovih idej o "nadzoru iz nezaupanja" *vsaj toliko* točno kot Habermasova interpretacija s poudarkom na racionalnem diskurzu. Habermasovi pripombi, da je Bentham "parlamentarne razprave dojemal zgolj kot del javnih razprav javnosti nasploh" (Habermas 1962/1989: 118) in da publiciteta

* Vendar Bentham ni omejil vloge javnega mnenja na vlogo nadzorovanja niti ni imel publicitete samo za sredstvo nadzora. Seznam funkcij tribunala javnega mnenja naj bi po njegovem vključeval ne samo "statistično" (pridobivanje dokazov) in "cenzorsko" (sklepevanje na sodbo ne/privolitve) funkcijo javnega mnenja, ampak tudi "izoršilno" in še posebej "izboljševalno-sugestivno" funkcijo (1830/1983: 36-37), kar pomeni, da bi morali nove ideje o tem, kaj bi lahko naredili – "zasnovno nečesa boljšega" – nasloviti "na tiste, ki jih to zadeva", da bi jih udeležili v praksi. Tako ima javno mnenje poleg funkcije nadzora tudi funkcijo inovacije.

zagotavlja "kritično politično razpravo", ne ustrezata povsem Benthamovi konceptualizaciji publicitete in javnega mnenja.

Po drugi strani pa Gaonkar in McCarthy (1994: 559) precenjujeta podobnost Benthamovih idej o publiciteti in tehnologiji discipliniranja za nadzor zakonodajalcev z disciplinskimi tehnologijami, obdelanimi v *Panoptikonu*. Res je, da Bentham ni neposredno povezoval oblikovanja "razsvetljene sodbe" s splošnim racionalnim (kritičnim) razpravljanjem v javnosti, vendar je ta ideja deloma nakazana v njegovi polemiki s tistimi, ki so poskušali ovreči "*régime publicitete*". Bentham je zavračal prepričanje, da javnost nikoli ne bo mogla postati kompetenten presojevalec političnih zadev – zato ker je preveč odvisna od nevednosti in strasti večine tistih, ki jo sestavljajo – ter nasprotno izpostavil prav dejstvo, da je nekompetenca javnosti posledica *pomanjkanja publicitete*. Zelo očitno obstaja temeljna razlika med političnimi in disciplinskimi institucijami glede na vir in usmerjenost nadzorovanja, četudi so si *metode* nadzorovanja, usmerjene na vidnost objekta pod nadzorom, podobne. V politični sferi se nadzorovanje uporablja za omogočanje nadzora večini populacije nad manjšino izvoljenih predstavnikov, medtem ko je v panoptikonu usmerjeno v nadzor profesionalnih stražarjev nad velikim številom ljudi v disciplinski instituciji.

"Natakniti jarem javnega mnenja na vratove javnih funkcionarjev"

Benthamovo pojmovanje publicitete je v bistvu *regulativno*: mora biti implementirano kot mehanizem sumnega nadzora. Njegova ideja, da bi publiciteta sama morala biti regulirana, je nekaj pričakovane; v nekem smislu so torej zakonodajna pravila konstitutivna za publiciteto samo, čeprav je publiciteta sredstvo za regulacijo človeških aktivnosti, ki obstajajo neodvisno od publicitete. Bentham je načrtoval učinkovit način nadzora nad tistimi, ki so na oblasti, s tribunalom javnega mnenja kot njegovim glavnim "sredstvom". Časniki (npr. objava parlamentarnih razprav v njih) so bili na začetku zamišljeni le kot eden izmed elementov sistema nadzora, vendar so v kasnejših Benthamovih delih operacionalizirani kot avtonomen in najpomembnejši organ tribunala javnega mnenja – ideja, ki so jo po njegovi smrti usvojili glasniki svobode tiska kot četrte veje oblasti. Bentham si je zamišljal javnost kot "neke vrste javni tribunal", ki pa je "vplivnejši od vseh drugih tribunalov skupaj" (str. 581). Njegova moč izvira iz njegove nepodkupljivosti, njegove permanentne težnje po razsvetljenosti, njegove modrosti in pravice, zaradi česar se javnomnenjskim kaznim ne more nihče izogniti. To niso lastnosti, ki bi jih lahko imela katerakoli (politična) skupščina, saj stranke, ki v njej sodelujejo, ne morejo biti nepristranske, kar je pogoj, da bi lahko izvajale pravo vlogo razsodnikov. Nepoštenosti ne more preprečiti "notranja cenzura", ki jo zagotavlja opozicija v skupščini, ampak samo "zunanja cenzura" – javnost. Modri in pošteni ljudje ji ne bodo nikoli poskušali ubežati, ker se nimajo česa bati; tisti pa, ki imajo nemoralne namere, imajo prav, da se bojijo tribunala javnega mnenja. Na drugi strani pa publiciteta zagotavlja skupščini javno *zaupanje*: "Sum vedno prispeva k skrivnostnosti... Najboljši načrt, pripravljen v tajnosti, bi sprožil več preplaha kot najslabši, ki bi se ga lotili pod okriljem publicitete" (str. 582).

Po Benthamovem prepričanju so tribunal javnega mnenja sestavljali vsi "avditoriji" na srečanjih in zborovanjih, ki so obravnavali politična vprašanja, in vsi posamezniki, ki so "izbrali za predmet svojih govorov, pisanja ali rezoniranja, katerokoli dejanje ali razpravo katerakoli javnega funkcionarja ali telesa javnih funkcionarjev, ki pripada tej državi" (1830/1983: 36). *Razlikoval* je med javnostjo in *volilnim telesom*: javnost je zamišljena intelektualna skupnost, sestavljena iz tistih posameznikov, ki so "zmožni dojeti vprašanje", o katerem se razpravlja, in komunicirati o relevantni temi, medtem ko je volilno telo zgolj agregat pasivno soobstajajočih posameznikov. V *Ustavnem kodeksu* je Bentham celo kritiziral "neumno nevedno potrpežljivost ljudstva", ki je toleriralo slabo vladno. Navkljub Benthamovemu demokratičnemu zaupanju v moč in razum državljanov nas njegovo pojmovno razlikovanje med javnostjo in ljudstvom opominja na v tistem času zelo razširjeno domnevo, ki je vzpon javnosti pripisovala srednjemu razredu. Bentham je razlikoval tri sloje javnosti: (1) najbolj množičen sloj sestavljajo tisti, ki se komaj zanimajo za javne zadeve, ker "nimajo časa za branje ne prostega časa za rezoniranje," (2) na drugem mestu so tisti, ki prevzemajo mnenja drugih, ker jih sami niso sposobni samostojno oblikovati, in (3) elito pa sestavljajo posamezniki, ki so sposobni samostojnega presojanja (Bentham, 1822/1990: 58). Slednji, tj. tisti, ki "dejansko takoj dojamajo stvar, za katero gre", predstavljajo "odbor" tribunala javnega mnenja; tisti, ki se pridružijo njegovim javno izraženim mnenjem, tvorijo "splošno telo javnega mnenja", ki ga lahko sestavlja poljubno število članov vse tja do vseh članov družbe (str. 121).

V odgovor kritikam, da bi njegovo načelo publicitete naredilo politične funkcionarje za ujetnike javnega mnenja, je Bentham trdil, da ne samo, da ljudska sreča narašča s publiciteto, ampak da tudi elita, manjšina, sestavljena iz višjega in srednjega razreda, neposredno pridobi s publiciteto. Ker je elita tista, katere člani presojujejo in usmerjajo javno mnenje, njihova bolj informirana mnenja vplivajo na mnenja manj izobraženih delov javnosti in jih naredijo "bolj pravilna". Na ta način "[bo] ureditev, ki vlada v razpravi politične skupščine, s posnemanjem ustvarila nacionalni duh" (Bentham, 1791/1994: 583). Bentham je priznal, da največji del populacije predstavljajo tisti, ki se komaj lahko ukvarjajo z javnimi zadevami, ker nimajo časa za branje in rezoniranje. Vendar ločevanje javnosti od informacij o parlamentarnih razpravah generira začaran krog, ki javnosti (in ljudstvu) stalno preprečuje rezoniranje. Tako je Bentham verjel, da četudi bi dopustili, da v množici posameznikov v javnosti ne bi bilo niti enega med stotimi, ki bi bil sposoben oblikovati razsvetljeno sodbo... to ne bi imelo nobenega vpliva na publiciteto" (str. 586). Kot je kasneje zagovarjal v svojih esejih o svobodi tiska in "javni razpravi na svobodnih zborovanjih", naj ne bi bilo težko ugotoviti, da prednosti, ki jih prinaša katerakoli svoboda, daleč presegajo njene potencialne slabosti: "V čisti svobodi je več ali manj nevarnosti. In prav tako je v čisti moči. Vprašanje je, v kateri je več nevarnosti – v moči, omejeni s tem nadzorom [ki ga zagotavlja publiciteta], ali v moči, ki nima nadzora, ki bi jo omejevala" (Bentham, 1820, Pismo I). Njegov odgovor je skladen s Kantovim načelom publicitete: "Brez publicitete nobeno dobro ni trajno; pod varstvom publicitete nobeno zlo ne more trajati" (Bentham, 1791/1994: 589).

Nadzorovalna moč in svoboda tiska

Bentham je zasnoval svobodo tiska kot posebno pravico časnikov zaradi njihove instrumentalnosti za tribunal javnega mnenja. Svoboda tiska ni ne "enostavna" razširitev ne izpeljava iz individualne svobode izražanja. Medtem ko je v svojih zgodnjih delih vlogo preverjanja moči vlade pripisoval javnemu mnenju na splošno in posebej njegovemu "odboru", ki ga sestavljajo najbolj izobraženi in informirani posamezniki, ga je razvoj (dnevnega) tiska očitno navdahnil z večjim zaupanjem v časnike. V razpravi "O svobodi tiska" iz leta 1820 je Bentham operacionaliziral vladavino publicitete s "*svobodo tiska* [ki] operira kot nadzorovanje vedenja vladajoče manjšine; in na ta način konstituira moč nadzorovanja, neizogibno potrebno za vzdrževanje dobre vladavine." Kot eden od mehanizmov "kontrole", ki jih je Bentham predpisal, da bi zagotovil odvisnost poslancev od njihovih volivcev, je "svobodni tisk" v njegovi kasnejši teoriji dobil položaj posebne sile, primerljive s tribunalom javnega mnenja.

Bentham je bil prepričan, da vse možne slabe posledice za kateregakoli posameznika ali skupino, ki izvirajo iz svobode tiska, vselej močno odtehtajo njene koristne družbene posledice. Velik pomen, ki ga je pripisoval vlogi tiska v demokratični družbi, je razviden iz njegovega prepričanja, da je *samo politična funkcija ministrskega predsednika pomembnejša od funkcije urednika časnika* (1822/1990: 45, 57). Naloga tiska je zbrati, izbrati in objaviti informacije v uporabnikom oziroma javnosti dostopni obliki. Poleg poročanja o dejavnostih vlade in zakonodajnih postopkih (kar je najpomembnejše za javnost), je Bentham časnikom dodal funkcijo predstavljanja mnenj ljudstva. Vse te funkcije tiska lahko obstajajo samo pod pogojem, da obstaja svoboda tiska. V takšnih okoliščinah lahko trdimo, da je tisk "primeren organ tribunala javnega mnenja" in "edini stalno delujoči" organ javnega mnenja (str. 45).

Ker svoboda tiska "deluje kot kontrola vedenja vladajoče manjšine", je bil Bentham prepričan, da ne bi smel nihče biti kaznovan za klevetanje javnega uradnika, razen če ne bi temeljilo na zavestnem laganju, in tudi ne za zmerljivke. Izrecno je nasprotoval ideji, da bi prekršek veljal za težjega v primeru, da je oškodovana stranka javni uradnik. Prav nasprotno, je trdil, moral bi biti obravnavan kot manj škodljiv, saj imajo javni uradniki veliko več in bolj učinkovita sredstva obrambe kot navadni posamezniki. Že sam položaj uradnika predstavlja vnaprejšnjo "kompenzacijo za vse zlo", ki ga lahko povzroči nepravilna obtožba; višji kot je položaj, bolj obilna je vnaprejšnja kompenzacija, ki jo javni uradnik dobiva.

Vojaški uradnik je plačan za to, da nanj streljajo. Javni uradnik je plačan zato, da o njem govorijo in pišejo. Vojak, ki se ni pripravljen soočiti s streljanjem mušket, je ena vrsta strahopetca. Civilist, ki ne more prenesti kritike, je druga. Bolje je, da je oklevetan, četudi po krivici, kot da bi s prekršitvijo uradne dolžnosti prišel do dobička (Bentham, 1830/1983: 40).

Četudi je Benthamov splošni interes predvsem sreča posameznika, svobode objavljanja ne vidi kot osebni motiv ali interes, ampak bolj kot institucionalno sred-

stvo za družbene reforme, ki bi v končni fazi prinesle srečo posameznikov. To, da publiciteta služi nekakšnim koristnim ciljem ter da "interakcija" med skupščino in javnostjo, posredovana prek časnikov, zvišuje zadovoljstvo obeh strani, jemlje za samoumevno. Glavna naloga publicitete naj bi bila objavljane parlamentarnih razprav, ne pa zagotavljanje osebnih pravic in svoboščin. Ideja publicitete, kjer je njena glavna naloga zagotavljanje nadzora nad parlamentom prek "četrte veje oblasti" – "nepooblaščenih", neodvisnih časnikov – zviša odnose moči na akterje (institucije), ki so neposredno vpleteni v zakonodajni proces, zapostavlja pa druge nosilce moči v družbi, še posebej pa ljudstvo. Razsežnost *racionalnega* razpravljanja ima zgolj drugotni pomen; kritična narava publicitete (npr. v smislu nasprotovanja vladi) je skoraj neobstoječa; racionalistična ideja človeške svobode pa je popolnoma odsotna.

Kant

Kantovo univerzalno načelo publicitete, ki v javnem pravu posreduje med politiko in moralo, in njegova konceptualizacija "javne uporabe uma" sta temeljna za vsako normativno razpravo o svobodi tiska. Načelo publicitete ima v Kantovi etiki enak vrhovni status, kot ga ima v Benthamovi etiki načelo koristnosti, vendar nosi povsem drugačen pomen. Kantova razprava o publiciteti odraža osnovno idejo njegove filozofije – enotnost svobode in pravice. Veliko preden je "javna sfera" postala splošno uporabljan pojem, je Kant v razpravi *K večnemu miru* (1795) definiriral njeno osnovno načelo – *publiciteto* – kot *nujni pogoj* in *vrhovno načelo pravičnosti*, ki temelji na dostojanstvu in moralni suverenosti državljana. Kant je publiciteti pripisoval konstitutivni pomen elementarne teoretične in praktične človeške zmožnosti in jo konceptualiziral kot moralno načelo in pravno normo, kot "instrument" za doseg posameznikovega neodvisnega rezoniranja in pravnega reda v družbi.

Publiciteta in vrhovno načelo Pravičnosti

Kant je trdil, da je načelo publicitete "mehanizem narave", ki bi moral biti uporabljan kot sredstvo za ustvarjanje *pravne maksime*, ki bi jo morali sprejeti in spoštovati vsi ljudje. To načelo izhaja iz kategoričnega imperativa, ki ga je Kant zasnoval v *Kritiki praktičnega uma* kot temeljni zakon čistega praktičnega uma – "Deluj tako, da lahko velja maksima tvoje volje vselej hkrati kot načelo obče zakonodaje" (1788/1993: 33) – in kot univerzalno načelo pravice, razdelano v *Metafiziki morale*: "Vsako dejanje je pravilno, če je samo v sebi ali v maksimi, iz katere izhaja, tako, da lahko soobstaja s svobodo volje vsakega in vseh v delovanju po univerzalnem zakonu" (1797/1952: 398). Kant je postavil transcendentalno formulo javne pravičnosti kot etično in pravno načelo, ki poziva: "Vsa dejanja, ki se nanašajo na pravico drugih ljudi in se njih maksima ne sklada s publiciteto, so nepravična" (1795/1983: 135). Kar ne izpolnjuje načela publicitete, ne more biti prav ne etično ne pravno. Če sprejeti zakoni niso splošno dostopni, je njihova pravičnost vsaj vprašljiva, če že ne povsem umanjka. Publiciteta ni samo nujni pogoj pravic držav-

ljanov, ampak je celo kriterij racionalnosti, saj po eni strani to, kar je prav, ne sme nasprotovati umu, po drugi strani pa je to, kar je umno, vedno javno sporočljivo. Razen tega je Kant publiciteto zasnoval tudi kot temeljno načelo *demokratične ureditve*.

Kantovo razlikovanje med politiko (močjo) in moralo (pravico) je posebej pomembno z vidika rekonceptualizacije javnega mnenja v dvajsetem stoletju v obliko družbene kontrole in nadzorovanja, ki zagotavlja izvajanje moči, tj. transformacije javnega mnenja iz združevalnega v prisiljevalen pojem. Ta pojmovna transformacija je v ostrem nasprotju s Kantovim in razsvetljskim mišljenjem nasploh (kasneje tudi ameriških pragmatistov), da morajo biti državljani *prepričani* v pravičnost javnih zakonov z javno uporabo *uma*, sicer država izgubi moralno legitimnost.

V nasprotju z Benthamom je za Kanta merilo, kaj je prav in kaj narobe, publiciteta sama: vsa dejanja so napačna, če njihova maksima ni skladna z načelom publicitete. Sreča ne more biti temelj univerzalnega načela in vodilo zakonodaji, ker se mnenja o tem, kaj je sreča, močno razlikujejo med posamezniki in se v času neprestano spreminjajo. "Načelo sreče, ki ga ni mogoče kakorkoli dokončno določiti kot načelo, lahko povzroči veliko zla v sferi politične pravičnosti kot tudi v sferi morale" (Kant, 1793/1917: 47). Vrhovno načelo, iz katerega morajo izhajati vse ostale maksime skupnega dobrega in mora biti zagotovljeno vsakemu posamezniku, je lahko samo *načelo pravičnosti*, ker "samo v tem ni protislovja, da se vsi ljudje strinjajo s takim zakonom, ki je ne glede na to, kako neprijetne so lahko njegove dejanske posledice, kot tak skladen s pravičnostjo" (Kant, 1793/1917: 47). To hkrati prepoveduje aktiven upor proti zakonu in daje državi potrebno in izključno legitimno moč prisile.

Vsaka regulacija odnosov v (politični) skupnosti je v nasprotju z javnim interesom in državljansko svobodo, če se državljani o njej ne morejo prepričati z javno rabo uma ali če so odtujeni in izolirani od javnih komunikacij, ki bi jim omogočale razpravljati o skupnih zadevah v javnosti. Nasprotno od Rousseauja Kant ni verjel, da je človek po naravi dober in zato načela publicitete ni zagovarjal zaradi moralnega poboljšanja ljudi. Trdil je, da je publiciteto nujno treba uporabljati kot sredstvo za ustvarjanje pravne maksime, temelječe na pravičnosti, ki jo bodo ljudje spoštovali. Če je lahko cilj dosežen le v javni sferi in s pomočjo publicitete, to pomeni, da ni nikakršnega nezaupanja v prednostne politične maksime, ki so tedaj skladne s cilji in pravicami vseh. Brez publicitete ne bi bilo pravičnosti.

Legitimnost države je lahko utemeljena samo na načelu publicitete, ker lahko vlada obdrži oblast nad ljudmi samo, če predstavlja občo voljo. Po drugi strani pa se samo vlade, ki ne delujejo v interesu javnosti, lahko bojijo "neodvisnega in javnega umovanja". Tako Kantovo načelo publicitete pomeni spravo med politiko in demokratično legitimnostjo s tem, da zagotavlja pravni red in izpolnjuje razsvetljsko vlogo: medtem ko je politika prisila, je demokracija moralni temelj združevanja. Spravo med tema dvema sferama je mogoče doseči le s temeljnimi človekovimi pravicami, utelešenimi v načelu publicitete - s svobodo mišljenja in svobodo javnega izražanja; ena brez druge ne more obstajati.

Meščan in državlján – svoboda in enakost

Človekova svoboda je temeljni pogoj za nastanek "civilnega stanja" družbe iz naravnega stanja človeštva in v nasprotju z njim. Podobno kot Rousseau je Kant (1793/1914; 1795/1983: 100-102) izpostavil tri osnovna načela, na katerih naj bi bilo utemeljeno civilno stanje družbe: (1) *svoboda* vsakega člana družbe kot *človeka*, ki išče svojo srečo; (2) *enakost* vsakega člana družbe kot *subjekta* in odvisnost vseh od skupne zakonodaje (ki pa ne zajema uveljavitev katerekoli druge enakosti med posamezniki, še posebej ne enakosti v lastnini); in (3) *samostojnost* (Selbständigkeit) vsakega člana skupnosti kot *državljaná*. Načelo samostojnosti je za Kanta skupaj s svobodo in enakostjo temelj enotnosti volje, iz katere izhaja "izvirna pogodba" oziroma temeljni zakon. To načelo razlikuje med državljani, ki imajo vpliv na zakonodajo, in "varovanimi sopolodložniki" – ženskami, otroki in ljudmi brez lastnine za prežijevanje –, ki nimajo volilne pravice. V praksi je Kant omejil participacijo v politični (javni) sferi na imetnike lastnine – zelo nedemokratičen pogled, ki se opira predvsem na *meščanski* oz. srednji razred. Medtem ko ima vsakdo pravico zahtevati svobodo in enakost (kot pasivni subjekt), pa niso vsi subjekti kvalificirani, da bi se ukvarjali z državo kot aktivni državljani.

Je mar zasebna lastnina oz. pravica do lastnine konstitutivna za človeško svobodo, še posebej za svobodo govora in tiska? Kantov odgovor je podoben Rousseaujevemu: lastninska pravica je razumljena kot temelj civilne države, ustvarjene z javnim mnenjem, vendar mora izključevati pravico dedovanja. Medtem ko Kant omejuje pravico do participacije na tiste posameznike, ki lahko hkrati tekmujejo tudi na trgu, predlaga, da bi država lahko razveljavila katerekoli dedne privilegije posameznikov ali razredov, kot sta plemstvo ali duhovščina, "saj je temelj njihove prejšnje posesti samo v mnenju ljudi in je torej lahko veljavna samo tako dolgo, dokler to mnenje traja" (1797/1952: 442).

Kant je poudarjal, da pravica do udeležbe na volitvah pripada *državljanu* in ne *meščanu*. V nasprotju s posestjo zemlje pojmuje Kant lastnino kot pogoj, da je *državljan lahko sam svoj gospodar*. Lastnost, "potrebna za volilno pravico, je poleg naravne (da ni otrok ali ženska) pravzaprav samo ena: biti mora sam svoj gospodar (sui juris), torej [mithin] mora imeti neko lastnino"⁹ (1793: 245; poudarki dodani). Kant je priznal, da "je do neke mere težko definirati lastnost, ki bi nekomu omogočala uveljaviti status biti sam svoj gospodar" (str. 246) in je pustil odprto možnost, da se lahko vsakdo usposobi za lastnika in državljana (razen žensk in otrok). Sklepamo lahko, da je resnični pogoj za volilno pravico biti sam svoj gospodar, tj. biti avtonomen v umovanju in sposoben uporabljati svoj lastni um v javnosti, medtem ko se "neko lastnino" uporablja samo kot operativni – ne povsem zanesljiv – kriterij, indikator posameznikove usposobljenosti za državljana.

Sam predlagam bolj liberalno branje Kanta v nasprotju z ortodoksno interpretacijo, ki poudarja, da je Kant zagovarjal svobodo publiciranja dejansko samo za določeno manjšino v določenih okoliščinah, da bi dosegel določene posledice (Donald, 2003: 8). S tem nočem trditi, da je bil Kant bolj demokratičen in manj tele-

⁹ Angleški prevod Habermasa (1962/1995: 110) napačno navaja, da govori Kant kumulativno o dveh različnih pogojih za posameznikovo pridobitev volilne pravice: da "mora biti sam svoj gospodar" in o "lastnini".

ološki, kot mu to večinoma pripisujejo, pač pa da bi morali specifične empirične okoliščine, ki jih je Kant izpostavil, vzeti *cum grano salis*, kot empirične (družbeno specifične) in ne kot univerzalne (a priori) pogoje. To se še posebej nanaša na Kantovo idejo, da "biti svoj gospodar" (=državljan) predpostavlja lastnino. V drugačnih zgodovinskih okoliščinah bi lahko državljanstvo dosegli brez predpostavke lastnine, ne da bi kompromitirali Kantovo teorijo publicitete. Taka interpretacija Kanta je tudi skladna z njegovim razsvetljskim ciljem – *univerzalno* osvoboditvijo od človekove nesposobnosti uporabljati svoj um – in z deklarirano potrebo po povečanju števila tistih, ki so upravičeni do aktivnega državljanstva, tako da bi imeli vsi ljudje možnost "*dvigniti se iz pasivnega stanja v državi v stanje aktivnega državljanstva*" (Kant, 1797/1952: 437; poudarki dodani). Zaradi dosege tega cilja je Kant je tudi poudarjal pomembnost *izobraževanja* – še posebej javnega izobraževanja, ki bi naj nadomestilo nepopolnosti v zasebnem izobraževanju –, tako da bi vsak posameznik (*der Mensch* in ne državljan) razvil sposobnosti, potrebne za aktivnega državljana: disciplino, omiko, preudarnost, oliko, moralnost in umovanje (Kant, 1803), ki bi mu omogočile *javno* uporabo uma.

Javna uporaba uma in maksima javnega komuniciranja

Aktivno državljanstvo po Kantu predpostavlja *javno uporabo uma* in posledično državljanovo pravico, da svoja mnenja javno izrazi. Kantova ideja javne uporabe uma izvira iz njegovega "pogleda na univerzalno komunikabilnost [kot] stvar, ki jo vsakdo pričakuje in zahteva od vseh drugih, kot da bi bila del izvirne pogodbe, ki jo narekuje človečnost sama" (1790: §40). Javna uporaba uma mora temeljiti na (1) maksimi *razumevanja* – "misliti brez predsodkov", (2) maksimi *razsojanja* – "misliti s stališča vseh ostalih" in (3) maksimi uma – "vedno misliti konsistentno" (str. 519). Kantova javna uporaba uma označuje specifičen tip deliberativnega komuniciranja, ki zahteva vsaj nekaj poznavanja in razumevanja političnega procesa in državljanstva. Komuniciranje je konstitutivno za človekovo rezoniranje: stopnjo objektivne gotovosti ali subjektivnega prepričanja določene sodbe lahko preverimo samo, če je ta sodba komunicirana, saj samo v tem primeru upoštevamo tudi razumne argumente drugih, odkrijemo veljavnost svojih mnenj za druge ali dosežemo diskurzivno soglasje vseh individualnih sodb (1781/1952: 240). Kant tako oriše idejo komuniciranja kot proces konstrukcije skupnih pomenov in s tem utemelji moderno teorijo človeškega komuniciranja. Čeprav sta njegova filozofija in epistemologija velikokrat predstavljeni tako, kot da popolnoma zapostavljata družbeno naravo znanja in spoznanja, Kant teh vprašanj nikakor ni obravnaval kot zadevo samotnega posameznika, ki stremlji k univerzalni sodbi v transcendentalni refleksiji. Eksplicitno je izpostavil, da je ustvarjanje individualnih mnenj vedno *posredovano z družbeno izkušnjo in v komuniciranju*.

V razpravi o *komunikabilnosti* človeških zaznav Kant pravi, da bi bilo pojem "čuta" napačno omejiti na "sodbo, pri kateri to, kar privlači pozornost, ni toliko sam akt refleksije kot zgolj njen rezultat". Ko govorimo o "čutu za resnico" ali o "čutu za pravičnost" ali o katerem koli drugem "čutu", se ne nanašamo samo na čutenje, ampak tudi na rezoniranje, saj nam nobena reprezentacija te vrste "ne bi mogla priti na misel, če se ne bi bili sposobni dvigniti nad občutenja, na raven višje spo-

sobnosti spoznavanja". Že "zdrava pamet" (der gesunde Verstand) vključuje skupno (še ne kultivirano) *razumevanje*. Nato Kant osvetli dve pojmovni dimenziji atributa "skupen" (gemein). Skupno lahko najprej pomeni "dvoljivo čast" nečesa, kar vsakdo razume ali kar je vulgarno (Gemeinsinn). Drugo dimenzijo predstavlja ideja "skupnostne razsodnosti" (gemeinschaftlicher Sinn),

tj. sposobnost razsojanja (Beurteilungsvermögen), ki v svoji refleksiji upošteva (a priori) način predstavitve vsakogar drugega, da bi takorekoč primerjalo svojo presojo s celotnim človeškim razumom in se tako izognilo iluziji, ki izvira iz zmotne zamenjave subjektivnih in zasebnih okoliščin za objektivne in bi imela negativen vpliv na presojo. To se zgodi s tem, da opremo svojo sodbo na druge, ne toliko dejanske kot zgolj možne sodbe, in se postavimo v položaj vseh drugih, tako da abstrahiramo od omejitev, ki slučajno vplivajo na našo lastno presojo (Kant, 1790: §40).

Tako pojmovanje "skupnostne razsodnosti" (gemeinschaftlicher Sinn) oz. "skupnega čuta" (sensus communis), ki presega golo "zdravo pamet", posplošuje postopek preiskovanja subjektivne zadostnosti sodbe, ki v *zamišljenem dialogu* idealno prinaša "soglasje med vsemi sodbami" navkljub različni naravi posameznikov (1781/1952: 240) – postopek, ki je konstitutiven za javno mnenje.¹⁰ Prav zares si tudi danes težko predstavljamo bolj ustrezno konceptualizacijo javnega mnenja kot procesa, ki se odvija onstran omejitev fizičnega prostora, in "javnosti" kot oblike zamišljene (duhovne) skupnosti, katere člani delijo podobne ideje in mnenja, ne da bi bili v neposredni interakciji. Kant pa je bil manj navdušen nad dosežki skupnostnega razsojanja, saj je menil, da "ime skupnostnega razsojanja lahko prej kot intelektualna nosi estetska moč razsojanja".

Kljub temu pa je Kant hkrati tudi predlagal – ker se predstava in razumevanje združita v spoznavanju –, da "bi lahko okus označili kot *sensus communis aestheticus*, skupno človeško razumevanje pa kot *sensus communis logicus*" (Kant, 1790: §40). Tudi v zadevah skupnostne razsodnosti, kot bi dejal Kant, mnenje – za Kanta najnižja stopnja "imeti za resnično", ki jo po veljavnosti presegata tako verovanje (Glauben) kot znanje (Wissen) – ne more biti nikoli privzeto ali predstavljeno brez vsaj nekaj znanja in torej tudi zdrava pamet ni nikoli samo "arbitrarna fikcija". Seveda pa posameznik ne more imeti zgolj *mnenja* v zadevah čistega uma. Bilo bi absurdno imeti denimo mnenje o čisti matematiki – na takem področju mora posameznik ali *vedeti* ali se vzdržati sodbe. Po Kantu se enako pravilo nanaša na zadeve morale. Posledično javna uporaba uma vedno vsebuje uporabo uma za lastna sklepanja.

¹⁰ Habermas (1962/1995: 108) napačno trdi, da Kantovi teoretizaciji procesa nastajanja soglasja "manjka samo ime javnega mnenja". Kant očitno ni uporabljal izraza "javno mnenje" vse do svojih poznih del, vendar ga je na nekaj mestih v enem svojih zadnjih del – *Metafiziki morale* (1897/1952: 442). Ko v "Znanosti o pravi" razpravlja o dednih pravicah, na primer pravi, da temelji tovrstne lastnine "leži" samo v mnenju ljudi [Volksmeinung], in je lahko veljavna samo toliko časa, kolikor to mnenje traja. Kakor hitro javno mnenje [öffentliche Meinung] v korist teh institucij odmrne... mora prenehati [tudi] to splošno predpostavljeno lastništvo". Immanuel Kant, *Die Metaphysik der Sitten* (Reclam, Stuttgart, 1990: 183-4).

"Skupnostna razsodnost" in "javna uporaba uma" se razlikujeta predvsem v odnosu do publicitete. Prva implicira "zgolj možno" publiciteto, druga pa "dejanško" publiciteto. V procesu formiranja javne razsodnosti posamezniki večinoma predpostavljajo, kakšne sodbe imajo drugi; v javni uporabi uma pa se posamezne sodbe javno predstavijo in se o njih razpravlja. Zato je podobno kot racionalisti in enciklopedisti tudi Kant videl javno uporabo uma v prvi vrsti kot razprave učenjakov o različnih zadevah, katerih edini cilj je odkriti resnico. Mnenja bi verjetno postala bolj racionalna ali objektivno zanesljiva, če bi jih izpostavili preskusu publicitete. Brez javne predstavitve idej je malo verjetno, da bi resnica prišla na dan. Vendar Kant ni gledal na akademski svet kot na samozadosten; iskanje resnice je tudi v najboljšem interesu vlade in državljanov. Učenjaki delujejo samo kot instrument univerzalnega človeškega razuma in v službi javnosti; tako je njihova naloga hkrati voditi in razsvetljevati ljudi. Razsvetljevanje ni v prvi vrsti namenjeno izobraženim ljudem, ampak je razumljeno kot proces univerzalne osvoboditve človeške nesposobnosti uporabljati svoj lastni um, ne da bi ga pri tem vodil kdo drug. Kant je trdil, da osvoboditev od nedoraslosti zahteva od posameznikov, da mislijo s svojim lastnim umom. Samo svoboda javne uporabe uma, ki ga posameznik uporablja po zgledu učenjaka, lahko spodbudi razsvetlitev, ki je ne ovirajo omejitve zasebne uporabe uma.

Kant je videl javno uporabo uma kot alternativo avtoritarno institucionaliziranim mejam razprav in je striktno razločeval med javno in zasebno uporabo uma. Posameznik je svoboden v svoji javni uporabi uma, kjer deluje kot transcendentalno bitje, onstran meja praktičnih omejitev. Po drugi strani pa zasebna uporaba uma ne bi smela biti popolnoma svobodna, ampak podvržena "umetni enoglasnosti", saj gre za delovanje osebe na državnem položaju ali uradu v zadevah, ki so regulirane z odredbami ali zakoni in izvajane v interesu skupnosti. Pri javni uporabi razuma so stvari drugačne: tu državljan "naslavlja javnost v vlogi učenjaka... ne da bi pri tem škodoval zadevam, za katere je kot pasivni član deloma odgovoren" (1784). Državljan na primer ne bi smel odklanjati plačevanja davkov, ki mu jih določa država, vendar bi ravnal povsem skladno s svojo državljansko dolžnostjo, če bi javno izrazil svoje mnenje o davkih kot učenjak pred beročo javnostjo. Tako teče meja med javno in zasebno uporabo uma znotraj posameznika, ki mora ubogati odredbe kot državni uradnik, četudi jih ima za napačne, vendar ima tudi pravico, da uporabi svoj um v javnosti in kot učenjak kritizira te odredbe.

Če naj bi državljani postali enaki v javni uporabi uma, mora načelo publicitete temeljiti na abstrakciji od vseh naključnosti in partikularnosti v smislu posameznikovih institucionalnih in zasebnih interesov – na "predpostavki o nepristranskosti in na pričakovanju, da udeleženci problematizirajo in presežejo svoje izhodiščne preference" (Habermas, 1992: 449). V *Sporu fakultet* zato Kant meni, da filozofi ne bi smeli postati kralji, saj "moč popači svobodno sodbo uma" (1798/1979: 115). Težava Kantove argumentacije je v popolni abstrakciji od vseh omejitvenih empiričnih okoliščin, ki se še zlasti pokažejo z razvojem tiska v zadnjih dveh stoletjih. Njegovi primeri vojaškega častnika, davkoplačevalca ali klerika, ki v učenih časopisih kritizirajo politiko, ki jo morajo sami izvajati v "zasebni rabi" uma (Kant, 1784: 55-6), so videti nekoliko naivni, čeprav je treba dodati, da je Kant tako "regulacijo"

videl kot prehodno obdobje v človekovem napredovanju do polnega razsvetljenstva. Iz normativnega gledišča lahko načelo abstrakcije od družbenih vlog v javnem diskurzu *upraviči kritiko* javno izraženih mnenj - namreč z argumentom, da izraženo mnenje ne zadošča pogojema neodvisnosti in univerzalnosti. Toda iz empiričnega gledišča bi tem zahtevam lahko nasprotovali zaradi dejstva, da je, kot je trdil Kant, mnenje - v nasprotju s trdnim védenjem - vedno subjektivno in objektivno *nezadostno*. Obstoj *različnih* mnenj o določeni temi za Kanta pomeni objektivno nezanesljivost in *subjektivno* negotovost in nakazuje, da so mnenja odvisna od empiričnih neenakosti ali idiosinkratičnosti glede na znanje, vrednote, status in interese imetnikov mnenj. Tönnies (1922) je to protislovje deloma omilil s poudarjanjem objektivnega izhodišča mnenj in s tem mnenje "dvignil" iz objektivno popolnoma nezadostne sodbe na sodbo z višjo stopnjo objektivne zadostnosti, kot ga ima verovanje. Ne glede na to pa je Tönnies tako kot tudi številni drugi sociologi nasprotoval ideji publicitete kot abstrakcije od posebnih interesov, ker ni videl možnosti, da bi posamezniki v razpravljanju o praktičnih težavah, ki jih mora rešiti, lahko odmislili svoje partikularne osebne, skupinske ali razredne interese.

Kant z normativno zahtevo po nepristranosti v oblikovanju mnenj po zgledu učenjakov podcenjuje pomembnost interesov in motivov, ki niso bistveni samo za človekovo delovanje, ampak tudi odločilni za mnenjsko diferenciacijo. Ker tako subjektivna kot objektivna nezadostnost mnenj izvira iz specifičnih empiričnih razmer nosilcev mnenja, bi bilo udejanjenje normativne zahteve po nepristranskoosti mogoče le, če bi vsi sogovorniki živeli v podobnih razmerah in bi imeli podobne interese, v takem primeru pa bi verjetno izginile tudi mnenjske razlike.

Pravica do komuniciranja kot osebnostna pravica

V obrambi pred kritikami, da pretirano laska cesarju, je Kant dokazoval, da bi ga prav tako lahko kritizirala tudi druga stran, češ da zahteva "preveč v korist ljudi". Glavna "odškodnina", ki jo je Kant namenil državljanom, je bila *pravica do javnega izražanja*. Predlagal je nekakšen sporazum med racionalnim despotizmom in svobodnim razumom: svobodna javna uporaba avtonomnega uma bi morala biti najboljše zagotovilo poslušnosti - pod pogojem, da se politično načelo, ki mora biti spoštovano, podreja univerzalnemu umu, katerega se lahko doseže z načelom publicitete in javne uporabe uma.

Ker je pravica do komuniciranja obstajala kot *naravna pravica* človeških bitij, ki jim jo ni moč odtujiti - sicer bi prenehali obstajati kot človeška bitja -, mora pravica do izražanja mnenj postati tudi *civilna pravica* državljanov. Pravica do objavljanja mnenj mora biti zagotovljena državljanom, ker nezmotljivost ni nujna vladarjeva lastnost in ker je dejanje iskanja resnice skladno z najvišjim kategoričnim načelom:

Torej mora državljanu pripadati pravica, in sicer s soglasjem samega vladarja, da lahko javno objavi svoje mnenje, kadar se mu zdi, da je vladar s svojimi odredbami napravil skupnosti krivico.. Zato je svoboda peresa [die Freiheit der Feder] -... - edini varuh pravic ljudi (Kant, 1793: 264-5; poudarki dodani).

Pravi smisel svobode "peresa" oz. tiska za Kanta torej ni nadzor nad vladarjem, ampak *pravica državljanov do objave svojih kritičnih mnenj*. Ker Kantov pojem pravice vključuje "celoto pogojev, pod katerimi so lahko prostovoljna dejanja kate-rekoli osebe v realnosti usklajena s prostovoljnimi dejanji katerekoli druge osebe glede na univerzalni zakon svobode" (1797/1952: 397-8), zahteva pravica do objave mnenja pravno in etično regulacijo. Odvzeti državljanom to pravico bi pomeni-lo ne samo, da bi bili povsem odtujeni od vrhovne oblasti, ampak bi tudi suvereni oblasti, ki reprezentira občo voljo ljudstva, onemogočili ugotavljati učinke svojega delovanja. Svoboda javnega izražanja idej je poleg tega konstitutivna za svobodo mišljenja. Sporočanje idej namreč ni nekaj povsem vnanjega v odnosu do človeko-ve produkcije idej, ampak je njen nujen pogoj. Če torej ne bi obstajala svoboda jav-nega izražanja idej, bi bila hudo omejena tudi svoboda misli (tj. zasebno mišljenje). Pravica do izražanja mnenja v javnosti pa ni absolutna "uporaba uma brez zakona", saj "nobena igra ne more dolgo trajati brez zakonov". Ali se mora um "podvreči zakonom, ki jih je sam postavil", ali pa se mora "vpreči v jarem zakonov, ki so jih sprejeli drugi" (1786: 326). Državlani morajo sami določiti meje svoji svobodi, da je ne bi izgubili.

V zagovoru javne uporabe uma v razpravi "O pregovoru: To je v teoriji lahko res, ampak v praksi se ne obnese" je Kant poudarjal, da bi vladar – ker njegovo oblast legitimira reprezentiranje obče volje – izgubil temelj svoje legitimnosti, če bi se odtujil od edinega vira znanja, ki ga potrebuje za sprejemanje pravih odloči-tev: kritičnih mnenj, ki jih izražajo državljani. Navsezadnje bi to lahko povzročilo tudi nezaupanje in sovraštvo do vladarjeve moči. V izogib tem škodljivim posledi-cam je Kant definiral splošno načelo: "Česar ljudje ne bi mogli skleniti zase, jim tudi njihov vladar ne sme predpisati" (1793: 266), kar nakazuje, da vseh zakonov, ki niso v skladu z originalno pogodbo, ki legitimira vladarja, ne morejo imeti za "pravo voljo monarha" in jim morajo nasprotovati "z vplivom splošnih in javnih sodb". Če se bo o zakonih javno razpravljalo, bodo posledično postali pravičnejši. Vendar nasprotovanje ne sme vsebovati odpora ne v besedah ne v dejanjih. Po eni strani mora v skupnosti vladati pokornost zakonom, ki se nanašajo na vse ljudi; po drugi strani pa "duh svobode"; kajti v stvareh, ki se nanašajo na univerzalne člove-ške dolžnosti, mora biti vsakdo *prepričan z umom*, da je zakonska prisila pravična. Kant tudi to poveže z generično sposobnostjo človeških bitij, da komunicirajo:

Pokornost brez duha svobode je odločilni vzrok vseh tajnih družb. Obstaja namreč naravno nagnjenje ljudi, da med seboj komunicirajo, še posebej v zvezi s tistim, kar jih nasplošno zadeva.... In kako drugače lahko vlada dobi znanje, potrebno za njene lastne ključne cilje, kot s tem, da omogoči izražanje po svojem izvoru in učinkih tako spoštovanja vredne-mu duhu svobode?" (1793: 267, 268; poudarki dodani).

"Svoboda tiska", kot beremo v angleškem prevodu Kantovega eseja iz leta 1914, je bila za Kanta svoboda peresa – ne svoboda časopisnega založnika, ampak svo-boda avtorja ali državljana, da objavlja s pomočjo tiska. Pravica do objave mnenja ne more biti stvarna pravica do eksterne stvari, ampak samo osebnotna pravica,

ki ni determinirana z lastništvom stvari. Moje osebno pisanje (npr. moja knjiga) postane razpoložljiva drugim z založnikovo in tiskarjevo pomočjo kot "eksterna stvar", ampak imetnik te "stvari" poseduje samo produkt mehanične (re)produkcije. Moja knjiga je resnično moja samo, če sem jo jaz napisal, torej le v smislu *osebne pravice*, ki – kot pozitivna pravica nasproti drugi pravici – ne more nikoli izvirati iz lastništva eksterne stvari (npr. izvoda knjige). Bilo bi očitno napačno imeti "mojo knjigo" kot izključno eksterni objekt, saj obstaja specifičen duhovni odnos med avtorjem in njegovim pisanjem, materializiranim v obliki knjige, ki pre-sega odnose lastništva. Tiskanje in založništvo nista obči človeški pravici – kar nekateri verjamejo, ker je knjiga materialno gledano stvar, ki jo lahko razmnožujemo –, ker "knjiga ni zgolj eksterna stvar, ampak je *diskurz* založnika z javnostjo, on pa to lahko počne javno samo s pooblastilom avtorja" (1797/1952: 426). Kar je dostavljeno bralcu ni "stvar", ampak *opera*-govor. Četudi založništvo in tiskanje veljata za posel, Kant opozarja, da ne gre za "trgovanje z blagom v lastnem imenu, ampak za *izvedbo posla v imenu drugega, to je avtorja*" (1785a; poudarki dodani). Kant celo trdi, da založnik nima pravice do dobička, ki naj bi pripadal izključno avtorju.

Kant je jasno razločeval med lastninsko pravico in pravico do javne uporabe uma in je celo podredil stvarno pravico založnika kot lastnika produkcijskih sredstev osebnostni pravici avtorja. Njegovo gledišče, ki tako poudarja specifičnost komunikacijskih dejanj tudi v pravno lastniških odnosih, je izjemno pomembno v luči kasnejših teoretskih razprav, še posebej v dvajsetem stoletju, v katerih je svoboda tiska prenehala obstajati (primarno) kot osebnostna pravica in je bila, s Kantovimi besedami, v veliki meri transformirana v stvarno pravico ali pa ji je bila vsaj povsem podrejena.

Svoboda tiska in pravica do komuniciranja

V tabeli 2 so shematično povzete teoretične in praktično-politične implikacije Benthamovih in Kantovih razsvetljenskih pojmovanj publicitete v primerjavi s predrazsvetljenskim tipom institucionalizacije javne (re)prezentacije kot privilegija vladajoče elite ali po Habermasu sistema "reprezentativne publicitete" (2. stolpec). Benthamove ideje publicitete so utemeljile teorijo in pravno doktrino svobode tiska kot "četrte veje oblasti" ali "četrtega stanu", ki je prevladala v dvajsetem stoletju (3. stolpec). Nasprotno pa je Kantovo načelo publicitete v času najbolj burnih obdobjev razvoja množičnih medijev ostalo večinoma zapostavljeno in z delno izjemo javnih medijev (radiotelevizije) ni bilo udejanjeno v praksi (4. stolpec). Kljub temu pa je vplivalo na številne teoretske študije publicitete, med drugim tudi na Tönniesov pojem javnega mnenja in Habermasovo teorijo javnosti.

Bentham je zasnoval publiciteto kot instrument javnega nadzora nad delovanjem oblasti, vendar je bil nadzor kmalu za tem rekonceptualiziran v nasprotni smeri – osredotočen na tehnike za usmerjanje javnega interesa in za nadzor nad delovanjem posameznikov. Benthamu se ni zdelo možno, da bi tisk sam lahko postal podvržen "pogubnim interesom", vključno zakonodajnim, ki bi v končni

fazi lahko vodili v zaton demokratičnega sistema. Tako ni videl nobene potrebe po regulaciji moči medijev. Niti Benthamu niti njegovih neposrednih naslednikov niso zanimala sredstva za izdajanje časnikov onstran osebnih intelektualnih sposobnosti, potrebnih za to, da bi časnik postal "nenehno delujoč" organ nadzora. Razlogi za Benthamovo neupoštevanje nevarnosti, da bi bil tisk lahko tako kot katerakoli druga sila uporabljan kot instrument za zlovlado, so enostavni in nam hkrati pomagajo pojasniti, zakaj je tudi Kant popolnoma zapostavil praktične posledice razlike med stvarno lastniško pravico in osebnostno pravico do objavljanja. Finančna oziroma poslovna plat publiciranja je bila v predindustrijski dobi tiska nepomembna v primerjavi z njenimi utilitarnimi cilji in politično senzibilnostjo. V tistem času je obstajala tesna zveza med avtorjem in izdajateljem (in celo bralci) časnika. Častni status avtorja tako literarnih kot tudi znanstvenih besedil se je odražal v zaupanju in občudovanju, ki so ga bili avtorji deležni s strani bralcev; odnos javnosti do časnikov se ni veliko razlikoval od tistega, ki so ga gojili do knjig. Bilo je še samoumevno, če parafraziram Hobbesa, da "kadar svobodno govorimo, to ni svoboda glasu" - in kadar svobodno tiskamo, to ni svoboda tiska, lahko dodamo -, "ampak svoboda človeka, ki ga noben zakon ni silil govoriti drugače, kot je govoril" (1651/1992: 146). Ko pa so se naklade tiska postopno povečevale in so časniki postajali dostopni vedno širšemu krogu bralcev, je njihov vpliv vse manj temeljil na osebnih mnenjih, predstavljenih v časnikih, ali na spoštovanju do avtorja. Časnik je vse bolj postajal, kot je dejal Tönnies, "stvar, ki neznancu govori o nezninem" in najbolj učinkovito prepričuje s "periodičnim ponavljanjem".

Najpomembnejše spremembe v razvoju tiska iz intimnega "spremljevalca" v industrijsko podjetje so potekale v devetnajstem stoletju – potem, ko sta Bentham in Kant razvila svoji "načeli publicitete". To je bilo obdobje, ko sta dve vplivni metafori, ki sta ustoličili tisk kot "četrto vejo oblasti" in "svobodni trg idej", začeli svoji varljivi ideološki življenji. Ideji, ki učinkovito zamegljujeta dejstvo, da niti "četrta veja oblasti" ni avtonomna veja oblasti niti "svobodni trg idej" ne daje enake možnosti vsakomur, da predstavi svoje ideje. Tisti, ki bi po Benthamu članom tribuna la javnega mnenja morali zagotavljati priložnosti, večinoma gledajo samo na svojo korist. "Svobodni" medijski trgi so močno oligopolizirani in "svobodno" izbiro porabnikov na trgu idej velikokrat ovira omejena ponudba.

Doktrina novinarstva kot "četrte veje oblasti" se je v dvajsetem stoletju sprevrgla v nekakšno aristokratsko ideologijo "profesionalcev". Ta doktrina trdno podpira Benthamove ideje o nepogrešljivosti tiska za demokratični proces, koristnosti njegovega statusa moči (kot četrte veje oblasti) za opravljanje nalog in zahtevo, da ne bi smel nihče biti kaznovan za razžalitev javnega funkcionarja, razen če zavestno ne temelji na lažnih izjavah. Mnogo manj navdušenja pa je med medijskimi profesionalci, da bi obravnavali medije tudi v razpravah (ali celo regulativnih postopkih), namenjenih delitvi moči, javnemu nadzoru nad viri moči in potencialnimi škodljivimi interesi, moralni integriteti tistih, ki delujejo v imenu javnosti, in o pravi vsakogar, da objavlja svobodno brez kakršnih koli zunanjih omejitev. Tako novinarsko doktrino v veliki meri zagovarja tudi "tretja veja oblasti" - sodstvo, katerega odločitve so, kot opozarja Philip Judy v analizi delovanja Vrhovnega sodišča

ZDA, "ustvarile območje, na katerem mediji delujejo povsem nenadzorovano" (Judy, 1997: 541).

Globalna ekonomska in politična konsolidacija kapitalizma, tehnološke spremembe, razvoj množičnih medijev, propaganda, javnomnenjska glasovanja in novi načini komuniciranja so spremenili pomen kritične publicitete, na kateri je temeljila javnost. Vse te spremembe v praksi niso bile naklonjene Kantovi pravici do komuniciranja. Prej obratno: vzpodbudile so nastanek idej o "postmoderni javni sferi", ki – v nasprotju s svojo moderno ali razsvetljensko predhodnico – ni sestavljena iz mreže neodvisnih, participativnih komunikacijskih kanalov, ki jih uporabljajo državljani, ampak je v celoti zasnovana iz (re)prezentacij v množičnih medijih. Javna sfera naj bi se močno razširila in se spremenila v kompleksno "mediatizirano javnost", hkrati pa je javnost postala omejena na javno vidnost ob izključitvi vsakršne deliberativne participacije občinstva. Za kritiko teh sprememb je značilen pesimističen podton, ki sugerira, da se je javna sfera spremenila – v nasprotju z Benthamovo originalno idejo nadzora – v sfero boja za moč in nadzor nad mediji. Z vplivanjem na izbor tem in na način njihove predstavitve v medijih, akterji politične moči vplivajo tudi na mnjenja in vedenje svojih občinstev. Pojem publicitete v svoji prevladujoči sodobni obliki promoviranja blaga, oglaševanja in odnosov z javnostmi nima nič skupnega ne s procesom racionalne, kritične razprave, ne z nadzorovanjem oblasti. Ta "post/moderna" konceptualizacija publicitete se jasno izraža v dejstvu, da so že sam pomen besede publiciteta, ki se je svojčas nanašal na *racionalne razprave*, zasenčile "aktivnosti za zagotavljanje, da nekdo ali nekaj pritegne veliko zanimanje ali pozornost velikega števila ljudi" ali "določen tip odnosov z javnostmi, ki v medijih v obliki novic ali zgodb sporoča informacije o izdelku, storitvi ali ideji", kot jo razumejo oglaševalci.

TABELA 2: TRIJE NORMATIVNI TIPI INSTITUCIONALIZACIJE SVOBODE PUBLICIRANJA

SVOBODA PUBLICIRANJA INSTITUCIONALIZIRANA KOT			
	REPREZENTATIVNA JAVNOST	SVOBODA TISKA	PRAVICA DO KOMUNICIRANJA
ZAŽELEN STATUS SVOBODE IZRAŽANJA	PRIVILEGIJ MOČI	PODREJENOST	NARAVNA PRAVICA, CIVILNA PRAVICA
PRIVILEGIRAN TIP DISKURZA	STRATEŠKI (ODVETNIŠTVO IN PROPAGANDA)	STRATEŠKI (PES ČUVAJ*)	KOMUNIKATIVEN (JAVNA UPORABA UMA)
DOMINANTNA OBLIKA DRUŽBENIH ODNOSOV	KONFLIKT (PRISILA)	TEKMOVANJE (TRG)	SODELOVANJE (ZIDRUŽEVANJE)
ORGANIZACIJSKO NAČELO DRUŽBE	INTEGRACIJA OBLASTI	DELITEV OBLASTI	DELITEV DELA
DOMINANTNA OBLIKA MEDIJSKE REGULACIJE	POLITIČNA (CENZURA)	KOMERCIALNA, LEGALNO/PRAVNA	ETIČNA ("JAVNA SLUŽBA")
NAJNAPREDNEJŠA KOMUNIKACIJSKA STRUKTURA	HIERARHIČNA	LOČITEV MNOŽIČNE PROIZVODNJE IN POTROŠNJE	SAMOUSTVARJANJE ZNANJA IN RAZUMEVANJA

* Uporabljeno kot sinonim za "četrti stan" in "četrtro vejo oblasti".

V poenostavljenem pojmovanju demokratičnega političnega pluralizma sta pluralizem medijev – ki implicira, da lahko vsaka skupina, ki teži po politični moči, "svobodno uporabljaja" svoje lastne medije, medtem ko tekmuje za podporo na "svobodnem trgu idej" – in neodvisnost medijev od politične oblasti prikazana kot nujna in zadostna pogoja za udeležanje svobode izražanja. Hkrati pa si je proces množičnega komuniciranja v večjem delu prisvojila *množična proizvodnja* standardiziranih izdelkov, namenjenih *množični potrošnji*, in z recipienti, ki sodelujejo v komunikacijskih procesih kot potrošniki in ne kot državljani. Množični mediji so si pridobili legitimnost s sklicevanjem na to, da služijo javnemu interesu in "pravici do obveščenosti" državljanov, s čimer so si prislužili pravno (ustavno) varstvo pred političnim vmešavanjem – vendar je z naraščanjem komercialnih interesov v množičnih medijih nadzor nad njimi vztrajno prevzemala ekonomska moč.

Publiciteta se je tako v praksi odmaknila od izvirnega načela javne kritike (kritične javne razprave) kot sredstva "tribunala javnega mnenja" v smeri procesa usmerjevalne integracije, temelječe na depolarizaciji javnih komunikacij in posredovane z odnosi z javnostmi, oglaševanjem in propagando. Rezoniranje posameznikov v skupnosti z drugimi, nekoč temelj javnega, je sedaj dobilo blagovni značaj. Vloga političnih strank in parlamentov, v katerih se srečujejo strankarski birokrati, se je spremenila po istem načelu: publiciteta pretežno označuje aktivnost, namenjeno zbiranju javne podpore predstavnikom politične in ekonomske moči in posledično vodi v opustitev kritične vloge javnosti.

Vsekakor bi bilo napačno razglasiti katerokoli specifično zgodovinsko idejo ali empirično obliko publicitete za univerzalni model javnosti. Ideja univerzalnosti načela publicitete ne vključuje uniformnosti njegovih empiričnih pojavnosti. Toda čeprav priznamo njihovo kulturno zamejenost, bi se bilo zaradi njunih zgodovinskih variacij napak odreči vsaki težnji po univerzalnih normativnih pojmih "javnosti" in "publicitete". V svoji obrambi normativne ideje ustave je Kant zatrjeval, da "četudi popolna država morda ne bo nikoli obstajala, ideja sama zato ni nič manj upravičena, kar ohranja to maksimo kot arhetip oziroma standard ustave, da bi vodila zakonodajno oblast vse bližje in bližje največji možni popolnosti" (1781/1952: 114). To je bilo tudi vodilo Benthamovih razprav o svobodi tiska. Podobno idejo je kasneje izrazil Habermas v svoji "kontrafaktični" obrambi proceduralno utemeljene kvalitete javnega mnenja, ki naj bi omogočilo merjenje dejanskega vpliva javnega mnenja na politični sistem, in v iskanju enotnosti javnega mnenja kot kontrafaktične entitete v teoriji demokracije, ki naj bi omogočila razlikovati med "pristnimi procesi javnega komuniciranja in tistimi, ki jih je spodkopala moč" (1992: 440). Nikakor ne trdim, da bi morali iskati tak arhetip publicitete med v preteklosti že izdelanimi idealnimi modeli in ga potem aplicirati kot univerzalno "rešitev" sedanjih in prihodnjih težav. Vendar bi zagrešili enako napako, če bi si zamislili prihodnost neodvisno od preteklosti, saj se ideje o svobodi tiska, ki so bile popularne in problematizirane v osemnajstem in devetnajstem stoletju, odražajo in (napačno) interpretirajo v sodobnem zanimanju za človekove pravice, še posebej v razpravah o pravici do komuniciranja. Zaradi številnih pojmovnih sprememb in nasprotij, ki so nastajala v preteklih dveh stoletjih, bi bila jasna konceptualizacija publicitete in načel javnega komuniciranja potrebna predvsem iz norma-

tivnih razlogov. Kar predlagam, je izoblikovanje teorije pravice do komuniciranja kot *temeljne osebnostne moralne pravice* – kot pravice, ki ne more biti omejena s katerokoli drugo pravico ali z njo združena (npr. v lastninsko pravico), ker je za državljanske pravice nepogrešljiva. Državljeni lahko postanejo uspešni udeleženci razprav v javni sferi samo, če je njihova naravna sposobnost in potreba po komuniciranju "civilizirana" v procesu izobraževanja, in če imajo pravico in možnost komuniciranja.

Vse demokratične družbe enaindvajsetega stoletja se soočajo z vprašanjem, kako bi mediji lahko odprli dostop državljanom in spodbudili njihovo javno udeleževanje, namesto da služijo predvsem kot sredstvo za dostop do potencialnih potrošnikov in volivcev, za njihovo prepričevanje v njihovi zasebni sferi ter za ustvarjanje dobička in moči. Kantovsko iskanje pravice do komuniciranja, ki bi – s komuniciranjem in izobraževanjem – dvigovala zrelost človeštva in združevala do sedaj ločene kategorije državljanov, se nanaša na temeljno človekovo "civilno" stanje v demokratičnem sistemu vladanja. Asociativni odnosi med sogovorniki naj bi spodbujali samoustvarjanje znanja in razumevanja in samoiniciacijo delovanja – v nasprotju s sedanjim svetom ločevanja oblasti in delitve dela znotraj politike, ko so družbeni (politični) cilji in dejanja državljanov velikokrat podvržena strateškemu pritisku elit.

Seveda bi lahko upravičeno trdili, da razsvetlitev in resnica ne izhajata nujno iz javnega presojanja. Vendar ta skepticizem, če ga uporabljamo kot argument proti Kantovemu načelu publicitete, ponavlja napako hipoteze "hipodermične igle" iz zgodnjega obdobja raziskovanja medijskih učinkov. Kantovo pluralistično pojmovanje um(ovanj)a kot družbenega produkta poudarja potrebo po uporabi lastnega uma v skupnosti z drugimi, ker bi brez deljenja mnenj, prepričanj in znanja tako posamezniki kot človeštvo kot celota podlegli intelektualni in moralni odvisnosti od egoizma. Javna uporaba uma ne daje nikakršnega neposrednega zagotovila za individualno zrelost in razsvetlitev ali odkritje Resnice, vendar pa se bodo posamezniki in družba kot celota "ščasoma gotovo naučili hoditi, potem ko so doživeli nekaj padcev" (1784). Kot sta verjela Bentham in Kant, publiciteta ne more zagotoviti ne sreče ne pravičnosti, vendar pa nobeno dobro ne more biti trajno brez publicitete in nobeno zlo ne more trajati pod njenim okriljem. Dolgoročno je pravica do komuniciranja temeljni predpogoj za kolektivni razvoj človeških duhovnih moči, za napredek človeštva.

Če sprejmemo javno rezoniranje ne samo kot individualno potrebo, dolžnost in pravico, ampak kot družbeno potrebo in obvezo, smo soočeni z vprašanjem, v kakšnem odnosu je osebna pravica do komuniciranja do stvarne pravice do zasebne lastnine. Bolj ko kompleksne institucije množičnih medijev (časniki, radio, televizija, internet) zahtevajo kolektivno izvrševanje osebnostnih svoboščin, bolj prihaja do nasprotja med obema pravicama. Večinoma je – napačno – vzeto za samoumevno, da (a) "svoboda mišljenja in mnenj ni resnično kolektivno izvajanje svobode in torej poziv k javni regulaciji ni legitimen," medtem ko je (b) "institucija lastnine... vselej kolektivno izvajanje svobode delovanja in zato vselej ne samo dopušča, ampak zares potrebuje javno regulacijo" (Guyer, 2000: 12). Z retoričnim vprašanjem: "Koliko in kako pravilno bi mislili, če ne bi hkrati mislili v skupnosti z

drugimi?" Kant izpostavi ravno nasprotno – kolektivno naravo osebnostne pravice do uporabe lastnega uma (1786: 325). Družbena izkušnja ali, kot bi dejal Kant, "postaviti se v položaj vseh drugih", igra temeljno vlogo v konstrukciji osebne avtonomije. Guyerjeva teza spregleda, da če je pravica do komuniciranja temeljna človekova pravica, njeno izvajanje ne more biti odvisno od katerekoli druge pravice ali ji podrejeno. Če bi sledili Guyerjevi tezi, bi pravico do komuniciranja omejili na (1) določeno obliko lastninske pravice in (2) privilegij lastnikov. Ta redukcija pa je nedosledna v teoretičnem in v praktičnem pogledu: (1) Če je pravica do komuniciranja *temeljna pravica*, ne more biti združena z nobeno drugo pravico. (2) Če je pravica do komuniciranja *osebna pravica*, se ne more podrediti *stvarni* pravici. (3) Če je pravica do komuniciranja *človekova* ali *državljska* pravica, je ne moremo omejiti na *pravico lastnikov*. Če bi bila pravica do komuniciranja le podvrsta lastninske pravice, njena uzakonitev pravzaprav ne bi bila potrebna – saj bi zadostovala kar uzakonitev lastninske pravice. Po drugi strani pa ne bi prihajalo do nobenih nasprotij zaradi zlitja svobode tiska v osebnostno pravico do komuniciranja.

Če obravnavamo pravico do komuniciranja kot pravico *sui generis*, ostaja nerešeno vprašanje, kako je mogoče lastninsko pravico in pravico do komuniciranja (re)regulirati za dobrobit državljanov. To ni predvsem teoretično, ampak praktično-politično vprašanje, ki zahteva "vmešavanje" države, da bi regulirala lastninsko pravico, da bi bila skladna s pravico do komuniciranja. To ne pomeni ukinitve lastninske pravice, ampak samo njeno omejitev, ki bi pod zaščito zakona omogočala izražati sodbe in mnenja tistim, ki nimajo sredstev, da bi jih sami individualno sporočali.

Oblikovanje takih omejitev je značilen primer "sporne javne zadeve", ki zahteva javno razpravo. Na instrumentalni ravni bi se lahko sklicevali na J. S. Millov primer delavcev, ki se z delodajalci ne morejo pogajati individualno, ampak samo organizirano, in zato, da bi delavcem omogočili kolektivno delovanje, je, kot pravi Mill, potrebno "vmešavanje" države. Prav tako so tu na mestu Benthamovi argumenti v prid javnemu nadzoru nad močjo oblasti za preprečitev partikularističnih ali pogubnih interesov, ki jih uporabniki ne bi bili nujno sposobni odkriti individualno. In, seveda, ideja javnih medijev. Na žalost dandanes ni zelo realistično pričakovati tako (re)regulacijo, saj sedanji svetovni sistem temelji prav na lastninski pravici in bi bile praktične implikacije tovrstne (re)regulacije veliko daljnosežnejše in kontroverzneje kot pred dvesto leti.

LITERATURA

- Bentham, Jeremy (1776): A Fragment on Government. Objavljeno na: <http://www.ecn.bris.ac.uk/het/bentham/government.htm>.
- Bentham, Jeremy (1781/1996): Principles of Morals and Legislation. Copyright James Fieser (jfieser@utm.edu). Objavljeno na: <http://www.la.utexas.edu/research/poltheory/bentham/bsp/index.html>.
- Bentham, Jeremy (1787/1995): The Panopticon Writings. Urednik in spremna beseda: M. Božovič. London: Verso.

- Bentham, Jeremy (1791/1994): Of Publicity. *Public Culture*, 6, 3, 581-595.
- Bentham, Jeremy (1820): On the Liberty of the Press and Public Discussion. Objavljeno na: <http://www.la.utexas.edu/research/poltheory/bentham/bsp/index.html>.
- Bentham, Jeremy (1822/1990): Securities against Misrule and Other Constitutional Writings for Tripoli and Greece. Ur. P. Schofield. Oxford: Clarendon Press.
- Bentham, Jeremy (1830/1983): Constitutional Code. Vol. 1. Ur. F. Rosen and J. H. Burns. Oxford: Clarendon Press.
- Dewey, John (1927/1991): The Public and Its Problems. Athens: Swallow Press.
- Donald, James (2003): How Kant Invented Media Studies. *Javnost-The Public*, 10, 2, 45-64.
- Gaonkar, Dilip Parameshwar with Robert J. McCarthy, jr. 1994. Panopticism and Publicity: Bentham's Quest for Transparency. *Public Culture*, 6, 3, 547-578.
- Guyer, Paul (2000): Kant on Freedom, Law, and Happiness. Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, Jürgen (1962/1989): Strukturene spremembe javnosti. Ljubljana: Škuc.
- Habermas, Jürgen (1962/1995): The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1992): Further Reflections on the Public Sphere. V: C. Calhoun (ur.), *Habermas and the Public Sphere*, 421-480. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1992/1996): Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge: Polity Press.
- Hobbes, Thomas (1651/1992): *Leviathan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Judy, Philip L. (1997): "Comment: The First Amendment Watchdog Has a Flea Problem." *Capital University Law Review*, 26, 541-593.
- Kagan, Robert (2003): Of Paradise and Power: America vs. Europe in the New World Order. New York: Alfred Knopf.
- Kant, Immanuel (1781/1952): The Critique of Pure Reason. Prevod J.M.D. Meiklejohn. (Great Books of the Western World 42). Chicago: Encyclopaedia Britannica.
- Kant, Immanuel (1784): An Answer to the Question: What is Enlightenment? Objavljeno na: <http://www.totalb.com/~mikeg/phil/kant/enlightenment.html#1>.
- Kant, Immanuel (1785a): Of the Injustice of Counterfeiting Books. Objavljeno na: <http://www.hkbu.edu.hk/~ppp/fnc/essay3.html>.
- Kant, Immanuel (1786): Was heisst: sich im Denken orientiren? *Berlinische Monatsschrift*, 2, 304-330. Objavljeno na: http://www.ub.uni-bielefeld.de/~diglib/Berlinische_Monatsschrift/index-e.htm.
- Kant, Immanuel (1788/1993): Kritika praktičnega uma. Prevod: Rado Riha. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Kant, Immanuel (1790): Kritik der Urteilkraft. Objavljeno na <http://www.gutenberg.org/2000.de/kant/kuk/kuk.htm>.
- Kant, Immanuel (1793): Ueber den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis. *Berlinische Monatsschrift*, 1793, 2, 201-284. Objavljeno na: http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/Berlinische_Monatsschrift/index-e.htm.
- Kant, Immanuel (1795/1983): To Perpetual Peace. V: Immanuel Kant: Perpetual Peace and Other Essays, 107-144. Cambridge, Ind.: Hackett.
- Kant, Immanuel (1797/1952): The Science of Right. (The Metaphysics of Morals, Part One). Prevod: W. Hastie. (Great Books of the Western World 42). Chicago: Encyclopaedia Britannica.
- Kant, Immanuel (1798/1979): The Conflict of the Faculties. Prevod: M. J. Gregor. New York: Arbis.
- Kant, Immanuel (1803): über Pädagogik. Ur. D. Friedrich Theodor Rink. Königsberg: Friedrich Nicolovius. Objavljeno na: <http://www1.uni-bremen.de/~kr538>.

- Macaulay, Thomas B. (1828/1992): *Mill on Government*. V: James Mill, *Political Writings*, Ur. T. Ball, 271-303. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, Karl (1842/1974): *Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Debatten über Pressfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen*. V: Marx-Engels Werke, 1: 28-77. Berlin: Dietz Verlag.
- Mill, John Stuart (1838/1859): *Bentham*. *London and Westminster Review*, Aug. 1838, popravljena izdaja 1859 v *Dissertations and Discussion*, vol. 1. Objavljeno na: <http://www.ecn.bris.ac.uk/het/bentham/bentham>.
- Ross, Edward A. (1901/1969): *Social Control. A Survey of the Foundations of Order*. Cleveland: The Press of Case Western Reserve University.
- Ross, Edward A. (1917-18): *Social Decadence*. *American Journal of Sociology*, 23:620-632.
- Rousseau, Jean-Jacques (1762): *The Social Contract or Principles of Political Right*. Objavljeno na: <http://www.constitution.org/jjr/socon.txt>.
- Splichal, Slavko (1997): *Javno mnenje*. Ljubljana: FDV.
- Splichal, Slavko (2002): *Principles of Publicity and Press Freedom*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Tönnies, Ferdinand (1922): *Kritik der öffentlichen Meinung*. Berlin: Julius Springer.

TELEDELO IN PROSTORSKO-ČASOVNA
ORGANIZACIJA BIVALNEGA OKOLJA¹

Povzetek. S širjenjem rabe informacijske tehnologije se spreminja tudi prostorska in časovna organizacija dela in bivanja. Industrijski model njunega ločevanja, podobno kot urbanistični koncept prostorske organizacije mesta po značilnih conah, postajata neuporabna kot vodili za prihodnost. Delo se na novi podlagi ne le vrača na dom, temveč postaja zmeraj bolj porazdeljeno na številne lokacije in je vse bolj fluidno. Čeprav je delež zaposlenih, ki jim nova tehnologija omogoča teledelo na domu, še relativno nizek, pa se bo nedvomno povečeval. V razliko od glavne pozornosti, ki so jo doslej posvečali teledelu z vidika podjetniških interesov, avtor prikazuje - sicer še skromne domače in svetovne - izkušnje, predvsem z vidika možnosti nadaljnjega načrtovanja in graditve stanovanj in naselij. Namesto začetnih poenostavljenih predstav futuristov, se zdaj nakazuje vse bolj diferencirana slika z različnimi vzorci ureditve bivališča, soseske, mesta in podeželja. Močnejše družinske povezanosti spremljajo tudi nova nasprotja in napetosti zaradi dela na domu; oživiljanja stanovanjske soseske in druženja v sosesčini pa je bilo manj kot se je pričakovalo. Redni odhodi na delo sicer upadajo, pač pa se povečuje število daljših potovanj. Izpraznjene prostore, zaradi nepričakovane zgodnejše odselitve mladih, bi lahko preuredili za prav tako nepričakovano teledelo na domu.

Ključni pojmi: teledelo, prostorska in časovna organizacija, bivalno okolje, informacijska in komunikacijska tehnologija, lokacija dela, stanovanje, fizična prisotnost, revitalizacija soseske, mesto in podeželje, urbanizem

Uvod

V besedilu bom poizkušal prispevati k ozaveščanju o spremembah, ki vodijo k prežemanju (reintegraciji, hibridizaciji) delovnega in bivalnega okolja. Doslej je

* Akademik, dr. Zdravko Mlinar; zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

¹ Objavljamo skrajšano poglavje iz knjige avtorja, ki bo izšla pri Založbi FDV z naslovom Bivalno okolje v globalni informacijski dobi.

bila pozornost strokovne javnosti pretežno osredotočena na zorni kot podjetnikov in njihovih interesov. Tu pa bom dal prednost spremembam, ki jih na osnovi nove informacijsko-komunikacijske tehnologije prinaša teledelo, predvsem z vidika sprememb v prostorski in časovni organizaciji bivalnega okolja.

Ker imamo pri nas na tem področju še malo izkušenj, se bom večinoma opiral na dosedanja raziskovanja v razvitih državah Evrope in Severne Amerike. Hkrati pa bom tudi, vsaj deloma, uporabil nekatere podatke in izkušnje iz Mestne občine Koper in iz Republike Slovenije. Pri tem bom poizkušal razkrivati možnosti, da bi v načrtovanju stanovanj in naselij anticipativno upoštevali nove razmere. Hkrati želim pa tudi izpostaviti nekatere teoretsko pomembne razsežnosti dolgoročne preobrazbe in uveljavljanja informacijske družbe.

Vračanje dela v bivalno okolje

Ena najpomembnejših sprememb, ki jih z vidika prostorske organizacije družbenega življenja lahko pričakujemo v prihodnjih desetletjih, zadeva reintegracijo funkcij dela in bivanja. Gre za vračanje dela v bivalno okolje, tako v mestne stanovanjske predele kot na podeželje. Pri tem seveda ni mišljeno tradicionalno delo kmetov in obrtnikov, pač pa gre za nove pojavne oblike dela na domu, ki temeljijo na telekomunikacijski povezavi z delovno organizacijo in/ali drugimi akterji v širšem prostoru. Daljše zadrževanje doma, v stanovanjskih naseljih, pa bo verjetno vplivalo tudi na širjenje spremljajočih, komplementarnih aktivnosti, ki terjajo fizično prisotnost ljudi in več telesnega napora.

Vse večja razširjenost osebnih računalnikov in druge pisarniške opreme ter telekomunikacij zaposlenim omogoča, da sicer delajo doma, pa vendar ostajajo povezani s svojo delovno organizacijo oz. s pogodbenimi partnerji. Kaže, da bo vse več različnih storitev elektronsko dostopnih od doma, npr. posvetovanja z zdravniki, pravniki, pedagogi, nakupovanje, opravljanje bančnih storitev idr. V tem smislu nastajajo v bivalnem okolju nekakšni virtualni ali elektronski prostori, ki temeljijo na uporabi interneta in videotehnologij ter tako dopolnjujejo realne fizične prostore.

Glede na dosedanje mednarodne izkušnje, opravljajo teledelavci svoje delo bodisi v domačih pisarnah (in občasno v podjetju) bodisi v t. i. teledelovnih središčih ali "satelitskih pisarnah", ki so locirane na določeni oddaljenosti od glavnega sedeža podjetja, bliže njihovim domovom. V obeh primerih se - vsaj načeloma - zmanjšuje odvisnost teledelavcev od transporta in s tem njihova udeležba v prometnih zgostitvah in v onesnaževanju okolja. Vendar pa to, kot bomo še videli, ne velja za vse kategorije (tele)delavcev na domu.

Čeprav lahko pričakujemo razmah teledela šele na podlagi množične uporabe računalnikov na domu, je za opravljanje teledela včasih dovolj že telefon (Nilles, cit. v Shaw, 1996: 8). Z razširjanjem telefona in nato še drugih oblik telekomuniciranja, še zlasti pa interneta, hkrati s povečevanjem števila majhnih podjetij in storitvenih dejavnosti, je začela nastajati podlaga za nov tip prostorske organizacije vsakdanjega življenja, ki temelji na mrežni organizaciji dela.

Posameznik torej svojega dela ne opravlja več (le) na delovnem mestu, tam, kjer je zaposlen, temveč lahko tudi doma, v svojem (stalnem) bivališču, v svoji počitniški hiši, v avtomobilu, hotelu, v avtodomu ali prikolici v kampu, na letališču, v prostorih poslovne stranke oz. naročnika ipd.² Delo postaja vse bolj porazdeljeno v prostoru in v času, kar v angleški strokovni literaturi označujejo kot *distributed work*. Z vse večjo razširjenostjo elektronskih komunikacij se uveljavlja multilokalnost, tj. hkratna prisotnost istih informacij na več mestih; le-ta pa vpliva tudi na večjo svobodo v izbiri bivanja ljudi.

Ker vrnitev dela na dom ne pomeni preprosto vračanja na staro, v predindustrijsko dobo, temveč predpostavlja visoko stopnjo individualizacije, se s tem nakuže tudi potreba po novi, drugačni prostorski organizaciji bivališča.

Dejstvo, da prav v zadnjem času raziskovalci posvečajo vse večjo pozornost teledelu, vsaj navidezno prihaja v nasprotje z majhnimi deleži aktivnih prebivalcev, ki ga opravljajo. Ozaveščanje o možnostih in pomenu teledela pa se kljub dejstvu, da ne dosega najbolj optimističnih predvidevanj futuristov, vendarle povečuje. Praktična realizacija različnih programov terja več časa. Še daljši čas pa je potreben, da bi lahko določene razkrivali posledice, npr. z vidika načina naselitve ter z vidika razmerja med mestom in podeželjem ipd. Prav zato je tudi napovedovanje in planiranje nadaljnjega širjenja teledela v prostoru. Kot sta ugotovila Handy in Mokhtarian (1995: 99) so planerji doslej igrali včasih spodbujevalno, včasih pa tudi preprečevalno vlogo glede širjenja teledela in njegovih razvojnih posledic.

Čeprav se število teledelavcev na domu ne povečuje tako hitro (o tem tudi Mitchel, 1995), kot so prvotno predvidevali zlasti ameriški avtorji, je pri tem še pomembnejše, da se teledelo pojavlja v vse različnejših oblikah, na kar je opozoril že Peter Hall (1999: 176). Tu me zanima predvsem delo strokovnjakov, ki ga le-ti dalj časa opravljajo na domu (*part-time home work*). Gre torej za kategorijo delovne sile, ki deluje v informacijskih dejavnostih, in ki vse bolj deli svoj delovni čas na tri zelo različne tipe aktivnosti:

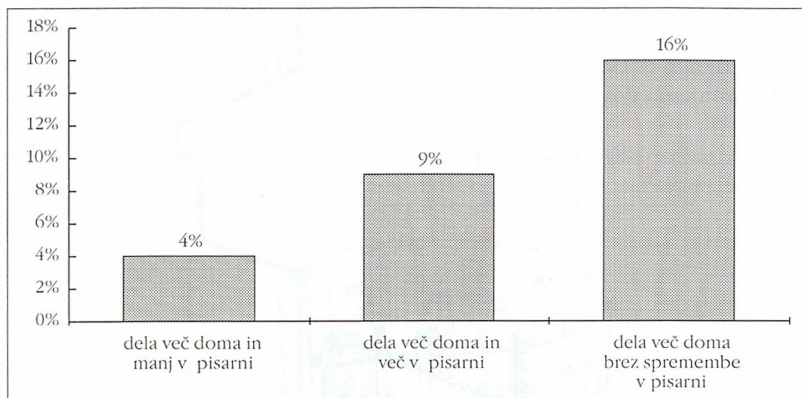
- na mirno delo na samem (branje, pisanje poročil),
- na sestajanje, srečanja z neposredno fizično prisotnostjo bodisi v pisarnah ali v konferenčnih in podobnih prostorih,
- na elektronsko komuniciranje, ki se pojavlja skoraj vsepovsod.

Zlasti prvo in tretjo vrsto dela je mogoče opravljati na domu, v dobro opremljeni domači pisarni, pa tudi lahko razpršeno na odmaknjenih, toda dostopnih lokacijah na podeželju. Gre za spontano težnjo k večji razpršenosti v prostoru, ki se spopada s planskimi usmeritvami in zahtevami za uveljavljanje bolj strnjene naselitve. Medtem ko smo doslej imeli v Sloveniji več opraviti z razpršenostjo naselitve, predvsem v smislu podaljševanja, inercije podeželsko-kmečke dediščine (na podlagi družinskega razpolaganja z zazidljivo ali nezazidljivo zemljo), pa se je zdaj pojavila težnja k razpršenosti na povsem drugačni osnovi. Teledelo oziroma delo na daljavo sicer pomeni bogato informacijsko vključenost v svetovna komunikacijska omrežja, vendar je ta vključenost zmeraj lažje dosegljiva, ne glede na lokacijo v prostoru.

² Prav sedaj nekatere letalske družbe, kot so Lufthansa, Singapore Airlines in Cathay Pacific uvajajo možnost uporabe interneta in s tem teledela v njihovih letalih - boeing 747-400.

Poleg tega pa ne gre preprosto za alternativo, saj več dela na domu ne pomeni avtomatično že manj dela na delovnem mestu. To sta prepričljivo prikazala Nie in Erbing (2000) na podlagi raziskave v ZDA.

*Delo vdira na dom, ne da bi se zmanjševalo v pisarni
(v ZDA)*

Odstotek rednih uporabnikov interneta (5 ali več ur na teden)

Vir: Nie, Erbing, 2000

1015

Prehajanje dela na dom vpliva na vse vidike vsakdanjega življenja ljudi, tako da zabrisuje meje med delom in življenjem v domačem okolju, med javnim in zasebnim prostorom, med moškimi in ženskimi vlogami ipd. Čeprav ocenjujejo (Gurstein, 2001: 8-9), da npr. v Severni Ameriki danes že ena četrtina delovnega prebivalstva opravlja del ali vse svoje plačano delo doma ali blizu svojega doma, pa to dejstvo še vedno ne vpliva na planiranje stanovanjskih naselij. Še vedno se opirajo na načelo delitve na domače in delovne aktivnosti, čeprav je takšna delitev za vse večji delež gospodinjstev že zastarela in presežena. Če se bo planiranje še naprej omejevalo zgolj na to, da upošteva delo le z vidika formalne zaposlitve, ne pa tudi (neplačanega) dela na domu in v stanovanjskih naseljih ter v mobilnih prostorih, bo postajalo vse bolj obrobno. Vsakdanja življenjska raznovrstnost že uhaja iz tega določenih kategorij dosedanje planerske prakse.

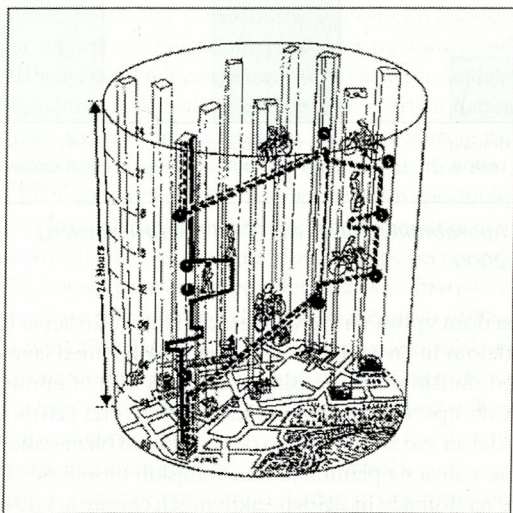
Prostorsko-časovni vzorec prisotnosti /gibanja teledelavcev

K boljšemu razumevanju sprememb, do katerih prihaja z razširjanjem teledela, lahko prispevamo tudi s tem, da uporabimo grafične predstavitve, kakršne so - najprej na Švedskem - izoblikovali v okviru časovne geografije. Pri tem gre za predstavljanje značilnih "časovno-prostorskih poti" posameznikov, npr. v 24 urah ali v daljših časovnih enotah. Le-te dobimo s pomočjo podatkov o tem, koliko časa se posamezniki zadržujejo na določenih lokacijah, recimo na domu, in kako potem -

hitreje ali počasneje, manj ali večkrat - prehajajo še na druge lokacije in se zadržujejo spet tam, npr. na delovnem mestu, v otroškem vrtcu, trgovini, in se nato vrnejo na izhodiščno lokacijo. Tako dobimo značilne časovno-prostorske profile posameznika za določen dan, kot je razvidno iz grafičnih prikazov.

Profil teledelavca značilno odstopa od klasičnega profila industrijskega delavca, pač glede na to, da svoj delovni dan - vsaj značilno - pogosteje preživi v bližini svojega bivališča.³ To nam kaže graf, ki ga je predstavil Paul Drewe. Vendar ga je treba razumeti kot poenostavljen model, ki izpostavlja razliko med teledelovnim in neteledelovnim dnevom. Ne vključuje pa celotnega dogajanja oziroma kompleksnejših sprememb v zvezi s teledelom.

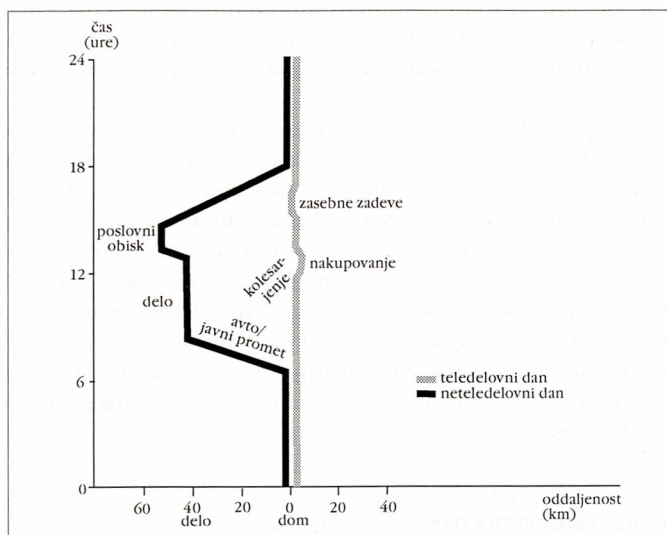
Pot posameznika v časovno - prostorski koordinatni prostor

Vir: Lennthrop. *Paths in space - time environments*. Gleerup 1976. 164

³ Seveda sem pa že opozoril, da gre lahko hkrati s tem tudi za potovanja (toda manj redna, manj rutinska) na večje razdalje.

Časovno prostorski vzorec delovnega dneva

1017

Vir: Paul Drewe. (<http://www.transformatis.org/ro/drewe.htm>)

Na podlagi opazovanja konkretnih primerov so še bolj razčlenjeno upoštevali tudi manjše prostore aktivnosti in gibanja posameznikov. Kot take so npr. tudi v grafičnih prikazih upoštevali prostorske okvire: delovno sobo, dom (bivališče), bližnje okolico in bolj oddaljene prostore. Tako so postali prepoznavni zelo različni prostorsko-časovni ritmi v delovanju oziroma vedenju posameznih teledelavcev na domu. Med njimi so razlike v tem, koliko časa - z bolj ali manj pogostimi prekinitvami - preživijo v delovnem prostoru, koliko v svojem bivališču (domu) ter v bližnji okolici, koliko pa daleč proč od doma. Pri tem gre za različne objektivne okoliščine, kot je npr. prisotnost oz. odsotnost otrok, in tudi za različne življenjske stile, kar se izraža npr. s tem, kdaj kdo začne ali konča z delom ipd.

Informatizacija in globalizacija še povečujeta potrebo in možnosti za vse večjo raznovrstnost življenjskih stilov ter individualizacijo časovno-prostorskih poti. To pa ima spet daljnosežne posledice za organizacijo življenja na lokalni ravni, npr. prometa, delovnega časa različnih lokalov idr.

Ne glede na vzorce značilne prostorske organizacije se lahko posamezniki v določenem času predvsem osredotočajo na svoje (plačano) delo, nakar se določen čas posvečajo svojim otrokom ipd.⁴ Značilno je, da si teledelavci v manjših stanovanjih - upoštevajoč seveda velikost družine - uredijo svoj delovni prostor v

⁴ Ob tem nekateri avtorji (Jereb, 1998) ugotavljajo, da glavna prednost teledela - za starše majhnih otrok - ni kombiniranje dela in varstva otrok, temveč večja prilagodljivost pri razporejanju delovnega časa.

sobah, ki jih sicer uporabljajo tudi za druge namene, npr. v spalnici, dnevni sobi in prehodnih prostorih ali pa so mobilni znotraj zgradbe.

Nasploh pa gre za nenehno časovno prilagajanje, tako da je prostorska organizacija teledela drugačna tedaj, ko je hiša prazna in je zaradi odsotnosti drugih družinskih članov doma mirno (morda tudi zvečer ali ponoči). Tedaj gre tudi za razširitev dela na vse stanovanje, ob prisotnosti otrok pa spet za prostorsko skrčenje in/ali umik.

Nasploh se z večjo telekomunikacijsko povezanostjo oziroma dostopnostjo (pri tem posebej izstopa raba mobilnega telefona, o čemer več kasneje) povečujejo možnosti za teledelo ali vsaj za opravljanje posameznih del tudi izven doma (hiše, stanovanja), na najrazličnejših lokacijah, v notranjih ali zunanjih prostorih. Pri tem raziskovalci celo razkrivajo, da teledelavci včasih ne želijo, da bi se srečevali z drugimi ljudmi "iz službe" (pri čemer bi se lahko zgodilo, da bi se srečali z njimi v času njihovega odmora, lahko tudi tedaj, ko imajo "v službi" uradni delovni čas). Sicer pa v širšem prostorskem merilu - kot kažejo evropske raziskave - teledelo nekaterim omogoča, da kljub dejstvu, da imajo opravka s pretežno informacijskimi opravili (ali pa prav zato!), ostanejo na svoji (ali partnerjevi) kmetiji ali pa vse leto živijo v svoji počitniški hiši.

Pomen in širjenje teledela pri nas

Splošne podatke o razširjenosti teledela pri nas so zbrali v okviru projekta Raziskovanje interneta v Sloveniji (RIS 2001, 2002) in z Anketo o delovni sili Statističnega urada RS, 2002.⁵ Pri tem je bilo ugotovljeno (Vehovar, Robinšak, 2002), da obseg teledela v Sloveniji v vsebinskem pogledu ne zaostaja za EU, kar velja predvsem za manj intenzivne in bolj neformalne oblike teledela. Glede na večino opredelitev teledela vidimo, da v Sloveniji teledelavci predstavljajo najmanj 5 % delovne sile. Če pa pri tem upoštevamo tudi dopolnilne mobilne teledelavce, ki sicer včasih niso vključeni v opredelitve teledela, pa teledelavci predstavljajo okoli 10 % delovne sile. Glede intenzivnejših (redno teledelo) in bolj formaliziranih oblik (izvajajo se z vednostjo ali v soorganizaciji delodajalca), pa so ugotovili, da Slovenija zaostaja.

V Sloveniji torej prevladujejo neformalne in dopolnilne oblike teledela. Tretjina teledelavcev je samozaposlenih ali so lastniki podjetij in zato delajo na daljavo samoiniciativno. RIS tudi ugotavlja, da je nekaj več kot polovica teledelavcev zaposlenih pri delodajalcu. Med zaposlenimi v podjetjih pa je le okoli 2 % oseb, ki so formalni teledelavci, tako da o njih poročajo tudi sama podjetja. Med teledelavci prevladujejo moški in tisti, ki so večinoma bolj izobraženi. Višji deleži teledelavcev se pojavljajo predvsem v osrednji slovenski regiji in okoli večjih slovenskih mest (Ljubljana, Maribor, Nova Gorica).

⁵ V angleškem jeziku izhajajo iz *commuters*, to so vozači, in *commuting*, to so njihovi dnevni prevozi na delo, kar se pri nas napačno označuje tudi kot dnevne migracije (pri migracijah gre za spremembo stalnega bivališča); ker pa telekomunikacijska povezava omogoča delo na domu kot delo na daljavo, ki nadomestja te prevoze, jo označujejo kot *telecommuting* ali kot *telework*, tj. teledelo.

Glede načina komuniciranja teledelavcev je bilo ugotovljeno, da le-ti večinoma (91 %) pošiljajo rezultate svojega dela s pomočjo interneta (e-mail, www, ftp ali wap), drugi pa uporabljajo bodisi neposredno elektronsko povezavo s podjetjem (neinternetni protokol) ali pa telefaks.

Še posebej pomembno pa je, da upoštevamo tudi prostore, v katerih teledelavci opravljajo svoje delo. V ožjem smislu delo na domu predstavlja tisto delo, ki se odvija v stanovanjskih prostorih; v širšem smislu pa gre sicer za delo na isti lokaciji, vendar v ločeni stavbi, tako da se delovni prostor pojavlja izven stanovanja, npr. kot domača delavnica ipd. Anketa o delovni sili (ADS, SURS, 2002) je vključevala le osnovno dejavnost doma (v stanovanju) v ožjem smislu. Pri tem so ugotovili, da doma, v bivalnem prostoru, dela skoraj 7 % oseb med delovno aktivnim prebivalstvom⁶.

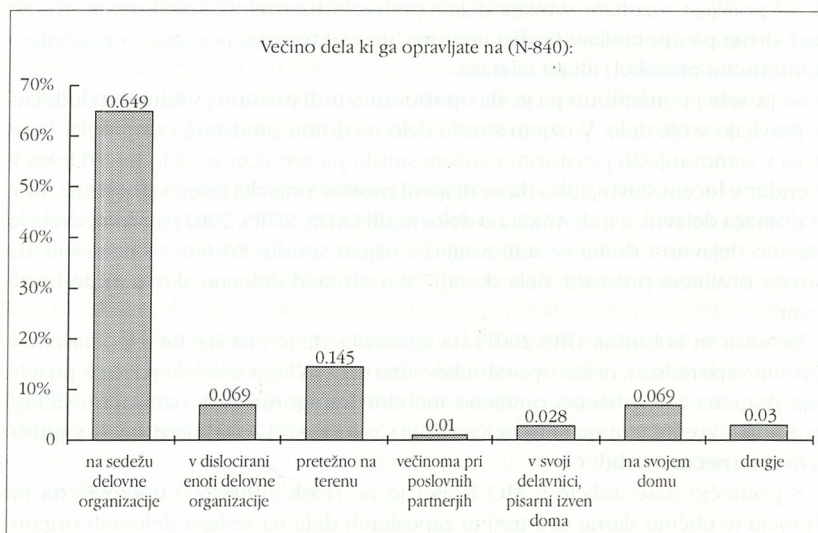
Vehovar in Robinšak (RIS 2001) sta ugotovila, da je rast števila teledelavcev v Sloveniji vzporedna z rastjo uporabnikov interneta.⁷ Vloga teledela pa je še posebnega pomena za ogrožene, omejeno mobilne kategorije ljudi oziroma invalide. Vprašanja v zvezi s tem sta Marjan Kroflič in Cveto Uršič (2002) predstavila v publikaciji Internet in invalidi.

S pomočjo naše ankete v MO Koper je že Trček (1998: 97) ugotovil, da na območju te občine skoraj dve tretjini zaposlenih dela na sedežu delovnih organizacij (64,9 %), potem so tisti, ki delajo na terenu (14,5 %) ter na svojem domu (6,9 %), enak delež jih je tudi v dislocirani enoti (6,9 %) idr. Takšna slika prostorske razmestitve dela bo - glede na že nakazane dolgoročne trende - v bodoče postajala pestrejša. Pri tem je bilo ugotovljeno, da le 14,6 % višje in visoko izobraženih med zaposlenimi meni, da njihovega dela ni mogoče opravljati doma, pri samostojnih podjetnikih in obrtnikih pa je ta delež 35 % (prav tam).

⁶ Ob upoštevanju omejitve, da se podatki (SURS 2002) nanašajo le na osnovno dejavnost znotraj bivalnih prostorov, nam le-ti vendarle dajejo določen vpogled v današnje stanje, ki razkriva še razmeroma zelo nizke deleže delovno aktivnih prebivalcev.

⁷ Sicer pa avtorja razlikujeta dve osnovni kategoriji teledelavcev: tiste, pri katerih gre za redno teledelo, ki ga opravljajo več kot en cel dan v delovnem tednu, in tiste, ki teledelo opravljajo dopolnilno k tistemu na delovnem mestu in torej manj kot en delovni dan v tednu. Redno teledelo pa se zopet pojavlja kot teledelo doma, bodisi kot stalno (90% časa) bodisi izmenično (več kot en delovni dan, vendar manj kot 90% časa); ali pa gre za mobilno teledelo (več kot 10 ur na teden) in končno za t.i. SOHO (Small Office/Home Office) teledelo. V svetovnem merilu je teledelo najbolj razširjeno na Finskem, na Švedskem, Nizozemskem in v ZDA; dosti manj pa v sosednji Italiji in Avstriji.

Prostorska razmestitev dela v MO Koper, 1998

Vir: Trček, 1998

Iz ankete, ki smo jo izvedli v koprski občini 1998. leta sledi, da dela na domu 7 % aktivnih, medtem ko jih 23 % občasno "nosi delo domov". Kot glavno med ovrmi, ki zmanjšujejo možnost, da bi posameznik delal na domu, navajajo pomanjkanje prostora za delo; sledijo še pomanjkanje ustrezne komunikacijske infrastrukture, prevelike motnje za okolje in neodobravanje sosedov. Dobra polovica jih je menila, da v njihovem poklicu ni moč opravljati dela na domu, petina pa jih tega (niti) ne bi želela (gl. več o tem Trček, 1999).

Ali si bo teledelo podredilo življenje na domu?

Razširjena raba informacijsko-komunikacijske tehnologije pa ne predstavlja le nekakšne podlage za oživiljanje stanovanjskih območij, temveč v nekaterih pogledih deluje tudi nasprotno. Kot sem na splošno že nakazal, prihaja do internalizacije, ponotranjanja različnih aktivnosti, ki so se doslej odvijale v javno dostopnih prostorih, sedaj pa prehajajo na dom oz. v stanovanje ali pa jih prevzemajo nase različni avtomati. Tako npr. v mestih po svetu že ukinjajo bančne podružnice in trgovine, ki jih nadomeščajo storitve prek telefona, televizije in računalnika, npr. kot telebančništvo ali telenakupovanje neposredno od doma. Uvajajo tudi spremljanje porabe električne energije, plina, vode idr. v gospodinjstvu na daljavo (Remote Home Utility Meter Monitoring).

S prehajanjem različnih opravil v bivalne prostore, pa vendarle ne gre nujno le za praznjenje v zunanjih prostorih. V zvezi s tem prihaja do konfliktov, ker niti

sama stanovanja niti javni prostori (npr. za parkiranje avtomobilov) niso bili načrtovani tako, kot bi to terjalo vse bolj razširjeno teledelo na domu. Zadrege se torej pojavlja tako z vidika notranjih kot zunanjih prostorov.⁸

Kot je ugotovila že Gurstein (2001: 149), s tem ko dom postaja nekakšno telekomunikacijsko središče z možnostjo selektivnega odnosa do okolja, hkrati postaja bolj izoliran in tudi manj zaseben. S tem, ko več informacij vstopa v dom, stanovanecem ni več treba zapuščati doma zaradi številnih življenjskih zadev, hkrati pa je težko obvladovati ogromno količino informacij, ki pritekajo v dom. Tako dom za teledelavce izgublja naravo nekakšnega zavetišča (refuge), saj se tu hkrati pojavlja tudi napetosti v zvezi z delom. Teledelavec postane izpostavljen pritiskom svojega dela ob vsakršnem času.

Čeprav je še marsikaj nejasnega o tem kako teledelo spreminja vlogo doma, je prav zgoraj navedeno zelo v ospredju. S tem, ko lahko informacije dobivamo na dom in se tudi družabno elektronsko povezujemo od doma, ne da bi nam bilo potrebno iti ven, javno življenje torej vse bolj vdira v dom.

Znani slovenski oblikovalec Dušan Podgornik, ki prebiva v svoji hiši na robu vasi Bonini, nedaleč od Bertokov pri Kopru, z lepim razgledom na širšo okolico, ugotavlja zelo podobno kot kažejo svetovne izkušnje. Po eni strani se zmanjšuje njegova odvisnost od mesta, saj lahko velik del svojih delovnih nalog in stikov s partnerji oz. strankami ureja s pomočjo elektronske pošte in telefona, svoje finančne zadeve lahko ureja prek računalnika in celo mobitela, ne da bi moral zaradi tega hoditi v mesto. Tu pa gre tudi za "časovno sproščanje" delovnih komunikacij, saj ga kličejo skorajda ob katerikoli uri dneva, npr. tudi ob petih popoldan, ko se sicer praviloma posveča svojemu sinu ali pa tudi ob osmih zvečer; klicali pa so ga tudi že ob enajstih zvečer ali celo ob polnoči. Delo postaja v vsakdanjem življenju prevladujoče in si podreja vse ostalo. Pri tem ugotavlja, da telekomunikacije s pomočjo elektronske pošte, pa tudi telefona, po svoje predstavljajo tudi obliko dehumanizacije. Že pri samem delu takšna komunikacija ne daje zelenega občutka gotovosti in zaupanja. V marsičem torej neposredni stik ostaja nenadomestljiv ("ne vidiš obraza, oči, in torej ogledala duše").

Sicer pa se umetniki na Koprskem še precej izogibajo računalnikom. Njemu osebno pa elektronske komunikacije - gledano funkcionalno - olajšujejo delovanje, tudi v širšem prostoru, v povezovanju z naročniki iz številnih krajev.⁹

V začetku je šlo za velika pričakovanja, da bo širjenje teledela na domu hkrati pomenilo tudi oživljanje stanovanjskih sosesk oziroma naselij. Vendar natančnejše raziskave - kot bomo še videli - tega niso prav jasno potrdile. Seveda pa je pri tem treba upoštevati, da se je do sedaj teledelo pojavljalo v kontekstu stanovanj in

⁸ Podobno kot so že doslej različne tehnološke inovacije povzročale zadrege in konflikte med prebivalci v bivalnem okolju (vzemimo npr. osebni avto ali pa pralni stroj, za katerega ni bilo ustreznega prostora v stanovanju), podobno se to pojavlja danes oz. se bo pri nas zaostrovalo predvsem v prihodnosti v zvezi z razširjanjem teledela na domu na podlagi nove informacijsko-komunikacijske tehnologije.

⁹ Drugo poklicno kategorijo blizu obravnavane tematike tvorijo arhitekti-projektanti. Iz stikov z njimi na območju obalnih občin pa ugotavljam, da večinoma še ne opravljajo svoje dejavnosti kot teledelavci na domu. Za to je več razlogov; nekateri celo izrecno poudarjajo, da hočejo ločevati svoje delo od zasebnega življenja. Eden od intervjuvancev pa mi je prikazal, da je najuspešnejša takšna delitev, da v "službi" opravi glavne komunikacije in usklajevanja na sestankih, sicer pa nemoteno dela doma.

sosesek, kakršne so gradili na osnovi funkcionalističnega modela prostorske organizacije, v okviru katere so stanovanjske soseske imele enonamenski značaj. Če se bo torej v bodoče spreminjalo že samo izhodišče planiranja, ki se danes že usmerja k "mešanim strukturam", lahko pričakujemo tudi drugačne učinke teledela na domu. Za sedaj pa so raziskave, predvsem v Severni Ameriki, ugotavljale, da gre pri teledelu bolj za razširjanje in prostorsko ter časovno prevladovanje dela nad drugimi aktivnostmi. Gre za nekakšno podreditev in za instrumentalizacijo osebnega življenja in domače sfere v odnosu do privrženosti delovnim oziroma poklicnim aspiracijam. Podobno pa se nakazujejo tudi spremembe glede javnega delovanja.

Pri tem ne gre le za nekakšno pridobitniško stremljenje k vse večjemu zaslužku, temveč gre - v kontekstu globalizacije - tudi za ujetost v vse večjo konkurenčnost. Le-ta ni omejena le na gospodarsko sfero, temveč se razširja tudi na področja znanstvenega raziskovanja, kulturnih in izobraževalnih aktivnosti idr. To pa pomeni, da zmanjkuje časa za druženje in rekreacijo v bližnjem okolju. Delo se ne meri več predvsem z delovnim časom, temveč z opravljenimi nalogami, kar pa razširja vpletenost v delovne obveznosti na ves dan. Kot ugotavlja Izolan Igor Furlan, ki deluje kot strokovnjak v Silicijevi dolini, to pomeni tudi delo zvečer in ponoči, dostikrat gre za hkratno vključenost v različne projekte z opredeljenimi roki ipd. S tem, ko delo vdira v vse vidike življenja na domu, se tudi to spreminja in dobiva nekakšen utilitaren pomen (Gurstein, 2001).

1022

Fizična prisotnost in osebna nedostopnost

Teledelo ne pomeni preprosto vračanje teledelavca v prostorsko nediferencirano družinsko skupnost in splošno zblizanje družinskih članov. Koncentrirano umsko delo zahteva tudi v povsem neuradnem družinskem kontekstu prostorsko (iz)ločevanje oziroma osamitev za določen čas. To pomeni, da se z vračanjem na dom še zaostrijo problemi zaradi neskladja med fizično prisotnostjo teledelavca in še zlasti teledelavke na domu in njegovo/njeno osebno nedostopnostjo za druge družinske člane, zlasti za otroke. Kot bomo videli gre za značilno neskladje med spontanostjo družinskega življenja in možnostjo nemotenega plačanega, poklicnega (tele)dela na domu.¹⁰

¹⁰ Na takšen problem smo naleteli v koprskem naselju Šalara, kjer si je slikar ogradil svoj delovni prostor v stanovanju, in to zaradi varnosti pred nezaželenimi posegi otrok. Če smo dosledni, v tem primeru sicer gre za značilno zadrego v zvezi z delom na domu, vendar pa klasično slikarjevo delo ne moremo šteti za teledelo; pač pa to lahko postane z uporabo informacijsko-komunikacijske tehnologije.

Teledelavka - mati in problem izključevanja

Vir: Linden, 1998

Teledelo je torej že glede na nekatere domače izkušnje, še zlasti pa glede na raziskavo na Švedskem (Wikström, Linden, Michelson, 1998), izpostavilo tako potrebo po povezovanju kot ločevanju. Do sedaj značilna fizična ločenost delovnega mesta in bivališča je utrdila razmejitev obeh življenjskih sfer kot nekaj samoumevnega. Sedaj pa se mora s teledelom na domu, torej s fizično prisotnostjo, iskati optimalne organizacije bolj opreti na določena pravila, ki jih je treba uveljavljati v medosebnih odnosih tudi znotraj bivališča.

To bo terjalo v bodoče vse večjo obzirnost in spoštljivost do različnih individualnih življenjskih ritmov, kar pa bo težko dosegljivo zlasti pri otrocih, katerih vedenje je bolj spontano. Zato bo izzivalno neskladje med fizično prisotnostjo v bivališču in nedostopnostjo posameznika za družinske člane povzročalo določene napetosti in konflikte.

To neskladje nasploh vse bolj stopa v ospredje tudi na ravni naselja, ker se povečuje gostota naselitve. S tem, ko se fizična distanca med posamezniki zmanjšuje, pa dobivajo pomen (kulturne) norme, ki vse bolj uravnavajo in določajo (zadržano) vedenje prebivalcev.

Na podlagi raziskav o delu in teledelu na domu izstopa ugotovitev, da so prednosti dela na domu nižji stroški nasploh (prevoz na delo), manjša potreba po (pisarniških) prostorih, boljša izraba opreme, večja produktivnost; večje možnosti zaposlovanja telesno prizadetih, krepitev družinskih stikov, boljša izraba prostega časa (več fleksibilnosti v razpolaganju s časom) in na splošno fleksibilnejše delovno razmerje, možnost večje osamosvojitve delavca (opravljanje dela za več naročnikov) ipd.

Po drugi strani pa gre za novo prakso, ki - niti na lokalni niti na državni ravni in ne mednarodno - še ni ustrezno pravno regulirana, še zlasti glede na dozdej

veljaven urbanistični pravni red, ki določa primerno vrsto aktivnosti za stanovanjska območja (t. i. coning), in glede standardov, ki sicer veljajo za delovna mesta (glede površine, varnosti pri delu ...). Olajševalna okoliščina je v tem, da so nove oblike dela na domu večinoma nemoteče za (širšo) okolico, lahko pa prihaja do motenj in konfliktov znotraj družine oz. gospodinjstva (npr. otroci imajo drugačen življenjski ritem).

"Službeno" delovanje, družinsko življenje in oživiljanje sosesčine

Krepijo se kulturne (pa tudi pravne) norme, ki terjajo spoštljiv odnos do individualne in družinske zasebnosti na domu. "Službene zadeve" naj bi predstavljale ločeno sfero delovanja, tako da z njimi ne bi posegali in obremenjevali osebnega in družinskega življenja. Pretežno nezapisana pravila, ko gre za spodobnost, obzirnost in spoštljiv odnos do drugih stanovalcev, večinoma določajo in regulirajo naše ravnanje. V preteklih desetletjih se je utrdila norma o neprimernosti (celo nedostojnosti) mešanja službenega delovanja in osebnega oz. družinskega življenja. To se izraža tudi objektivno v tem, da praviloma ne prihaja več do grupiranja bivališč zaposlenih v istem podjetju na enem mestu. Zdaj pa se pojavlja nejasnost glede na prav nasprotni trend, ko gre za teledelo na domu. S tem prihaja do prepletanja obeh sfer, npr. glede rabe in lastništva opreme (računalnik, faks), plačevanja elektrike, uporabe prostorov idr.; gre za vdiranje določenega nadzora, včasih celo že videonadzora na daljavo, poslovnih srečanj v bivalnih prostorih ipd.¹¹

Teledelo lahko pomeni, da eden od staršev ali oba manj časa preživita na delovnem mestu, v tovarni ali pisarni, izven bivališča in bivalnega okolja družine. Prav takšna odsotnost - še zlasti z večanjem deleža zaposlenih žensk in z večanjem deleža zakonskih parov, pri katerih je na prvem mestu poklicna kariera obeh zakoncev - je doslej predstavljala enega glavnih razlogov za (samo)destruktivno vedenje mladih (poleg odvisnosti od prepovedanih drog tudi mladinska delinkvenca, vandalizem, alkoholizem idr.). Ti problemi pa ne zadevajo le mladih in njihovih svojcev, pač pa na številne načine - kot smo ugotavljali z intervjuji - tudi življenje drugih stanovalcev v ožji in širši okolici.

Teledelo na domu se torej pojavlja kot nova možnost, ne le z vidika podjetniških interesov in racionalizacije poslovanja, temveč tudi z vidika preseganja praznine, ki jo otroci doživljajo v svojem domu.

Z večjo prisotnostjo na domu se zmanjšuje značilna dosedanja razpršenost aktivnosti, tako da lahko - kot nakazujejo švedski raziskovalci - računamo na prehajanje od policentričnega h koncentričnemu prostoru vsakdanjega življenja. Vendar se zdi, da je takšen sklep preuranjen, saj gre nenehoma tudi za izzive v nasprotni smeri, tako kot nam to kaže raba mobilnega telefona.

Za sedaj - tudi v mednarodnem merilu - še ni povsem jasno, koliko bo večje zadrževanje teledelavcev na domu prispevalo k oživiljanju dogajanja v sosesčini oz.

¹¹ To je opazno že v primerih, ko sicer gre za delo na domu, četudi ne za teledelo; celo v novozgrajeni poslovno-stanovanjski coni v Izoli sem se oglasil na naslovu arhitekta, kjer se je izkazalo, da sem vstopil v hišo skozi vhod iz ulice v družinski in ne v poslovni del hiše.

soseski. Pomembna pa je tudi že sama fizična prisotnost (staršev) čez dan, saj se s tem povečuje varnost v naselju. Kot presenečenje se pojavljajo ugotovitve, da se tudi v naseljih, kjer so bili na voljo ustrezni prostori in naprave za rekreacijo, delavci na domu le-teh včasih niso posluževali in so predvsem čutili potrebo, da gredo ven iz bližnjega okolja. Do podobnih ugotovitev je prišla v svojih raziskavah Sherry Boland Ahrentzen. Večina tistih, ki so začeli delati na domu, niso kaj več poznali svoje sosede niti se niso čutili bolj navezane na svoje soseske.

Tudi Wikström, Linden in Michelson (1998: 177) svarijo pred preveč pavšalnimi pričakovanji, ki jih imajo načrtovalci, da bo teledelo oživilo predmestja, pomagalo zaustaviti praznjenje redko poseljenih območij ter prineslo nove spodbude na ta območja. Pri tem je mišljeno, da bo živahno naselje z veliko prisotnimi ljudmi nadomestilo družabnost in stike s kolegi na delovnem mestu. V nasprotju od takšnih pričakovanj so omenjeni raziskovalci razkrivali, da so številna naselja čez dan dejansko prazna in zapuščena, teledelavce same pa povsem prevzame njihovo delo. Celo otroška igrišča so čez dan prazna, saj so otroci v vrtcih in šolah.

Če s sociološkega vidika upoštevamo, kako močna je dolgoročna težnja k individualizaciji druženja, potem ni realno pričakovati, da bi sosedje lahko nadomestili kolege iz službe. Pač pa teledelavci - v današnjih razmerah, ko je še večina delovno aktivnih v stanovanjskih naseljih čez dan odsotnih - dejansko prevzemajo vlogo čuvajev in prispevajo k večji varnosti v svojem bivalnem okolju.¹²

Če prihaja v sosesčini do stikov, pa teledelavci včasih vendarle pomagajo drugim krajanom s svojim znanjem v računalništvu, pošljejo jim elektronsko pošto ipd. Pri nas postaja to pomembno še zlasti na podeželju. Raziskave v svetu pa so že pokazale, da tisti teledelavci, ki so adaptirali svoje počitniške hiše za stalno bivanje ali so se vselili v novo hišo na podeželju, večinoma želijo vzpostaviti dobre odnose z ljudmi v kraju, in da jih le-ti tudi sprejmejo medse.

Prostorska razpršitev, zaupanje in nadzor na daljavo

Tudi za naše razmere je potrebno opozoriti na ugotovitve dosedanjih raziskav, da se - vsaj z vidika delodajalcev - kot eden glavnih argumentov proti teledelu pojavlja bojazen pred izgubo nadzora nad zaposlenimi, ki ne bodo več neposredno fizično prisotni. Gre pravzaprav za dve vprašanji:

1. Ali večja prostorska razpršenost dejavnosti - na današnji stopnji razvoja tehnologije - že sama po sebi pomeni tudi manj nadzora?
2. Ali se spreminja tudi potreba po nadzoru zaposlenih glede na samo naravo dela?

V zvezi s prvim vprašanjem lahko odgovorimo, da se že danes prakticira zelo učinkovit nadzor tudi na daljavo, t.i. telenadzor. Bližina in oddaljenost tudi v tem pogledu izgubljata svoj dosedANJI pomen - tako v lokalnem kot v globalnem merilu (s sedeža podjetja v Kaliforniji zlahka nadzorujejo vnašanje podatkov v računalnik na Irskem ali na Filipinih ipd.).

¹² Takšno vlogo pa omejuje dejstvo, da dostikrat nimajo dobrega pregleda nad tem, kaj se dogaja v njihovi okolici, različno, glede na tip poselitve.

Pa tudi ne glede na oddaljenost in razpršenost se spreminja potreba in možnosti za nadzor zaposlenih ter način in pogostost nadzora. Čim bolj gre za ustvarjalno dejavnost, ki temelji na osebni motiviranosti, tem manjša je potreba po sprotnem, neposrednem, operativnem nadzoru in vse bolj gre le za nadzor in sankcioniranje končnega rezultata določene naloge.

Obe zgoraj navedeni temi odpirata široke perspektive za delo na domu v prihodnosti. Ko gre za rutinska opravila, je tudi nadzor na daljavo lahko učinkovit. Ko gre za samostojno, ustvarjalno dejavnost, pa smo ugotovili, da sprotni operativni nadzor niti ni potreben.

To potrjujejo tudi že omenjene izkušnje, zlasti nekaterih računalniških podjetij (npr. Harpha d.o.o. v Kopru), katerih programerji večinoma delajo doma; enkrat tedensko ali po potrebi se dobijo na sedežu podjetja, pregledajo opravljeno delo in se dogovorijo o nalogah, ki jih čakajo. za vnaprej. Z opredeljenimi nalogami so potem ti posamezniki - strokovnjaki povsem samostojni pri organiziranju svojega dela v času in prostoru.¹³

Še bolj velja to za raziskovalce v Znanstvenoraziskovalnem središču Koper, ki prevzemajo svoje naloge na daljši čas; pri tem pa - z urejenim dostopom do njihovih podatkov prek interneta - tudi lokacijsko niso vezani ne na sedež institucije v starem mestnem jedru ne na svoje stalno bivališče, temveč lahko delajo "kjerkoli in kadarkoli". Takšno prostorsko-časovno sproščanje torej daleč presega vse dosedanje spremembe, ki so vplivale na večjo fleksibilnost pri delu. S širjenjem dejavnosti v okviru nastajajoče Primorske univerze se bo še hitreje povečevalo število takšnih teledelavcev, hkrati z vsemi - za sedaj še nedomišljenimi - posledicami za prostorsko-časovno organizacijo vsakdanjega življenja v koprski občini (nove možnosti za revitalizacijo podeželja idr.).

Čim bolj se zmanjšujejo možnosti za neposredno, operativno kontrolo prisotnih, tem bolj stopa v ospredje vprašanje zaupanja in kredibilnosti.¹⁴ Vodstva podjetij utemeljujejo nezaupanje v zvezi z delom na domu tudi s tem, da je to delo le za tiste, ki so se že izkazali na svojem dosedanjem delovnem mestu.

S širjenjem teledela se pojavlja tudi upravljanje na daljavo, telemenedžment. Pri tem pa je vprašljiva težnja, da bi nadrejeni svoje teledelavce vse bolj (učinkovito) nadzorovali pri njihovem delu na domu, nekako takole: "Vaš šef bo lahko videl, kako delate v svoji domači pisarni, a tudi vi boste lahko videli njega" (Shaw, 1996: 40). Tako nakazana tolažilna uravnoteženost še vedno odstopa od temeljne razvojne usmeritve k vse večjemu vrednotenju človekove zasebnosti in samostojnosti.

¹³ Vendar je treba pripomniti, da tako v Kopru kot v Ljubljani in drugod tudi nekatera računalniška podjetja (Hermes softlab) ne sprejemajo takšnega načina dela in terjajo redno fizično prisotnost zaposlenih.

¹⁴ Pri tem je treba upoštevati, da pripadamo tistemu predelu evropskega kontinenta (južna Evropa), za katerega je značilna relativno nizka kredibilnost v odnosih med partnerji. To nam je bilo doslej poznano kot problem nezanesljivosti in neodgovornosti, kot t. i. bizantinizem na Balkanu; danes razkrivamo, da gre za širše, južno-evropske in mediteranske dimenzije tega problema. V raziskavi, ki je bila opravljena v okviru European University Institute v Firencah (glej EUI Working Papers in Political and Social Sciences, Florence), tudi naši zahodni sosedje primerjalno v evropskem kontekstu zelo nizko ocenjujejo svojo lastno kredibilnost. Izkustveno to velja tudi za Grčijo (kar se kaže tudi že v prvih stikih občine Koper z občino Krif), Španijo, Portugalsko in druge.

Ostaja torej še odprto vprašanje, koliko se bosta sedanji hierarhični red in nadzor, ki sta značilna za delovne organizacije, z novo tehnologijo razširila tudi na bivalno okolje.¹⁵

Preostanejo nam vsaj trije dejavniki, od katerih bo odvisna hitrost razširjanja teledela na domu:

1. stroškovna dostopnost potrebne opreme za teledelo,
2. usposobljenost delavcev, dosežena raven znanja in
3. občutek odgovornosti in samodisciplina, ki sta predpostavki za povečano zaupanje in zmanjšan nadzor nad zaposlenimi.

Ob tem pa je potrebna še razpoložljivost potrebnih prostorov idr.

Na splošno pa velja, da je posameznik zmeraj manj vezan na trajno in izključno zaposlitev le v eni delovni organizaciji; vedno bolj pa kar on sam postaja izhodišče. Primerna partnerstva izbira za toliko časa, kolikor to ustreza njegovim delovnim nalogam in programu. V dolgoročni perspektivi se torej krepi moč posameznika in usmeritev k domocentričnosti. Vendar pa se ob takšni splošni usmeritvi vse bolj zastrujejo vprašanja o izgubljanju delovnih mest ter vse večji brezposelnosti zaradi konkurence v kontekstu globalizacije.

Teledelovni centri v soseskah kot nova možnost in izziv za urbanistično planiranje

Tako kot je nasploh značilno, da informatizacija prehiteva dejansko prakso urbanističnega in prostorskega planiranja, tako se to kaže tudi v zvezi z razširjanjem in prostorskim umeščanjem teledela. Pri tem mislim predvsem na dejstvo, da se pri nas še ni uveljavila ideja o teledelovnih centrih v soseskah oziroma stanovanjskih naseljih. Takšni centri že delujejo v nekaterih razvitih državah in v zvezi s tem so bile opravljene raziskave, ki nam kažejo na - sicer precej diferenciran - odnos prebivalcev do takšnega zblíževanja dela in bivanja. Takšen center nudi delovne prostore več različnim, medsebojno sicer neodvisnim dejavnostim na prikladni lokaciji v bližini bivališč teledelavcev. Njihov pomen pa lahko presojamo tako v širšem kontekstu oživljanja stanovanjskih sosesk in kot ekološko pridobitev zaradi zmanjševanja prevozov na delo, kot tudi glede na ekonomsko racionalizacijo delovanja, ki se kaže v manjših stroških zaradi skupne rabe določenih naprav (npr. fotokopirni aparati, računalniki, faksi idr.); nenazadnje pa gre tudi za določene prednosti z bolj osebnega in družinskega vidika, npr. večja možnost stikov z drugimi ljudmi (v nasprotju od izoliranosti, ločenosti od drugih, kadar delajo na domu)¹⁶.

¹⁵ Tudi sindikati po svetu doslej niso podpirali teledela na domu. Sindikalni voditelji so bili namreč prepričani, da bi se s širjenjem takšnega načina dela povečevala atomiziranost delavcev, s tem pa bi se zmanjšale možnosti za njihovo organiziranje in njihov vpliv.

¹⁶ Delo v teledelovnem centru v soseski sicer ne more zagotoviti druženja s poklicnimi kolegi ali celo s tistimi, ki so angažirani na prav določenih nalogi v podjetju. Vključevanje v takšen center pač temelji na načelu teritorialne bližine, ne pa delovne specializacije. Zato potreba po - vsaj občasnem - shajanju sodelavcev, specialistov, vključenih v določene projekte, še naprej ostaja. Glede na to torej teledelovni centri ne nadomeščajo, temveč bolj dopolnjujejo shajanje in delo v podjetju.

Dosedanje raziskave v Kanadi in v ZDA so pokazale precej različne stopnje zainteresiranosti za delo v takšnih teledelovnih centrih. Na splošno so teledelavci za to bolj zainteresirani kot pa samostojni podjetniki, ki delujejo na domu (Home-Based Business Operators), ženske se bolj zanimajo za to obliko delovanja kot moški ipd. Pri vsem tem pač prihajajo do izraza različne vloge in potrebe z vidika družine in tudi z vidika opravljanja poklicne dejavnosti.

Ob treznem upoštevanju tako diferenciranega odnosa do možnosti dela v teledelovnih centrih, le-ti lahko predstavljajo pomembno novost v našem urbanizmu. To lahko podkrepim s tem, da jih je mogoče uvajati v povezavah z drugimi dejavnostmi in institucijami na ravni soseske, kot npr. z osnovno šolo, katera na splošno predstavlja izhodišče za oblikovanje soseske. Poleg nje pa se lahko v različnih kombinacijah upošteva še otroške vrtce, kopirnice z možnostjo namiznega založništva, kurirske storitve, lasersko tiskanje, faksiranje dokumentov, možnosti za rekreacijo ipd. V Severni Ameriki je že uspešno preizkušena varianta vključevanja gospodarskih aktivnosti v stanovanjska območja, tudi ta, da mala podjetja najamejo pisarne in pridobijo določeno podporo svojemu osebju v predmestnih nakupovalnih središčih za pavšalno mesečno najemnino. Neodvisno od tega pa včasih lokali, ki so bili odprti za fotokopiranje postajajo nekakšni komunikacijski centri, kjer si mali podjetniki lahko najamejo potrebni računalniški čas in so jim na voljo druge potrebne naprave in storitve (Gurstein, 2001: 174).

V mednarodnem merilu so nam na voljo določene izkušnje specifičnih programov mešane rabe in revitalizacije stanovanjskih območij v več državah. S takšnim namenom so npr. 1978 leta v Parizu lansirali program, s katerim so začeli uveljavljati t.i. *Hotels Industriels*. Pri tem gre za pripravo oz. ureditev prostorov za fleksibilno in mešano rabo za več najemnikov, v katerih se odvijajo proizvodne dejavnosti, in so locirane znotraj posameznih pariških delavskih okrožij. Znotraj teh okrožij tako prihaja do strnitve in mešanja različnih ateljejev, v katerih se odvijajo dejavnosti, kot so tiskanje, obdelava lesa, video produkcija, razvoj programske opreme in grafični studii v povezavi s stanovanji, dnevnimi in varstvenimi centri, trgovinami, pisarnami, šolami in parkom. Mesto je prispevalo k uresničevanju tega projekta s tem, da je v posameznih primerih dalo na razpolago zemljišče v mestni lasti in pospešilo postopek za pridobitev potrebnih dovoljenj in ureditev mestnih regulativov.¹⁷

Prikazane mednarodne izkušnje in projekte sem predstavil zato, da bi - čimbolj realistično, razčlenjeno in diferencirano - lahko splošno tematiko teledela približali in konkretizirali z vidika prostorske organizacije in revitalizacije stanovanjskih naselij pri nas. Tako se nakazujejo določene možnosti, da se vsaj zapoznemo odzovemo na proces informatizacije tudi v prostorskem planiranju. Hkrati pa je to izziv za še bolj konkretne preučitve npr. po posameznih soseskah oz. naseljih pri nas.

Kot bomo videli, gre še za vrsto drugih neodvisnih pobud in projektov, npr. pod oznako "telehiša" (tudi - "telecottage"), ali za informacijske centre npr. v krajev-

¹⁷ Podobna prizadevanja najdemo v Italiji, kjer so uvažali "delovne četrti" in "obrnitiške vasi" kot način za gospodarsko revitalizacijo, pri kateri so uveljavljali visoko kakovost in male proizvodne enote. V Kanadi pa je šlo še za podobna prizadevanja pod imenom "hibridni razvoj stanovanjskih območij" (*Hybrid Residential Development*), ki so ga načrtovali tako, da je hkrati vključeval stanovanjske in poslovne prostore in dejavnosti.

nih skupnostih, za internetne kavarne (tudi - "cybercaffe"), v skromnejši obliki tudi za "e-točke" idr. V tej točki naj omenim še prizadevanja, da bi znotraj posameznih stanovanjskih območij organizirali skupno rabo avtomobilov, t.i. car sharing. Vendar v praksi te zamisli in takšne poizkuse obravnavajo preveč vsakega samega zase, čeprav bi jih lahko povezovali s hkratnim uvajanjem teledelovnih centrov. Ne da bi omejevali raznovrstne pobude, bi bilo potrebno vsaj z vidika prostorskega planiranja le-te povezovati in jih nadgrajevati tako, da bi izoblikovali značilne vzorce kombiniranja funkcij v večnamenskih prostorih oz. središčih¹⁸.

Prostorsko-časovna organizacija teledela v bivališču

Čeprav gre za razmeroma kratko življenjsko dobo in majhno razširjenost teledela, je v mednarodnem merilu že na voljo nekaj ugotovitev, na katere se je mogoče opreti v nadaljnjem načrtovanju stanovanj in vsakdanjega življenjskega okolja na podlagi nove informacijske in komunikacijske tehnologije.

Teledelo na domu se - kot kažejo dosedanje izkušnje po svetu in pri nas - skoraj praviloma odvija v že vnaprej opredeljenih in razpoložljivih prostorih, ki niso bili načrtovani in zgrajeni za tak namen. Zato se mora teledelo umeščati v že obstoječa stanovanja in zgradbe; le malokdaj pa lahko teledelavci izbirajo svoje bivališče prav glede na to dejavnost ali pa celo načrtujejo gradnjo novega. Pač pa prihaja potem do nenehnih sprememb v življenjskem ciklusu družine. Z vse večjim številom in deležem teledelavcev med vsemi aktivnimi prebivalci pa lahko pričakujemo, da se bodo postopoma povečevale možnosti izbire med razpoložljivimi stanovanji kot tudi možnosti vplivanja na njihovo načrtovanje.¹⁹

Gre tako za fizično kot za družbeno oziroma vedenjsko razsežnost, tako za prostorsko kot za časovno ločevanje in prežemanje funkcij. Vse to pa nakazuje veliko različnih kombinacij, ki so bolj ali manj primerne za različne faze družinskega ciklusa ter za različne sloje prebivalcev in tipe zgradb in naselij. Ločevanje in prežemanje med teledelom in družinskim življenjem znotraj bivališča kaže na nenehna nihanja, tako da ne gre preprosto za alternativo med njuno popolno ločitvijo in prežetostjo. Možnost prostorsko-fizične ločitve zmanjšuje nasprotja in zahtevnost glede vedenjskih omejitev, ki jih sicer teledelo terja od članov gospodinjstva. Vendar izkušnje kažejo, da se delo v skupnih prostorih ne pojavlja nujno zaradi pomanjkanja prostora. V večini primerov si teledelavci sicer želijo urediti posebno delovno

¹⁸ Pri nas so že pred več desetletji poskusno uvajali t.i. proizvodne celice, ki jih je zasnoval prof. Janez Peklenik, npr. v hribovitih predelih slovenske Koroške, pri čemer pa je slo seveda bolj za ohranjanje in oživiljanje podeželja, brez današnje telekomunikacijske tehnologije. Tudi t.i. dislocirane obrate posameznih tovarn na vseh območjih Slovenije bi bilo mogoče preusmerjati v teledelovne centre.

¹⁹ Viktor Pust, Richard Sendi in sodelavci (1997) so pri slovenskih gradbenih podjetjih preverjali, če pri svojem načrtovanju stanovanjskih prostorov predvidevajo tudi kakšen delovni prostor. Dobili so negativen odgovor razen pri Gradbenem podjetju Grosuplje. Pri njih so sicer upoštevali takšno potrebo pri gradnji na Galjevi, vendar hkrati ugotavljajo, da ni dosti želja po takem prostoru. Kljub temu pa so avtorji prepričani, da se bo število delavcev na domu v Sloveniji povečalo v proizvodnih in v servisnih dejavnostih. Pri tem kot razlog na prvo mesto postavljajo - naraščanje obsega pogodbenega in priložnostnega dela.

sobo, za kar je potrebnega več prostora in fizična razmejitev (npr. ko gre za poslovne sestanke in komunikacije). Moški bolj težijo k takšnim rešitvam. Ženske pa se prostorsko manj izločajo in bolj upoštevajo potrebo po bližini z otroki in po vključenosti v gospodinjstva dela v celotnem stanovanju; včasih izberejo za svoj delovni prostor celo kuhinjo. Samci imajo včasih posebno delovno sobo, hkrati pa bolj sproščeno uporabljajo večji del svojega samskega stanovanja kot delovni prostor.

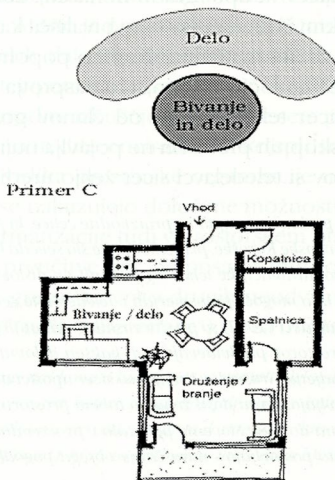
Na podlagi opravljenih raziskav na Švedskem so Wikström, Linden in Michelson (1998: 145) prišli do naslednje posplošitve o stopnjah prostorskega ločevanja teledela. Nakazali so pet značilnih stopenj, in sicer:

1. brez stalnega delovnega prostora,
2. stalni delovni prostor v sobi, ki se uporablja tudi za druge aktivnosti (spalnica, dnevna soba idr.),
3. delovna soba, ki je prehodna ali odprto povezana z ostalo zgradbo,
4. posebna delovna soba znotraj bivališča,
5. posebna delovna soba v posebnem delu bivališča ali v njegovi bližini.

Že takšna razčlenitev nam nudi širši pregled možnosti, čeprav najdemo v vsakdanjem življenju še vrsto kombinacij. Včasih se opravlja teledelo v najbolj odmaknjenem prostoru, včasih pa tudi v bližini kuhinje in dnevne sobe.

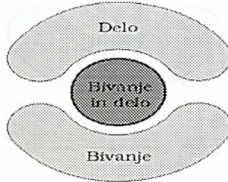
Penny Gurstein (2001) je na osnovi svojih raziskav v Kanadi in ZDA predstavila štiri značilne tipe ureditve oz. kombinacij bivalnih in delovnih prostorov. Pri tem lahko delo povsem prevladuje, lahko gre za bolj ali manj popolno združitev delovnih in bivalnih prostorov, za njihovo ločitev znotraj bivališča, nazadnje pa še za možnost oz. situacijo, ko so delovni prostori urejeni posebej na osrednji lokaciji, in to za več domovanj skupaj.

TIP 1: Delo prevladuje nad bivanjem doma in pušča le malo prostora za dejavnosti, ki niso povezane z njim. Ta tip je značilen predvsem za samske osebe in pare brez otrok.

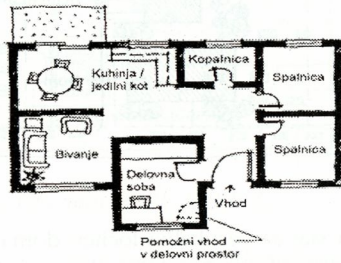

Primeri tega prvega tipa so: a) dom znotraj delovnega studia, b) bivanje in delo skupaj v podstrešnem studiu in c) primer delne ločitve sproščanja in druženja znotraj skupnega prostora.

TIP 2: Del domačega okolja se prepleta z delom, vendar obstajajo različne stopnje ločenosti med obema sferama, hkrati pa ni vmesnega prostora med delom in bivanjem na domu. Ta tip je značilen za delavce na domu z otroki, ki si želijo tesnega stika s starši.

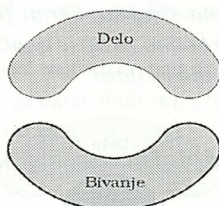
Primer B

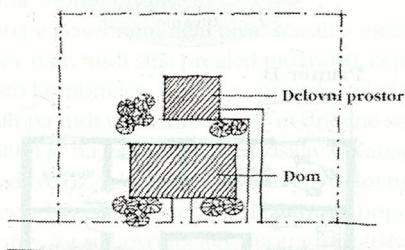
1031

Primer drugega tipa sta: a) delovni prostor je vključen v dom, sicer blizu drugim dejavnostim na domu, vendar fizično ločen, in b) delovni prostor je znotraj doma ob glavnem vhodu, obstaja pa tudi možnost za posebni vhod.

TIP 3: Bivanje in delo sta fizično ločena in imata različne vhode, vendar sta v isti stavbi ali na isti parceli. Ta tip ureditve si želijo predvsem delavci na domu z otroki, ki jih redno obiskujejo stranke in bi radi imeli visoko stopnjo ločenosti od dogajanja doma.

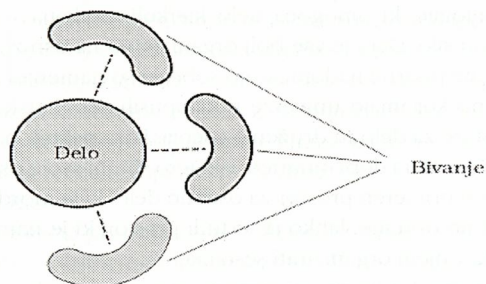

Primer B

Primer tretjega tipa sta: a) vertikalna ločitev doma in delovnih prostorov, zadnji se nahajajo v pritličju dvoetažne hiše z lastnim vhodom z ulice; delovni prostori vključujejo poljavno območje za poslovna srečanja s strankami in zasebni prostor za delo doma; tako ima delavec pogled tako na ulico kot na zasebno dvorišče, zasebni in poslovni vhod pa sta fizično ločena, b) delovni prostor je v ločeni zgradbi, npr. v preurejeni garaži, s posebnim vhodom z ulice.

TIP 4: Delovni prostor je fizično ločen in je skupen za več gospodinjstev. Čeprav ta različica upošteva tako potrebo po zasebnem kot skupnem, hkrati odstopa od današnjih vzorcev stanovanjske gradnje (v Severni Ameriki), ki med drugim temelji na coniranju.

Primer C

1033

Vir: (za vse štiri tipe) Gurstein, 2001: 139-143.

Primeri četrtega tipa so: a) kopičenje (grozdenje) bivanja, dela in rekreacije v stanovanjskem naselju, pri čemer je skupni delovni center sicer ločen od stanovanj, vendar neposredno ob družbenem oz. rekreacijskem centru naselja; posamezni delovni prostori se razlikujejo glede na potrebe uporabnikov, so pregrajeni in jih je mogoče zakleniti;

b) skupni delovni prostor je v zgradbi, ločeni od stanovanj, ki jih lahko, za razliko od prejšnjega primera, najamejo tudi ljudje, ki ne živijo v tem naselju; s tem se naselje odpira širši javnosti;

c) kopičenje (grozdenje) dela v delovnem centru, vključno z drugimi funkcijami soseske; takšen delovni center naj bi pritegoval večje število potencialnih delavcev, ki lahko pridejo na delo peš. Center bi nudil podporne storitve za male podjetnike, med drugim otroški vrtec, kavarno, trgovino z mešanim blagom itd.

Sicer pa so dosedanje raziskave teledela pokazale, da imajo teledelavci že dokaj izoblikovane predstave in pričakovanja o tem, kakšni naj bi bili za njih primerni delovni prostori.²⁰

Hkrati s tem pa seveda prihaja tudi do velikih sprememb na sedežih podjetij. V zvezi s tem poročajo o dramatičnem zmanjševanju pisarniškega prostora. Na podlagi nove tehnologije, ki omogoča delo kjerkoli, podjetja vse bolj računajo na mobilno delovno silo. Delo je vse bolj organizirano na osnovi projektov in glede na to tudi klasične pisarne nadomeščajo sobe, ki so namenjene posameznim projektom, podobno kot imajo univerze v kampusih seminarske sobe, prostore za medije ter prostore za delo in druženje osebja. Posameznik namesto samostojnega pisarniškega prostora dobi omarico, v katero shrani svoje osebne stvari. Ob tem pa si lahko izbere primeren prostor za osebno delo, ki je morda v medijskem centru z vso potrebno opremo, lahko je to tudi prostor, ki je namenjen za projektne skupine in se da v njem organizirati sestanke.

Sicer pa se gospodarske organizacije ob vse večji mobilnosti svojih sodelavcev usmerjajo v širši prostor in računajo tudi na njihovo občasno dejavnost v hotelih, v univerzitetnih kampusih, na letališčih in drugod, kjer lahko v hipu vzpostavijo vse potrebno, da opravijo pisarniško delo brez pisarne ali pa s t.i. virtualno pisarno.

Medtem ko te spremembe večinoma ocenjujejo kot pridobitev (zmanjšanje stroškov) za podjetja, pa je z vidika mesta kot celote - to velja tudi za koprski primer - pomembno, da lahko le-te še bolj omrtvijo osrednje mestno območje. V Kopru je že doslej prihajalo do praznjenja starega mestnega jedra; sedanji trend v svetu, ki kaže na upadanje potreb po pisarnah ter sproščanje vse večjega deleža pisarniških površin, pa nakazuje, da se bo ta problematika prostorsko razširjala tudi na novejša poslovne mestne predele. Medtem ko avtorji (npr. Gray idr., 1993) prikazujejo, kako teledelavci v Evropi in Ameriki prevzemajo nase pomemben del stroškov in pomagajo organizacijam prihraniti milijarde dolarjev letno za najemnine, davke in prevozne stroške, ostajajo prikriti negativne posledice na ravni mesta ali občine kot celote.

Poenostavljena pričakovanja in dejanske posledice

Za razliko od precej poenostavljenih predstav o družbeno-prostorskih posledicah teledela (racionalizacija z vidika stroškov, zmanjševanje prevozov na delo in s tem ekološke izboljšave) so v okviru evropskega združenja Telecities²¹ opozorili na nevarnost, da lahko teledelo vodi tudi do nezaželenih posledic. Kot ugotovitev, ki

²⁰ Te raziskave so bile opravljene predvsem v Severni Ameriki; vprašanci pa izpostavljajo zahteve po naravni svetlobi ter vizualni in zvočni zasebnosti, po ustreznih shranjevalnih prostorih, priključkih na električne in druge napeljave, po ventilaciji ipd. Večinoma izražajo svoje prepričanje, da kot plačani, zaposleni delavci ne bi mogli uspešno delovati v prostorih, ki bi jih hkrati rabili tudi za druge dejavnosti, čeprav številni med njimi sedaj delajo v takšnih razmerah. Večinoma bi tudi želeli imeti več prostora, kot ga imajo; pri tem raziskovalci ugotavljajo, da ima primeren prostor po mnenju večine površino od 18 do 22 m².

²¹ Iz Slovenije je v združenje Telecities vključena Goriška e-regija, ki ima status opazovalke (vključuje mestno občino Nova Gorica, občini Šempeter in Brda).

je ključnega pomena, izpostavljajo, da družbeno izključene oziroma marginalizirane kategorije prebivalcev, kot so ljudje s telesnimi in duševnimi motnjami, ženske ter ljudje v najrevnejših območjih mesta, niti ne želijo delati doma, temveč prej želijo "priti ven iz hiše". Pričakujejo namreč, da jim lahko delovno mesto nudi večjo oporo za njihove potrebe, pa tudi njihove stanovanjske razmere niso primerne za delo na domu (dragocenejša oprema npr. ni varna pred vlomi ipd.).

Teledelo lahko negativno vpliva na porazdelitev zaposlenih v mestu. S tem ko se zaposleni z višjo stopnjo izobrazbe vozijo na delo od daleč in iz širšega zaledja, hkrati v mestu nastajajo koncentracije tistih z nizkimi kvalifikacijami, brezposelnih in revščine. To, kar je že sedaj problem npr. v Piranu pa tudi v Kopru in Izoli (vsaj z vidika prizadevanj za revitalizacijo mesta) in drugod, se lahko torej z večjo razširjenostjo teledela še zaostri.

Hkrati pa bodo, z večjo prisotnostjo teledelavcev v krajih izven občinskega središča, ti kraji pridobili kvalificirane posameznike, ki bodo usposobljeni ne le za svoje lastno delo, temveč tudi za uveljavljanje pobud in za večjo prodornost v zvezi s potrebami kraja kot celote (že doslej je bila prisotnost posameznih izobražencev odločilna, ko je šlo npr. za to, da so v krajevni skupnosti Bertoki uspeli s pritožbo na ustavnem sodišču v zvezi z okoljsko problematiko). Širša razmeščenost izobražencev na osnovi nove informacijske tehnologije bo torej v tem smislu lahko še bolj zmanjšala dosedanje razlike med mestom in podeželjem.

Po vseh pričakovanjih in razpravah o tem, kako bo teledelo - kot pravijo Wikström et al. - zmanjšalo potrebo po potovanjih, ugotavljamo, da so teledelavci še močno odvisni od avtomobila, tako v mestu kot na podeželju. Časovna in prostorska fleksibilnost se očitno opirata na osebni avtomobil. Za nekatere teledelavce je mobilnost že del njihovega posla. S povečevanjem samozaposlovanja pa omenjeni avtorji pričakujejo, da se bodo takšne težnje še krepile. Prevozi med strankami, za katere je značilno, da ne prebivajo ali delajo blizu avtobusnih ali železniških postaj, v času, ko gre za vse bolj individualizirane programe dela, terjajo bolj osebno ureditev potovanj. Četudi preživijo več časa doma, njihovo delo terja večjo prostorsko mobilnost (npr. pogostejšo rabo avtomobila za prevoz na poslovna srečanja neposredno od doma, namesto da bi se jih udeležili na sedežu delodajalca). Policentrična prostorskost njihovega vsakdanjega življenja postane še bolj poudarjena; dom in soseska pa pridobita del svoje nekdanje povezovalne vloge.

Javni promet se ne odvija v skladu s potrebami teledelavcev; za njih je namreč pomembno, da lahko potujejo ob točno določenem času na določen kraj in pri tem ne izgubljajo svojega dragocenega časa. Značilno za velika podjetja po svetu je, da so pogosto locirana na obrobju mesta in da so med njimi redko na voljo neposredne javnoprometne povezave.

Raziskovalci teledela nakazujejo, da bo v prihodnosti več potovanj povezanih s prostim časom in na večje razdalje, manj pa bo rednih prevozov med domom in delovnim mestom. Nasploh bo informacijsko-komunikacijska tehnologija vplivala na to, da bodo ljudje manj potovali iz nuje in več po svoji volji oziroma iz užitka. Toda zelena možnost izbire, kdaj potovati, spet krepi rabo osebnega avtomobila, saj javni promet bolj upošteva značilne konice, redkejši pa je v teku dneva (prav tam: 191).

Marvin (1997: 59) je na podlagi svojih raziskovanj prišel do ocene, da teledelo lahko zmanjša skupno količino potovanj, zmanjša prenatrpanost, zmanjša emisije v prometu in poveča učinkovitost izkoristka goriva, toda prednosti so dosti manjše, kot so pričakovali.²²

Nasploh bo razširjanje teledela lahko na številne načine prispevalo tudi k oživiljanju podeželja. Ker telekomunikacije zmanjšujejo potrebo po pogostem potovanju, se s tem zmanjšuje pomen oddaljenosti od mesta. Povečuje pa se možnost, da se npr.:

1. izkoristijo opuščeni in propadajoči bivalni prostori (npr. opuščene osnovne šole, župnišča, prostori krajevnih skupnosti ali t. i. zadružni/ kulturni domovi, kar vse najdemo na koprskem podeželju);
2. da se teledelo ne uvaja le kot alternativa, temveč tudi komplementarno v odnosu do kmetovanja, vrtnarjenja, izobraževanja, številnih rekreacijskih in drugih dejavnosti na podeželju;
3. da večja prisotnost strokovnjakov avtohtonim prebivalcem olajša vzpostavljanje stikov s centri odločanja in viri informacij (seveda če se strokovnjaki razmeroma aktivno vključijo v življenje na vasi);
4. da teledelavci prispevajo k hitrejšemu razširjanju znanja npr. o novi informacijski tehnologiji, o novih rešitvah v gradbeništvu, o stanovanjski kulturi ipd.;
5. da računalniško in komunikacijsko opremo, ki je predvsem namenjena izobraževalnemu delovanju na osnovnih šolah, uporabljajo na področju lokalne samouprave in civilnodruženega udejstvovanja tudi drugi prebivalci.

Pri tem lahko pričakujemo veliko raznovrstnost kombinacij časovnih, prostorskih in vsebinskih razsežnosti dela in bivanja ter hibridizacijo dela in rekreacije, npr. telédelo v počitniških hišicah v povsem nerednih intervalih in izmenično z delom in/ali bivanjem v mestu. Natančnejša raziskovanja pri nas in v svetu pa bodo šele omogočila nadaljnjo konkretizacijo nakazanih usmeritev.

Ker je glavna pozornost v zvezi s teledelom zamejena na spremembe, ki zadevajo razmerje med delom in bivanjem v lokalnem merilu, je treba opozoriti, da se teledelo vse bolj pojavlja tudi v kontekstu globalizacije. To je povezano z dejstvom, da vse večji delež gospodarskih dejavnosti nima več svoje fizične pojavnosti, tako da jih označujejo tudi kot breztežno gospodarstvo (weightless economies, Quah, 1997). Gre za dematerializacijo razvitega gospodarstva, ki temelji na digitalizaciji, in tako olajšuje prenašanje posameznih opravil na druge lokacije v globalnem kontekstu (Mitter, Efendioglu, 1997).

Ugotovljeno je bilo, da se najbolj spreminjajo tiste panoge, ki so tradicionalno nudile delo ženskam; pri tem gre za polkvalificirana, repetitivna pisarniška dela, kot je npr. računalniško vnašanje podatkov, kar ženske na Kitajskem, v Indiji, na Filipinih in drugod opravljajo za ameriška in evropska podjetja. Nasploh pa so ženske glavni prevzemniki rutinske obdelave informacij.

²² V zvezi s tem je še zapisal: "Teledelo omogoča delavcem, da prebivajo na večji oddaljenosti od svojega delovnega mesta na bolj privlačnih in cenejših lokacijah in tako povečujejo potovalne razdalje, kadar se vozijo na delo. Ob tem pa je bolj zaskrbljujoče, da ljudje, ki so se izogibali rabi avtomobila zaradi prenatrpanosti, sedaj začenejo voziti, ker je teledelo zmanjšalo to prenatrpanost. Zmanjšanju rabe goriva in emisij tako sledi večja razpršitev naselitve in latentna poraba" (prav tam).

Upadajoči stroški telekomunikacij imajo svoj vpliv na vse branže gospodarstva, še zlasti pa na storitvene dejavnosti, v katerih je velik delež aktivnih žensk. To pa pomeni, da bodo prav ženske še najbolj izpostavljene pritisku svetovne konkurence, kot so že sicer tudi v bolj tradicionalnih industrijskih dejavnostih, npr. v tekstilni in obutveni industriji (več o tem tudi v Mlinar, 2002, 2003). Primer za to je tudi zapiranje obratov Alpine na Colu in v Gorenji vasi.

Sklepne misli

Zgoraj predstavljena analiza nam nakazuje značilno protislovje: čim bolj se poglobljamo v zastavljeno tematiko, tem bolj razkrivamo, kako smo bili doslej ujeti v poenostavljena gledanja in obravnave. Na vsakem koraku spoznavamo želene in neželene posledice širjenja teledela, ki ga omogoča nova informacijsko-komunikacijska tehnologija. Nesporno pa je to, da nas tehnološki razvoj prehiteva, še posebej pri "urejanju prostora" in zlasti z vidika stanovanjskega načrtovanja in urbanističnega planiranja.

Počasnejše širjenje teledela, kot je bilo pričakovano, ne pomeni, da kaže dvomiti v dolgoročni trend in v njegov temeljni pomen. Tega prepoznavam v vse večjem sproščanju, v osvobajanju od dosedanjih vezanosti v prostoru in času. Ob objektivnih danostih in zamejitvah pa vse pomembnejšo vlogo dobiva volja posameznika in njegova motiviranost za samostojno, ustvarjalno preživetje življenja prek dosedanjih ločnic med delom in bivanjem. Pred nami je reintegracija in hibridizacija teh dveh sfer, ki hkrati pomeni njuno vzajemno bogatitev kot tudi zamotano dinamiko medsebojnega prostorskega in časovnega izključevanja.

Upam, da bodo prikazana spoznanja prispevala k ozaveščanju o možnostih optimalne prostorsko-časovne organizacije na ravni bivališča, sosesčine, mesta in podeželja in tudi v širšem prostoru v kontekstu utrjevanja nove, informacijske družbe.

Literatura

- Ahrentzen, Sherry Boland (1987): *Blurring Boundaries: Socio-spatial Consequences of Working at Home*. V: Publications in Architecture and Urban Planning, Report R87-4, Milwaukee: University of Wisconsin-Milwaukee.
- Ahrentzen, Sherry (1991): *A Contemporary Building Type for Multiple Residential&Business Use*, Milwaukee, University of Wisconsin
- Corbett, Merlisa (1996): *Telecommuting: The New Workplace Trend*, Black Enterprise, 26 (12)
- Duffy, Francis and Jack Tanis (1993): *A Vision of the New Workplace*, Industrial Development Section, April, 427-432
- Gordon, Gil E. (1997): *Doing the office work without the office*, www.gilgordon.com/downloads/officework.txt
- Gray, Mike, Noel Hodson, Gil E. Gordon (1993): *Teleworking explained*, Chicester, N. Y., Wiley

- Gunnarsson, Ewa in Huws, Ursula (ur.) (1997): *Virtually Free: Gender, Work and Spatial Choice*, Stockholm, Swedish National Board for Industrial and Technical Development
- Gurstein, Penny (1991): *Planning for Telework and Home-based Employment: A Canadian Study on Integration of Work into Residential Environments*. Summary. Vancouver: University of British Columbia.
- Gurstein, Penny et al. (1995): *Planning for Telework and Home-based Employment: A Canadian Survey on Integration Work into Residential Environments*, University of British Columbia, CMHS and SCHL, Centre for Human Settlements
- Gurstein, Penelope Cheryl (2001): *Wired to the World, Chained to the Home*. Vancouver: UBC Press.
- Hall, Peter (1999): *The Future of Cities, Computers, Environment and Urban Systems*, 23 (3): 173 - 185.
- Handy, Susan L., Patricia L. Mokhtarian (1995): *Planning for Telecommuting*, *Journal of the American Planning association*, Vol. 61, No. 1, 99-111
- Hayden, Dolores (1984): *Redesigning the American Dream: The Future of Housing, Work and Family Life*. New York: W. W. Norton.
- Hennan, David A. (1991): *The New Corporate Frontier*, New York, McGraw Hill
- Jereb, Eva (1999) *Organiziranje teleskupine*, *Organizacija*, 1. 32, št. 6, str. 343-348
- Kos, Drago (1987): *Spreminjanje razmerja med delovnim in bivalnim okoljem*. Magistrska naloga, Ljubljana: FSPN.
- Kraut, Robert et al. (1998): *Internet Paradox: A Social Technology that Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being?* V: *American Psychologist*, 53 (9): 1017-1031.
- Kroflič, Marjan in Uršič, Cveto (2002): *Internet in invalidi: možnosti povezovanja invalidskih organizacij prek interneta*. Ljubljana: Zveza delovnih invalidov Slovenije.
- Marvin, Simon (1997): *Environmental Flows: Telecommunications and the Dematerialization of cities?*, v: *Futures*, vol. 29, no. 1., str. 47-65
- Marvin, Simon (1997): *Telecommunications and the Urban Environment : Electronic and Physical Links*, v: Peter Droedje (1997)
- Mega, Voula (ur.) (1996): *Innovations for the Improvement of the Urban Environment: Austria - Finland - Sweden*, Dublin. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Mitchell, William J. (1995): *City of Bits: Space, Place, and the Infobahn*. Massachusetts: Institute of Technology.
- Mitter, Swasti, Umit Efendioglu (1997): *Teleworking in a Global Context*. V NUTEK (1997) *Virtually Free? - Gender, Work and Spatial Choice*, 13 - 20. Stockholm: Swedish National Board for Industrial and Technical Development.
- Mlinar, Zdravko (2002): *Kako (naj) se vključujemo v globalno informacijsko družbo?*, *Žirovski občasnik*, 23 (32), 7-16
- Mlinar, Zdravko (2003): *Od trpnega sprejemanja krajevnih danosti k dejavnemu vstopanju v svet*, intervju, *Žirovski občasnik*, 33, 65-130
- Moran, Rosalin (1992): *The Electronic Home: Social and Spatial Aspects*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Nie, Norman H., and Erbring, Lutz (2000): *Internet and Society: A Preliminary Report*. Stanford: Institution for the Quantitative Study of Society.
- Niles, Jack (1985): *Teleworking from Home*. V: Tom Forrester (ur.), *The Information Technology Revolution*. Massachusetts: Institute of Technology.
- Palm, Lindfn (1997): *Teleworkers use of home space: An Architectural Perspective*. V Gunnarsson, Ewa, Ursula Huws, (ur.): *Virtually Free: Gender, Work and Spatial Choice* Stockholm: Swedish National Board for Industrial and Technical Development.
- Pust, Viktor, Richard Sendi et al. (1997): *Izhodišča za raznolikost stanovanjske gradnje in*

- smernice za načrtovanje glede na razvojne spremembe v kvaliteti bivalnega okolja, Ljubljana, FA in UIRS
- Taylor, J. (1995): The Networked Home: Domestication of Information. *RSA Journal*, CXLIII, 5458, April
- Trček, Franc (1998b): Delovno okolje v mestni občini Koper: razvojni trendi in nastavki za razvojne strategije. V Balaban et al., Razvojni projekt 2020.
- Trček, Franc (1998a): Delovno okolje v Mestni občini Koper: Stanje, problemi, razvojni trendi. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede - Center za prostorsko sociologijo.
- Vehovar, Vasja in Robinšak, Matjaž (2002): Teledelo v Sloveniji: RIS 2002. Ljubljana: FDOV.
- Wellman, Barry (1997): An Electronic Group is Virtually a Social Network, Canada, University of Toronto, <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications>
- Wellman, Barry, Milena Gulia (1997): Net Surfers don't Ride Alone: Virtual Communities as Communities. Toronto: Department of Sociology and Centre for Urban and Community Studies, University of Toronto, <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications>
- Wellman, Barry, Caroline Haythornthwaite (2002): The Internet in Everyday Life: An Introduction. Oxford: Blackwell, <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications>
- Wikström, Tomas, Karin Palm Lindén, William Michelson (1998): Hub of Events or Splendid Isolation: The home as a context for teleworking, Toronto, KFB, University of Toronto.

TRŽNA ZNAMKA DRŽAVE: ŠTUDIJA PRIMERA SLOVENIJE

Povzetek. V prispevku je prikazan koncept identitete, imidža in tržne znamke države, pa tudi samo ozadje vrednotenja in percipiranja države kot tržne znamke. Kot ključni element je v nadaljevanju predstavljen model graditve tržne znamke države, v katerem je še posebej poudarjen pomen komuniciranja. Na model je vezan tudi empirični del prispevka, študija primera Slovenije. V njej so predstavljeni rezultati analize vlaganj v komuniciranje ter poznanosti, imidža in ugleda Slovenije v svetu in Evropi v primerjavi z nekaterimi drugimi evropskimi državami, predvsem kandidatkami za Evropsko unijo.

Ključne besede: tržna znamka, država, identiteta, imidž, Slovenija,

1040

Uvodno izhodišče

V zadnjem času je med strokovnjaki s področja različnih ved precej naraslo zanimanje za proučevanje države kot tržne znamke. Številni avtorji s področja odnosov z javnostmi (Girard, 2001; Kunczik, 1997; Chong, 2001; Leonhard, 2001), politoških (Noya, 2002; Van Ham, 2001; Koehane in Nye, 1998) in marketinških ved (Kotler, Jatusripitak in Maesincee, 1997; Olins, 2002; Anholt, 2002; Kleppe, Iversen in Stensaker, 2002; Gnoth, 2002; Morgan, Pritchard in Piggot, 2001; Lodge, 2002; Dunne, 1997; O'Shaughnessy, 2000; Lindsay, 2000) sicer skladno s svojo disciplino, pa vendar - tako posredno ali neposredno omenjajo državo kot tržno znamko, poleg tega pa tudi pomen njenega imidža.

Tržna znamka države postaja vedno bolj uveljavljen pojem, čeprav so pristopi k njeni graditvi še precej nedodelani in nejasni. Ne glede na to, pa je nekaterim državam, predvsem iz anglosaksonskega področja (Irska, Škotska, Wales, Nova Zelandija), teoretične domneve o oblikovanju tržne znamke države z načrtnim pristopom uspelo potrditi tudi v praksi.

V svetu potekajo številni projekti pozicioniranja ali repozicioniranja držav. Države, predvsem majhne in neopazne, si gradijo tržne znamke z namenom, da bi si zagotovile svojo pozicijo v svetu. V skladu s takšnim razmišljanjem se zdi smiselno vprašati, kje je na tem zemljevidu Slovenija, koliko naredi za svojo prepoznavnost in imidž ter - kaj je z njeno tržno znamko?

* Dr. Miro Kline, docent na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani

* Mag. Dario Berginc, strok. sodelavec Kline&partner

Namen prispevka je predstaviti pomen identitete, poznanosti, imidža in tržne znamke države, prikazati model graditve tržne znamke države, v empiričnem delu pa podati rezultate študije primera za Slovenijo. Empirični del je osredotočen predvsem v vlaganje v komuniciranje ter poznanost in imidž Slovenije v Evropi in svetu v primerjavi z nekaterimi drugimi državami.

Identiteta države

Proces graditve tržne znamke države se vedno začne pri identiteti države. Iz nacionalne kulture izhaja poslanstvo, vizija in cilji, ki jih država postavi v samem začetku svojega (re)pozicioniranja. Dunne (1997) poudarja, da je za pozitiven imidž države najprej potrebno zgraditi njeno močno identiteto. Ta pomaga državi pritegniti posle, investitorje, obiskovalce in promovirati mednarodno trgovanje. Številni avtorji (Lindsay, 2000; Noya, 2002; Gilmore, 2001) navajajo primer spreminjanja identitete Španije, ki se je iz Francove avtoritarne in izolirane države spremenila v moderno in odprto demokracijo z novimi vrednotami, vezanimi predvsem na turizem, kulturo in izobraževanje. Spet drugi (Morgan, Pritchard in Piggot, 2001; Gnooth, 2002) opozarjajo na primer Nove Zelandije, ki je kot majhna državičica v senci svoje velike sosede Avstralije razvila močno tržno znamko, s katero dviguje vrednost svojim izvoznim izdelkom. Precej odmeven je tudi primer Irske, ki je iz revne in obrobne državičice postala najhitreje rastoče gospodarstvo v Evropski uniji in močna tržna znamka s poudarkom na investicijah (Ardagh, 1994; Volkman in Guydosh, 2001; Dunne, 1997).

Pravkar potekajo številni projekti repozicioniranja držav, ki želijo spremeniti svojo identiteto. Tako se na primer Velika Britanija želi otresti imidža tradicionalnosti in togosti, Nemčija svoje militantnosti, ZDA pa želijo nevtralizirati val negativnih občutkov do Američanov v arabskih državah (Keohane in Nye, 1998). Belgijska vlada je najela t.i. oblikovalcev imidža, ki bodo pomagali vrniti državi ugled, ki je padel zaradi škandalov, vezanih na korupcijo v državni upravi, otroško pornografijo, dioksinom in piščanci. Estonija se noče poistovetiti z nalepko "postsovjetska država", pa tudi ne z dodatkom baltska država, ampak kot skandinavska in ekološko naravnana država ter pritegniti zeleno usmerjene posameznike ter neposredne investitorje. Tudi poljski minister za zunanje zadeve je postavil projekt s ciljem izboljšanja imidža Poljske, ki ga večina državljanov Evropske unije še vedno povezuje predvsem s predanostjo katolicizmu, zaostalostjo in konservativizmom (van Ham, 2001).

Jasno definiranje identitete države predstavlja prvo stopnjo v graditvi njene tržne znamke. Način, kako različne skupine domačih in tujih deležnikov vidijo identiteto določene države, pa spada že v poglavje imidža. Če je identiteta države torej tisto, za kar se sama definira, je imidž tisto, kar pod to definicijo razumejo njeni ključni deležniki.

Imidž države

Hill (1999) opredeljuje imidž kot dominantno idejo ali skupek idej oziroma asociacij, ki opredeljujejo osebo, državo, stranko, podjetje, univerzo oziroma posamezen objekt nasploh.¹ Človeška zavest ne more upravljati s tako veliko količino kompleksnih podrobnosti, ki dejansko sestavljajo določeno institucijo ali posamezno živo bitje, poudarja avtor. Dominantna ideja ali skupek idej se zato kristalizira v obliko imidža. Roth in Romeo (1992) imidž države opredelita kot splošno zaznavo, ki jo imajo potrošniki o izdelkih iz določene države, osnovano na njihovih predhodnih zaznavah proizvodnje ter tržnih prednostih in slabostih države. Bromley (1993) poudarja, da imajo entitete na višjih ravneh organiziranosti, kot je na primer narod, javno podobo. Po njegovem mnenju so to stereotipi, preproste ideje, izražene na poenostavljen način. Stereotipiziranje, ki predstavlja veliko oviro, državam z negativnim imidžem preprečuje uspeh na različnih področjih. Dunne (1997) poudarja, da je pozitiven imidž možno uporabiti za celo vrsto izdelkov in storitev. Nacionalni imidž je po njegovem mnenju pomemben element pri promociji izdelkov posamezne države na trgih drugih držav.

Imidž je torej nadvse pomemben element v procesu graditve tržne znamke. Prek komuniciranja in posredovanja vrednot se oblikuje in razvija v mislih deležnikov, ki ga začetno vrednotiti, bodisi v pozitivni, lahko pa tudi v negativni luči.

1042

Ozadje razvoja tržne znamke države

Države so s pomočjo propagande vedno skrbale za svoj imidž. Upravljale so ga zaradi različnih razlogov. Praviloma so prevladovali vojaški, ekonomski ali religiozni interesi. Vse tovrstne aktivnosti so bile v preteklosti občasne in izolirane, kljub temu pa strukturne in globalne. Danes se stvari hitro spreminjajo, saj se države vse bolj zavedajo pomena svojega imidža, ugleda in s tem tudi svoje tržne znamke. Noya (2002) poudarja, da je vse to postopoma pripeljalo do razvoja novega tipa globalne države, ki jo poimenuje kot država znamka.

Kakšni so vzroki za takšen preobrat in zakaj naj bi posamezna država sploh gradila svojo tržno znamko? Noya (2002) na to vprašanje odgovarja s fenomenom globalizacije, ki je prisotna tako na gospodarskem, političnem, kulturnem kot tudi vseh drugih področjih delovanja države in njenih državljanov. S tega vidika je povsem razumljivo, da se vlade držav vse bolj zavedajo bogastva in vrednosti imidža kot sredstva za obrambo svojih interesov v novem kontekstu mednarodnih političnih in gospodarskih odnosov. Države torej prodajajo svoj najboljši imidž na globalnem trgu dobrin, storitev in ljudi.

Anholt (1999) navaja, da se nekatere države danes že vedejo kot tržne znamke. Tržne znamke nacionalnih držav potrošniki enako dobro razumejo kot tržne znamke izdelkov in storitev. V obdobju od svojega nastanka so takšne države ustvarile svojo identiteto in v ključnih situacijah delujejo kot indikatorji kakovosti

¹ Več o splošni definicijah imidža glej v: Dichter, 1985; Poiesz, 1989; Kotler; Heider in Rein, 1993, o samem konceptu imidža pa v: Forrester, 2000 in Dowling, 1994.

svojih izdelkov in storitev. Svoj imidž in ciljne skupine opredeljuje na enak način, kot naredi to podjetje z imenom na embalaži. Tudi Kline (1999) poudarja, da je državo dejansko potrebno obravnavati na enak način kot tržno znamko. Vendar je v primeru države ta koncept pomembnejši, saj ima velikanske posledice za njen izvoz, pa tudi za druga ključna področja delovanja in življenja države, torej tudi vseh njenih državljanov. Podobno trdi tudi Jančič (1995), ki poudarja, da uspešna država ponudi drugim državam nekaj, kar ima zanje določeno vrednost. Ta je enkratna in predstavlja temelj njene konkurenčne prednosti. Vsaka država zato dobro razmisli, kaj je njena konkurenčna prednost, nato pa jo mora uspešno sporočiti vsem svojim javnostim. Izbrana konkurenčna prednost predstavlja osnovo za njeno pozicioniranje, ki omogoči, da postane država v očeh ciljnih javnosti močna tržna znamka.

Van Ham (2001) opredeljuje tržno znamko države skladno z njeno analogijo z izdelčno tržno znamko. Če je tržna znamka izdelka ideja potrošnikov o izdelku, potem je tržna znamka države ideja o državi s strani zunanjega sveta. Tudi Kline (1999) nakazuje analogijo med znamko izdelka in znamko države. Poudarja, da je državo dejansko potrebno obravnavati na enak način kot izdelek. Vendar je v primeru države koncept tržne znamke še precej pomembnejši, saj ima velikanske posledice na izvoz, pa tudi na druga ključna področja delovanja in življenja države ter vseh njenih državljanov.

Poznamo precej primerov uspešno izdelanih tržnih znamk držav. Van Ham (2001) navaja primera Singapurja in Irske, ki nista več zgolj državi na globusu, temveč sta državi tržni znamki. Gre za predstave v mentalnih zemljevidih, kjer se asociativne slike predstavljajo skozi usmerjeno komuniciranje. Primer tržne znamke Singapurja tako predstavlja nasmejan, lep obraz, ki ponuja okusno predjed v avionu. Vetroven, zelen otok, poln rdečelasih in pegastih otrok pa je primer tržne znamke Irske. Geografski in politični položaj sta zgolj trivialna dejavnika, ker jima dajejo težo v prvi vrsti rezonantne emocije, s katerimi sta povezani, poudarja Van Ham.

V današnjem okolju, prezasičenem z informacijami, se pojavlja nujnost uporabe države kot močne znamke. Le na ta način lahko namreč država pritegne tuje investitorje, najbolj šolane in bistro kadre ter si poveča tudi politični vpliv. Van Ham (2001) v tem kontekstu razloži tudi fenomen paradoksa preobilja, ki ga omenjata že Koehane in Nye (1998). Z njim poda razlago, zakaj je v procesu globalizacije recipročnost zaupanja in imidžev tako izjemnega pomena. Izjemna količina in dostopnost informacij povečuje predvsem vrednost kredibilnosti ter zanesljivosti informacij v menjavah med državami in ljudmi. V procesih globalizacije sta tako ključna dejavnika simbolične moči države kredibilnost in zaupanje vanjo. Oba namreč zmanjšujeta stroške izvedenih transakcij - menjav, poudarja van Ham (2001). Isti avtor v nadaljevanju opozarja tudi na pomen reakcije držav na učinek globalizacije in harmonizacije predvsem na področju kulture. Zmanjšanje objektivne drugačnosti zahteva konstrukcijo razlikovalnih simbolov, s pomočjo katerih se vzdržuje ali ustvarja nova identiteta posamezne države. Gre za povsem enak fenomen, s katerim so se soočala podjetja v času prehoda na množično proizvodnjo, ki je zahtevala diferenciranje izdelkov in storitev. Danes tudi države lansirajo

svojo znamko, da z njeno pomočjo ustvarjajo drugačne podobe v primerjavi z drugimi, konkurenčnimi državami. Pri tem ne gre toliko za samo realnost držav kot predvsem za vrednote in emocije, ki jih znamke vzbujajo pri svojih in tudi tujih državljanih. Države skušajo ustvarjati svoje osebnosti, močne ikone in simbole, ki so osnovani na emocionalnih povezavah, s pomočjo katerih gredo mimo kognitivnih ovir v glavah posameznikov, ki so prepolne najrazličnejših informacij. V tem smislu govori van Ham (2001) o pomiku od geopolitike in moči, značilne za obdobje moderne, v čas postmoderne, za katerega sta značilna vpliv in imidž. V globaliziranem svetu dejavnika paradoks obilja in postmoderna potreba po emocionalnem individualizmu preoblikujeta klasično nacionalno državo v državo znamko. S tem se preoblikuje tudi politika države, do svojih državljanov, a tudi do drugih držav in njihovih državljanov.

Keohane in Nye (1977) sta že pred desetletji opozorila na fenomen kompleksne soodvisnosti. Na situacijo, v kateri postaneta manj pomembna dejavnika varnost in sila, države pa so medsebojno povezane preko številnih družbenih in političnih odnosov. Mehka moč je v primerjavi s trdo močjo, po mnenju omenjenih avtorjev, osnovana na premisi, da je želene izide možno doseči zato, ker drugi želijo to, kar želiš ti. Gre za zmožnost doseganja ciljev s pomočjo njihove zanimivosti tudi za druge. Torej na prepričanju drugih, da sledijo normam in institucijam, ki usmerjajo želeno vedenje. Mehka moč je osnovana na privlačnosti idej, kulture ali zmožnosti vplivanja na preference drugih. To pa je odvisno predvsem od brezplačnih informacij, ki jih prenaša akter. Če država uspe narediti v očeh drugih svojo moč legitimno ter oblikovati institucije, prek katerih drugi na podoben, kompatibilen način opredelijo svoje interese, potem ni potrebna uporaba številnih drugih ekonomskih ali vojaških virov. Dejansko gre za vpliv brezplačnih informacij na moč. To pa je povezano z razumevanjem paradoksa izobilja, ki se pojavi v situaciji, ko (pre)obilica informacij zmanjša stopnjo pozornosti. S tem postane pozornost redki vir. Tisti, ki so zmožni ločiti koristne informacije od belega šuma, pa pridobijo na moči. Za posredovalce namigov je kredibilnost ključni vir in asimetričnost v kredibilnosti je osnovni vir moči. Tako postanejo pomembne tržne znamke in zmožnost dajanja mednarodnega znaka kakovosti (priznanja). Ugled je bil v mednarodni / svetovni politiki vedno pomemben dejavnik. Zaradi paradoksa izobilja pa je postal še veliko pomembnejši. Sama zmožnost razširjanja informacij in podatkov je postala manj pomembna. Močno pa je narasla pomembnost zmožnosti filtriranja informacij. Politični boj se na ta način usmerja predvsem na ustvarjanje in destrukcijo kredibilnosti. Implikacija obilice virov brezplačnih informacij in vloge kredibilnosti je, da postaja mehka moč vse manj odvisna od materialnih virov. Ključ do uspeha torej ni več lastništvo in/ali kontrola nad posameznimi mediji, temveč zgolj ali vsaj predvsem to, kdo usmerja svojo pozornost na katero fontano informacij, bodisi pravih ali lažnih.

Za pridobitev pozornosti mora biti država kredibilna in verodostojna. V ekonomskem, marketinškem ali strateškem jeziku rečemo, da mora biti konkurenčna. Van Ham (2001) zato upravičeno poudarja, da se danes prav vsi, od posameznikov do mest in držav, prodajajo s pomočjo uporabe tehnik marketinga. Iz tega izhaja, da je država, ki želi ostati konkurenčna v svetovni areni, a se sooča z nizko stopnjo

ugleda ali je celo brez njega, v velikem deficitu. Država brez tržne znamke ima velike težave, ko poskuša pritegniti pozornost politične in/ali gospodarske javnosti. Imidž države je ključni sestavni del njenega strateškega bogastva. Tržna znamka države je tako kot pri izdelku odvisna od zaupanja in zadovoljstva njenih domačih in tujih deležnikov. Torej je tudi osebnost države lahko prijateljska (pro zahodno usmerjena), kredibilna (zaveznik), agresivna (ekspanzionistična) ali nezanesljiva (sleparska, goljufiva).

Država znamka, ki uporablja zgodovinske, geografske, ekonomske in etnične motive za konstrukcijo svojega razlikovalnega imidža, je benigna. Zgolj takšna namreč ne vključuje globoko zakoreninjenih, celo antagonističnih občutkov nacionalne identitete in edinstvenosti, ki jih pogosto lahko spremlja tudi nacionalizem. Z marginaliziranjem nacionalizma in šovinizma država znamka daje velik prispevek k nadaljnji pacifikaciji Evrope (van Ham, 2001). To je ena izmed njenih pomembnih dimenzij. Druga pa izhaja iz dejstva, da je takšna država globalno sprejemljivejša, saj ni nabita z negativnimi emocijami nacionalnih držav.

Sedaj je postalo očitno, da izginja tradicionalna diplomacija včerajšnjega dne. Politiki jutrišnjega dne bodo morali znati poiskati nišo za svojo državo, njeno tržno znamko. To pomeni vstopanje v konkurenčno trženje države, zagotavljanje lojalnosti in zadovoljstva njenih in tujih državljanov ter predvsem ustvarjanja dodane vrednosti svoje tržne znamke v očeh različnih skupin njenih deležnikov. Države kot tržne znamke pa ne bodo tekmovalle zgolj med seboj, temveč tudi z nadznamkami, kot so EU, CNN, Microsoft in RKC. V tako prenatrpanem svetu pa države brez poznane, ugledne in ustrezno pozicionirane tržne znamke ne bodo mogle preživeti. Te pa ni možno učinkovito upravljati brez poznavanja koncepta tržne znamke in še posebej tržne znamke države.

Čeprav nekateri avtorji (Noya, 2002) poudarjajo, da je globalizacija glavni razlog za naraščajoči pomen tržne znamke države, pa je predvsem z ekonomskega zornega kota potrebno opozoriti na to, da velja lahko tudi obratni učinek. Z naraščajočo globalizacijo namreč narašča tudi pomen multinacionalnih podjetij, torej fenomen "Made by". Skladno s tem se pomen nacionalne države, torej fenomen "Made in", primerno zmanjšuje. Na tem mestu lahko omenimo primer finske Nokie, ki je svetovno poznana in ugledna tržna znamka. Tega pa ne moremo trditi tudi za samo državo oziroma tržno znamko države Finske.

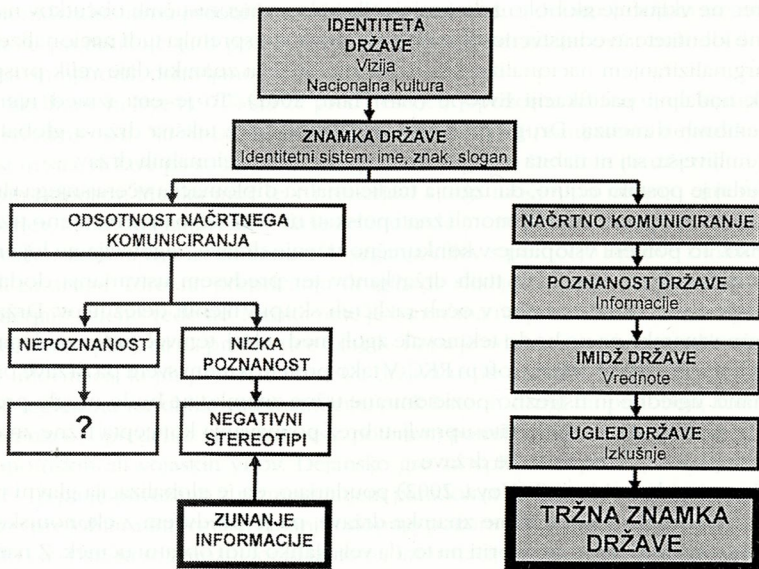
Model graditve tržne znamke države

Proces upravljanja tržne znamke države zahteva strukturiran pristop. V literaturi doslej nismo našli ustreznega pristopa, vezanega na države, zato smo oblikovali svoj model, ki na enostaven način razlaga sosledje korakov, ki jih mora država prehoditi, preden postane tržna znamka.

Prvo fazo modela predstavlja oblikovanje identitete države. V njej država opredeli svojo vizijo, ki temelji na nacionalni kulturi. Na naslednji stopnji država oblikuje svojo znamko. Ta vsebuje ime, znak, slogan ali logotip. Da država začne pridobivati na poznanosti, je potrebno veliko vlagati v komuniciranje svoje znamke.

Ko je država (prek svoje znamke) enkrat v svetu prepoznana, si začne graditi svoj imidž, ki pa je že odvisen od vrednot, ki jih predstavlja pri določenih deležnikih. Ugled si znamka pridobi s pomočjo posrednih ali neposrednih izkušenj, ki jih imajo z njo določene javnosti. Šele potem, ko postane država prek svoje znamke v svetu ugledna, lahko govorimo, da je postala tudi tržna znamka. Koncept graditve je v modelarni obliki predstavljen na sliki 1.

Slika 1: Model graditve tržne znamke države

Opredelitev raziskovalnega problema

Slovenija je nova država, ki si svojo zgodovino piše na novo. V svetu se poskuša uveljaviti na različne načine, bodisi s politiko, gospodarstvom, kulturo, športom ali znanjem. Poskusi takšne vrste uveljavljanja pa so bili v času od osamosvojitve naprej bolj ali manj neuspešni. Slovenija je danes v očeh tuje javnosti še vedno precej anonimna država. Postala je ena od tistih novih držav v Srednji in Vzhodni Evropi, o katerih se ve predvsem to, da so nove. Po razpadu Jugoslavije je postala država brez imidža in razpoznavne identitete (Serajnik, 1998). Kline (Mulej, 1990) poudarja, da v gospodarskem smislu za svetovno javnost Slovenija tako rekoč ne obstaja. Tudi Jančič (1995) trdi, da ima Slovenija na eni strani problem nepoznanosti, na drugi pa tudi problem identitete. V politiki ima nepomembno vlogo, ubada se s številnimi tehnološkimi problemi, ima precej slab menedžment in v svetovnem merilu nima uveljavljenih, močnih tržnih znamk. Poleg vsega pa ima po nje-

govem mnenju tudi problem imidža. Za večino prebivalcev drugih držav je Slovenija še vedno agrarna država, ki ima probleme z ekologijo, izobraževanjem in delovnimi navadami, poudarja omenjeni avtor.

Slovenija je v predstavah potrošnikov in pogosto tudi poslovnih partnerjev v razvitih državah "država z vzhoda ali jugovzhoda Evrope". Takšna zaznava predstavlja nevidno, a izredno resno oviro za vse ponudnike iz Slovenije, ne glede na to, kaj ponujajo svetu. Še posebno veliko oviro predstavlja za tiste, ki želijo prodajati kakovost, vgrajeno v svoje izdelke, in zanjo upravičeno zaračunati višjo ceno (Kline, 1999).

Skladno s povedanim in predstavljenim modelom graditve tržne znamke države želimo preveriti naslednje štiri hipoteze:

H1: Nivo sredstev, vloženih v komuniciranje Slovenije, je nezadosten, v veliki meri zaradi nizkega deleža nejavnih virov promocijskih sredstev

S pomočjo primerjave višine vlaganj v turistično promocijo držav želimo s hipotezo 1 preveriti ustreznost vlaganj Slovenije v komuniciranje in prek tega nakazati, da je negotovo stanje glede poznanosti in imidža Slovenije deloma pogojeno prav s tem dejavnikom.

H2: Slovenija je nepoznana država, kar je v veliki meri posledica nezadostnega komuniciranja

S hipotezo 2 skušamo preveriti stopnjo poznanosti Slovenije v Evropi in svetu v primerjavi z drugimi državami, predvsem njenimi konkurentkami pri pridružitvi Evropski uniji.

H3: Slovenija ima zaradi svoje nepoznanosti nejasno podobo ali imidž.

S hipotezo 3 preverjamo, kakšen je imidž Slovenije v Evropski uniji, oziroma kako državljani Evropske unije doživljajo Slovenijo, jo sprejemajo ali zavračajo kot bodočo pridruženo članico ter kakšni so morebitni razlogi za takšen odnos.

H4: Slovenija nima svoje tržne znamke, kar je v veliki meri posledica njenega nejasnega imidža.

Hipoteza 4 je seštevek vseh prejšnjih hipotez. Z njo želimo potrditi dejstvo, da Slovenija ima sicer znamko, vendar pa so njena vlaganja v komuniciranje premajhna, da bi lahko povečala svojo poznanost, imidž in posledično tudi ugled v svetu ter jo na ta način razvila v tržno znamko.

Metodologija

Empirični del prispevka je nastal na podlagi uporabe dostopnih rezultatov nekaterih že izvedenih kvantitativnih in kvalitativnih raziskav ter lastnih analiz o poznanosti in ugledu Slovenije v Evropi in svetu. V nadaljevanju je za vsak sklop analize predstavljena metodologija, s pomočjo katere so bili podatki za izdelavo analize pridobljeni.

Analiza vlaganj v komuniciranje Slovenije

V okviru pričujoče analize smo izbrali vlaganja v komuniciranje na področju turizma, ki so razpoložljivi. Ostala vlaganja so tako rekoč nedostopna in pogosto celo

nesledljiva z vidika statističnih potreb. Vlaganja v komuniciranje Slovenije smo pojasnili s pomočjo njenih vlaganj v turistično promocijo v letu 1999. S pomočjo tega parametra smo Slovenijo primerjali z Grčijo, Avstrijo, Portugalsko in Madžarsko. Omenjene države so kot turistične destinacije Sloveniji obstoječe in potencialne konkurentke. Primerjava je tako absolutna (v mio DEM) in tudi relativna. V okviru relativne primerjave smo indeksirani promocijski proračun za posamezno državo utežili z indeksiranim bruto domačim proizvodom posamezne države v letu 1999. Pri indeksiranju smo kot bazni indeks izbrali vlaganja v turistično promocijo in bruto domači proizvod Avstrije.

Kvantitativna analiza poznanosti Slovenije

V okviru kvantitativne analize stopnje poznanosti Slovenije predpostavljamo obojestransko pozitivno povezanost med stopnjo pojavljanja imena države v medijih in stopnjo poznanosti države. Predpostavljamo torej, da pogostejše pojavljanje imena države v medijih pozitivno vpliva na stopnjo njene poznanosti in obratno, da poznanost države pozitivno vpliva na pojavljanje njenega imena v medijih. Namen analize je ugotoviti stopnjo pogostosti pojavljanja imena "Slovenija" v dveh različnih strokovnih revijah, v izbranem časovnem obdobju in v primerjavi z nekaterimi drugimi, predvsem Sloveniji konkurenčnimi državami. Analiza je zajemala pojavljanje besede "Slovenija" v člankih časopisov "The Economist" in "Business Week" v obdobju od leta 1997 do leta 2001. Za primerjavo smo v vzorec poleg Slovenije vzeli še naslednje države: Češka, Madžarska, Poljska, Slovaška, Litva in Luksemburg. Prvih pet držav predstavlja kandidatke za prvi krog širitve Evropske unije, Luksemburg pa predstavlja eno od možnih pozicij, ki jih bo Slovenija lahko zasedla v Evropski uniji.

Kvantitativna analiza imidža/ugleda Slovenije

Kvantitativna analiza imidža/ugleda Slovenije v Evropski uniji je osnovana na rezultatih raziskave Eurobarometer, ki jo dvakrat letno izvede Evropska unija med svojimi državljani. Za pričujoči prispevek je pomembno vprašanje glede vstopa novih kandidat v Evropsko unijo, in še bolj specifično, v kolikšni meri so za in v kolikšni meri so proti, da se vsaka od naštetih kandidat pridruži Evropski uniji. V analizi so bile upoštevane zgolj naslednje države: Češka Republika, Madžarska, Slovaška, Litva in Slovenija. Analiza je bila narejena na osnovi podatkov v obdobju od meseca oktobra 1997 do meseca maja 2002. Njen osnovni namen je bil primerjati povprečje odgovorov "za" priključitev vsake od omenjenih držav s strani anketirancev v tem časovnem obdobju. Analiza je bila narejena ob predpostavki, da so državi z višjim povprečjem odgovorov "za" pridružitve, državljani Evropske unije bolj naklonjeni, da ima torej pri njih večji imidž in ugled.

Kvalitativna analiza poznanosti in imidža/ugleda Slovenije med mnenjskimi voditelji v Avstriji in Franciji

V okviru kvalitativne analize poznanosti, imidža in ugleda Slovenije so prikazani zgolj ključni rezultati raziskave, izvedene med mnenjskimi voditelji v Avstriji in Franciji. Podatki so bili pridobljeni na podlagi globinskih intervjujev. Naročnik ra-

ziskave "Podoba Slovenije pri mnenjskih voditeljih v Avstriji in Franciji" je bil Urad vlade za informiranje, izvajalec pa je bil Gral Iteó v letu 1999. Njihova reanaliza je bila izvedena v okviru projekta "Promocija Slovenije" (Jančič, Apih, Kline in Podnar, 2000).

Na podlagi podatkov iz analize je bil izpeljan model, ki prikazuje možen zaznavni zemljevid, ki ga imajo intervjuirani mnenjski voditelji o Sloveniji. Pozicijo Slovenije v tem zemljevidu lahko povežemo tako z njeno poznanostjo kot tudi z imidžem in ugledom, ki ga ima med temi javnostmi.

Rezultati

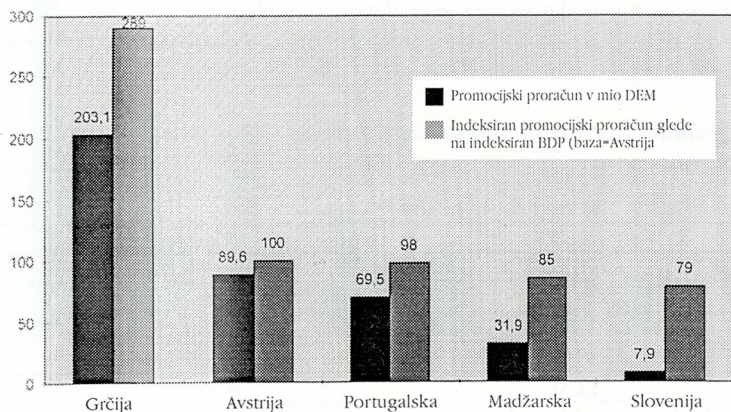
V nadaljevanju so predstavljeni rezultati študij in raziskav, ki so bile narejene v zvezi z vlaganjem v komuniciranje Slovenije, njeno poznanostjo, imidžem in ugledom v različnih časovnih obdobjih in v primerjavi z drugimi državami, vzeti v vzorec. Rezultati so prikazani v obliki slik in tabel z razlagami.

Vlaganje v komuniciranje

Ob predpostavki, da promocija države ugodno vpliva na njeno poznanost, smo višino sredstev za turistično promocijo Slovenije v letu 1999 primerjali z Grčijo, Avstrijo, Portugalsko in Madžarsko, in sicer tako v absolutnem kot tudi relativnem smislu. Na ta način smo želeli preveriti hipotezo, da Slovenija vlaga premalo sredstev v komuniciranje.

Rezultate lahko vidimo na sliki 2.

Slika 2: Absolutna in relativna stopnja vlaganj v turistično promocijo nekaterih izbranih evropskih držav v letu 1999

Vir: Kline&Kline, 2002

Analize promocijskih proračunov nacionalnih turističnih organizacij v letu 1999 kažejo na to, da v absolutnih zneskih v turistično promocijo največ sredstev vlaga tipična turistična država Grčija. Sledijo ji Avstrija, Portugalska in Madžarska. Slovenija se nahaja na petem mestu in med proučevanimi državami v absolutnem smislu v promocijo najmanj vlaga.

Primerjava absolutnih vlaganj je zaradi različnih velikosti držav, razvitosti turističnega gospodarstva, števila prebivalcev, višine bruto domačega proizvoda in drugih dejavnikov lahko nerealna, zato smo se v analizi osredotočili tudi na relativno primerjavo. Indeksirano absolutno višino vlaganj v turistično promocijo smo utežili z indeksiranimi podatki o bruto domačem proizvodu posamezne države. Za bazni indeks smo vzeli absolutno višino vlaganj v turistično promocijo in absolutno višino bruto domačega proizvoda Avstrije. S pomočjo tako oblikovanega indeksa lahko oblikujemo dva sklepa. Prvič, države, ki dosegajo nizke indekse, glede na višino njihovega bruto domačega proizvoda, namenjajo za promocijo relativno malo finančnih sredstev. Iz slike 2 je razvidno, da Slovenija tudi v relativnem smislu malo vlaga v promocijo. In drugič, države, ki dosegajo visoke indekse, glede na višino njihovega bruto domačega proizvoda, namenjajo za promocijo relativno visoka finančna sredstva. Tipičen primer tovrstnih držav predstavlja tipično turistično usmerjena država Grčija.

Za razumevanje stanja na področju komuniciranja je pomemben tudi interes posameznih nosilcev tržnih aktivnosti, torej turističnih podjetij. Doslej je v Sloveniji očitno prevladoval model, ki je izpostavljal zgolj vlaganja s strani države. To potrjuje tudi rezultat (Preglednica 1), ki kaže na izjemno nizek delež iz nejavnih virov v strukturi promocijskih sredstev Slovenije. Slovenija v primerjavi z ostalimi proučevanimi državami črpa iz nejavnih virov najmanjši odstotek sredstev za promocijo, zgolj tri odstotke. To je v popolnem nasprotju na primer z Grčijo, kjer je teh sredstev kar za dobrih 91 odstotkov. Sloveniji sta podobni zgolj Portugalska in Španija, ki imata več kot dva ali trikrat višje deleže sredstev iz nejavnih virov. Kaže pa opozoriti na dejstvo, da je podatke iz Preglednice 1 potrebno jemati z določeno razervo, saj niso izključene mogoče variacije glede definicije "javnih" in "nejavnih" virov po posameznih državah.

Preglednica 1: Struktura sredstev za promocijo - delež javnih in privatnih virov financiranja

Država	% sredstev iz nejavnih virov	% sredstev iz javnih virov
Grčija	90,77	9,23
Madžarska	51,25	48,75
Švica	28,04	71,96
Italija	26,32	73,68
Avstrija	20,00	80,00
Španija	12,31	87,63
Portugalska	6,44	93,56
Slovenija	3,00	97,00

Vir: ETC, 1999 v: Slovenska turistična organizacija (2002)

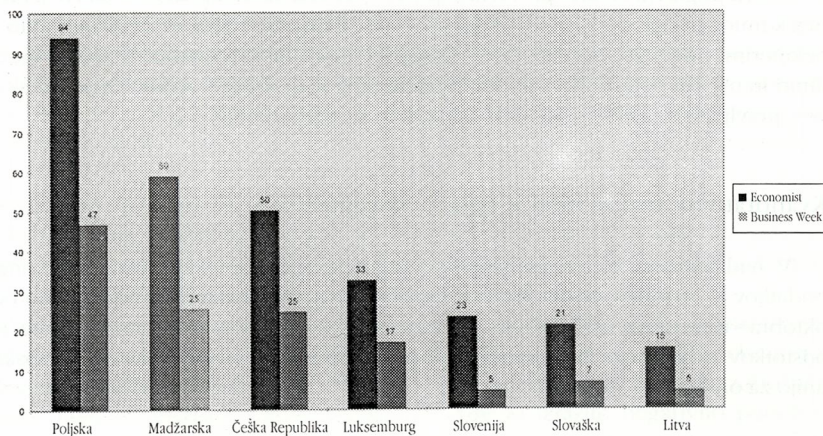
Sklep na osnovi prikazanih rezultatov analize je nedvoumen. Slovenija vlaga v promocijo turizma bistveno prenizka sredstva tako v absolutnem kot relativnem smislu, kar pomeni tudi potrditev prve in izhodiščne hipoteze. V skladu z modelom graditve tržne znamke države, ki smo ga predstavili v 4. poglavju, lahko govorimo skorajda o odsotnosti načrtnega komuniciranja. Poleg tega v to aktivnost v premajhni stopnji vlaga tudi nedržavna sredstva.

Model je nujno potrebno spremeniti, ker je to pogoj za povečevanje poznanosti države Slovenije in iz tega izhajajoče načrtno graditve njenega imidža, določene podobe in ugleda v očeh izbranih skupin deležnikov. Presekati pa je potrebno tudi zaprti krog miselnosti o nepotrebnosti in nedonosnosti vlaganj v promocijo turizma in države kot celote. Prevladati mora misel, ki jo je za Španijo zapisal Noya (2002), da je imidž države v tujini sestavni del politike države.

Stopnja poznanosti Slovenije v svetu

V okviru analize poznanosti preverjamo hipotezo, da je Slovenija v Evropski uniji in svetu relativno nepoznana država. Na sliki 3 prikazujemo povprečje števil omemb Slovenije v dveh poslovnih revijah. Ta služi kot preprost indikator njene poznanosti v primerjavi z nekaterimi drugimi izbranimi državami konkurentkami pri vstopu v EU.

Slika 3: Povprečje števila omemb² imena "Slovenije" in imen drugih držav v obdobju od leta 1997 do leta 2002 v časnikih "The Economist" in "Business Week"

² Frekvence po letih za posamezno državo predstavljajo povprečje letnih števil omemb imena te države v posameznem članku revije.

Povprečje objav v časopisu "The Economist" kaže, da ima daleč največje število objav Poljska, sledita pa ji Madžarska in Češka Republika. S precej manjšim številom objav se na četrtem mestu nahaja Luksemburg, Slovenija se uvršča na peto mesto, sledita pa ji Slovaška in Litva. Tri prvouvrščene države so bile sprejete v NATO, zato dosegajo nekoliko večje število objav tudi na račun tega. Luksemburg, ki je že dolgo del Evropske unije, je vseeno relativno slabo opažena članica. Slovenija, Slovaška in Litva so nove države, ki niso včlanjene v nobeno evroatlantsko zvezo in je morda tudi to vzrok za njihovo relativno nizko stopnjo poznanosti.

Analiza povprečnega števila omemb imena "Slovenija" v ameriški reviji "Business Week" kaže podobno sliko. Razlika je le v tem, da je vseh objav nekoliko manj kot v The Economistu. Takoj nato pa je očitno, da so razlike med državami v splošnem manjše. Poljska ima tudi tukaj vodilno mesto. Sledijo ji Madžarska, Češka Republika in Luksemburg, na petem mestu pa se s precej nižjim številom omemb nahaja Slovaška. Slovenija pa si z Litvo deli zadnje mesto med vsemi v raziskavo vzetimi državami.

Na podlagi opredeljenih predpostavk in prikazanih rezultatov raziskave lahko potrdimo hipotezo, da je Slovenija tako v Evropi kot tudi svetu relativno nepoznana država. Glede na model graditve tržne znamke države je ta rezultat posledica precejšnje odsotnosti načrtnega komuniciranja, vodi pa k popolnemu nepoznavanju ali k negativnim stereotipom, ki jih povzročijo nenačrtne (beri: povečini negativne) informacije.

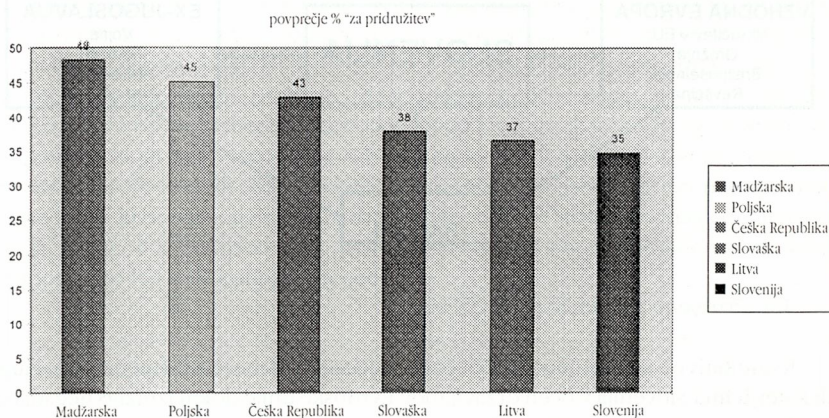
Imidž / ugled Slovenije v Evropski uniji

V tem poglavju želimo preveriti hipotezo, da ima Slovenija zelo nejasen, a tudi nizek imidž in ugled v očeh državljanov članic Evropske unije, če jo primerjamo z nekaterimi pridruženimi članicami (Evropski uniji). Takšen rezultat dodatno osvetljuje in morda pojasnimo s pomočjo rezultatov razpoložljive kvalitativne raziskave, opravljene v dveh izmed vseh članic EU, Avstrije in Italije.

Kvantitativna analiza imidža/ugleda Slovenije

V nadaljevanju so predstavljeni rezultati kvalitativne raziskave na podlagi podatkov iz Eurobarometra. Anketa "Eurobarometer" se je izvajala 2-krat letno od oktobra - novembra 1997 do marca - maja 2002. Na sliki 4 je prikazano povprečje odstotkov odgovorov "za" sprejetje posamezne države kandidatke v Evropsko unijo za omenjeno obdobje.

Slika 4: Povprečni odstotek odgovorov "za" sprejetje posamezne države v

Vir: Kline&Kline, 2002

1053

Rezultati analize so pokazali, da bi se v povprečju v obdobju od meseca oktobra - novembra 1997 do meseca marca - maja 2002 komaj dobra tretina (35%) državljanov Evropske unije odločila za sprejetje Slovenije v Evropsko unijo. To je precej manj, kot jih podpira sprejetje Madžarske, Poljske in Češke ter približno enako, kot jih je za Slovaško in Litvo.

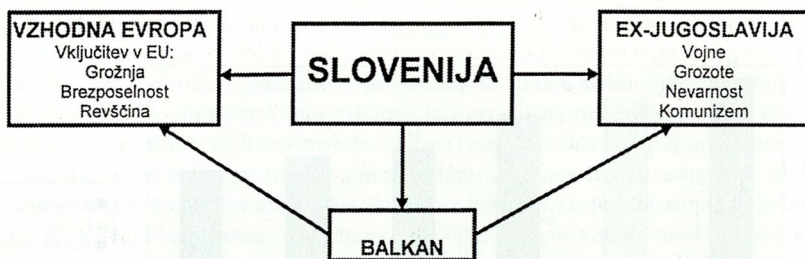
Rezultati anket so v celotnem obdobju šestih let relativno stabilni in nakazujejo nizko sprejemljivost oziroma nizek imidž Slovenije v očeh evropskih državljanov. Možno razlago za takšno predstavo in izražena stališča Evropejcev do Slovenije nekoliko podrobneje prikazujemo v okviru kvalitativne analize imidža.

Kvalitativna analiza imidža Slovenije

V nadaljevanju predstavljamo osnovne ugotovitve analize, ki je bila narejena na osnovi rezultatov, dobljenimi z globinskimi intervjuji z mnenjskimi voditelji Avstrije in Francije, kot kvalitativne metode (Jančič et al, 2000; Kline, 1999).

Glede na rezultate raziskave lahko anketirance, ki Slovenijo slabo poznajo, razvrstimo v dve skupini. Prvo skupino predstavljajo posamezniki, ki povezujejo Slovenijo najprej z Balkanom in nato še z bivšo Jugoslavijo. Prek nje pa z grožnjo vojne, njenimi grozotami in komunizmom. Gre za izrazito negativno podobo, vezano na najnovejše dogodke v obdobju po osamosvojitvi. Drugo skupino predstavljajo posamezniki, pri katerih je v kognitivnih mapah Slovenija povezana z Balkanom in/ali drugimi državami vzhodne Evrope, predvsem s tistimi, ki se pridružujejo Evropski uniji. Prek tega pa Slovenija predstavlja grožnjo brezposelnosti in revščine za številne državljane Evropske unije.

Slika 5: Verjetni zaznavni zemljevid s strani javnosti, ki Slovenijo slabo poznajo

Vir: Prirejeno po Jančič et al, 2000

Kvantitativna analiza imidža Slovenije nakazuje nekatere možne razloge, zaradi katerih ima Slovenija v očeh državljanov Evropske unije dokaj izrazito negativen imidž. Intervjuiranci, ki imajo o Sloveniji nejasno mnenje, jo povezujejo predvsem z grožnjama vojne in brezposelnosti. Na ta način se pravzaprav odraža prisoten in globoko zakoreninjen "prastrah" pri državljanih zahodnoevropskih, pa tudi sosednjih držav. Gre za nedvoumno prisotnost negativnih mentalnih vzorcev, s katerimi je povezana Slovenija zaradi svoje pretekle zgodovine - dejanske ali pripisane z delovanjem lastne in tuje propagande. Povedano se povezuje z elementom modela graditve tržne znamke, predstavljenem v poglavju 4, ki govori o negativnih stereotipih, do katerih pripelje odsotnost načrtnega komuniciranja, hkrati pa tudi povečana aktivnost zunanjih, predvsem negativno nastrojenih informacij. Toliko večje je nato presenečenje, ki ga izražajo vsi, ki so prišli do osebnih izkušenj s Slovenijo. To je pravzaprav le dokaz več za turizem kot prvovrstno orodje za spoznavanje in izbijanje negativnih predsodkov o državi in njenih prebivalcev.³

Zaključek

V prispevku smo prikazali koncept identitete in imidža države ter ozadje razvoja njene tržne znamke, v nadaljevanju pa model graditve tržne znamke države kot osrednji element prispevka. V empiričnem delu smo posebej izpostavili študijo primera Slovenije. Potrdili smo hipoteze, da Slovenija premalo vloga v komuniciranje / promocijo, ker se nadalje razvija v njeni relativni nepoznanosti, nizkem imidžu in ugledu v Evropi in svetu. Vse to kaže na to, da Slovenija danes še vedno nima svoje tržne znamke.

Pričujoči prispevek je nastal na podlagi precej skopih in omejenih empiričnih podatkov. Za jasnejše razumevanje odnosov med Slovenijo in njeno tržno znamko bi bilo potrebno izvesti mnogo bolj poglobljeno ter širše zastavljeno raziskavo, usmerjeno zgolj na to področje. Z uporabo rezultatov takšne vrste raziskave in pri-

³ Več o tem glej v: Kline in Berginc, 2003

merjalno analizo Slovenije z najuspešnejšimi tržnimi znamkami drugih držav bi lahko Slovenija, s pomočjo jasnega strateškega in kontinuiranega komuniciranja v obdobju nekaj let dobila svoj brand, svojo tržno znamko. Torej znamko, ki jo bo spremljala že od samega začetka skupnega druženja z evropskimi narodi v Evropski uniji. Katere tržno naravnane in napredne države svojo tržno znamko že imajo. Še številnejše pa so države, ki svojo tržno znamko gradijo prav v teh letih. Očitno je, da se zavedajo problema, da v "zmešnjavi" 25 narodov in skoraj prav toliko jezikov ne bo več toliko pomembno število kvadratnih kilometrov, prebivalcev ali podjetij, ki jih ima posamezna država, ampak predvsem moč njenega imidža v mislih domačih in tujih državljanov. Zaostanek na tem področju bo pomenil razvojno oviro, ki bo vplivala na učinkovitost uveljavljanja Slovenije v naslednjih desetletjih, ne zgolj v Evropski uniji, temveč tudi na celotnem globalnem trgu, tako gospodarsko kot tudi kulturno in politično.

VIRI IN LITERATURA

- Anholt, Simon (1999): *Getting on the Brand Wagon. Impact: The Balkan Maze*, International Finance Corporation Publication, Fall, 3(4).
- Anholt, Simon (2002): *Nation Branding: A Continuing Theme*. *Journal of Brand Management*, 10(1), str. 59-60.
- Ardagh, J. (1994): *Ireland and the Irish: Portret of a Changing Society*, London, Penguin Books.
- Bennett, D. Peter (1988): *Dictionary of Marketing Terms*, The American Marketing Association, Chicago.
- Bromley, Dennis (1993): *Reputation, Image and Impression Management*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Central and Eastern Eurobarometer (1995): *Public Opinion and the European Union*, European Commission.
- Chong, Alan, Valencic, Jana (2001): *The Image, the State and International Relations*, London School of Economics and Political Science.
- Dichter, Ernest (1985): *What is an Image?* *Journal of Consumer Marketing*, 2(1), str. 75-81.
- Dowling, R. Grahame (1994): *Corporate Reputations*. London: Kogan Page Limited.
- Dunne, Jim (1997): *Creating a Visual Language for Ireland*. *Design Management Institute Journal*, 8(1), str. 45-49.
- Forrester, Michael (2000): *The Psychology of the Image*, London, Routledge.
- Gilmore, Fiona (2001): *A Country - Can It be Repositioned? Spain - The Success Story of Country Branding*, *Journal of Brand Management*, 9 (4-5), str. 281-293.
- Gnoth, Juergen (2002): *Leveraging Export Brands through a Tourism Destination Brand*, *Journal of Brand Management*, 9 (4-5), str. 262-280.
- Hill, Christopher (1999): *Introduction. The Image, the State and International Relations*. *Proceedings from the Conference on 24. June 1999 at London School of Economics and Political Science*, str. 9-13.
- <http://www.economist.com> 19.11.2002
- <http://www.businessweek.com> 20.11.2002
- <http://www.reuters.com> 10.11.2002
- <http://www.spiegel.de> 09.11.2002
- http://europa.eu.int/comm/public_opinion/ 25.11.2002

<http://www.purenz.com> 27.12.2002

Jančič, Zlatko (1995): Image of Slovenia and Its influence on International Relations. Sestavni del projekta Slovenija v mednarodnih odnosih 1995, nosilec projekta: Marjan Svetličič, Fakulteta za družbene vede.

Jančič, Zlatko, Apih, Jure, Kline, Miro, Podnar, Klemen (2000): Promocija Slovenije, Ljubljana.

Keohane, R.O. in Nye J.S. Jr. (1998): Power and Interdependence in the Information Age, Foreign Affairs, 77(5).

Kleppe, I. Astrid, Iversen, M. Nina, Stensaker, G. Inger (2002): Country Images in Marketing Strategies: Conceptual Issues and an Empirical Asian Illustration, Journal of Brand Management, London, (10)1, str. 61-74.

Kline, Miro (1990): Identiteta Republike Slovenije: Image Republike Slovenije v očeh različnih javnosti, SM Studio Marketing, Ljubljana, 79 str.

Kline, Miro (1999) Koncept 'Made in'. Interno gradivo za project "Predlog celovite promocije Slovenije", Ljubljana, 48 str.

Kline, Miro, Berginc Dario (2003): Tržna znamka države: primer Slovenije. Teorija in praksa (v tisku)

Kotler, Philip, Somkid, Jatusripitak, Suvit, Maesincee (1997): The Marketing of Nations - A Strategic Approach to Building National Wealth. The Free Press, New York.

Kotler, P., Haider, D. H., in Rein, I. (1993): Marketing Places: Attracting Investment, Industry, and Tourism to Cities, States, and Nations. The Free Press, New York.

Kunczik, Michael (1997): Images of Nations and International Public Relations. Lawrence Erlbaum Associates, Inc. 337 str.

Leonard, M. (1999): Rebranding Britain. The Image, the State and International Relations. Proceedings from the conference on 24 June 1999 at the London School of Economics and Political Science.

Lindsay, Marsha (2000): The Brand Called Wiscosin - Can We Make it Relevant and Different for Competitive Advantage? Economic Summit White Paper.

<http://www.wisconsin.edu/summit/archive/2000/papers/pdf/lindsay.pdf>

Lodge, Greenagh (2002): Success and Failure: The Brand Stories of Two Countries, Journal of Brand Management, 9 (4-5), str. 372-384.

Morgan, Nigel, Pritchard Annette, Piggot Rachel (2001): New Zealand, 100% Pure. The Creation of a Powerful Niche Destinations Brand, Journal of Brand Management, 9 (4-5), str. 353-354.

Mulčj, Robert (1990): Država kakovosti. Gospodarski vestnik, Ljubljana, št. 35.

Noya, J. (2002): The Foreign Image Abroad as a State Policy, 8(10) Olins, Wally (2002): Branding the Nation - The Historical Context. Journal of Brand Management, 9(4-5), str. 241-248.

O'Shaughnessy, John (2000): Treating the Nation as a Brand: Some Neglected Issues.

Journal of Macromarketing, 20(1), str.56-64.

Oxford English Dictionary (1989): Oxford University Press, str. 665-667.

Podnar, Klemen (2001): Pitfalls and Limitations of Managing Young Country as a Brand. Interno gradivo za project "Predlog celovite promocije Slovenije".

Poiesz, B.C. Theo (1989): The Image Concept: Its Place in Consumer Psychology, Journal of Economic Psychology, 10, str. 457-472.

Roth, M. S. in Romeo, J. B. (1992): Matching Product Category and Country Image Perceptions: A Framework for Managing Country of Origin Effects, Journal of International Business Studies, str. 477 - 497.

Serajnik Sraka, Nada (1998): Kako komunicira država z mednarodnimi javnostmi: primer Slovenije. Teorija in praksa, 35 (4), str. 686-701.

Slovenska turistična organizacija (2002), interne informacije.

- van Ham, Peter (2001): The Rise of the Brand State: The Postmodern Politics of Image and Reputation. *Foreign Affairs*, 80(5), str. 2-6.
- Volkman, K., Guydosh, R. (2001): *Tourism in Ireland: Observations on the Impact of European Union Funding and Marketing Strategies* New York.

SLOVENSKI MODEL PARLAMENTARNEGA NADZORSTVA NAD OBVEŠČEVALNIMI IN VARNOSTNIMI SLUŽBAMI

Povzetek. Autorja obravnavata problem prepletanja, razkora in ločevanja med pravom, deklarativnimi političnimi interesi in varnostno prakso. Državnemu zboru Republike Slovenije je, po več kot desetletju poskusov, uspelo oblikovati sodobno parlamentarno nadzorstvo nad obveščevalnimi in varnostnimi službami, s sprejetjem ustreznega zakona. Zaradi odsotne, zakonsko neurejene materije, so politično nadzorstvo v preteklosti označevale parcialne, nepregledne ali celo neustavne rešitve. Zato ni naključje, da tudi vsebina parlamentarnega nadzorstva ni bila na nivoju evropskih demokracij. Sprejeti zakon upošteva Priporočila 1402 Parlamentarne skupščine Sveta Evrope, kako urediti nadzor notranjih varnostnih služb držav članic. Močno se zgleduje tudi po nemškem modelu organiziranja tovrstnega nadzorstva, poskuša pa upoštevati tudi slovenske pravne in varnostne značilnosti. Sprejem zakona vsekakor kaže pozdraviti kot nov mejnik pri vzpostavitvi sodobnih slovenskih civilno-varnostnih razmerij. Kljub vsemu pa je nujno opozoriti na nekatere njegove vsebinske nedorečenosti prav zato, ker nakazujejo možnost sprožanja določenih konfliktnih situacij. Analizirata vlogo političnih interesov, ki skozi pravno normo dokazujejo, da ločenost prava od politike ni mogoča. Ugotavljata tudi, pri tem uporabita reskriptivno analizo z elementi eksplikatorne analize s pomočjo primerjalne metode, da je logično odkrivanje vzrokov in posledic med nadzorom in funkcijami nadzorovanih služb možno le z metodo notranjega opazovanja.

Ključne besede: nadzor, parlamentarno nadzorstvo, obveščevalne in varnostne službe

* Andrej Anžič, dipl. politolog, doktor politoloških znanosti, izredni profesor na VPVŠ in na Fakulteti za podiplomske državne in evropske študije.

** Robert Golobinek, univ. dipl. pravnik, študent podiplomskega študija, zaposlen v Upravi kriminalistične policije v Generalni policijski upravi.

Uvod

Slovenija se v prizadevanjih za vključitev v evropske ekonomske, politične in varnostne povezave srečuje in sooča s pomembnim izzivom, kako na novo oblikovati in dograditi svojo varnostno teorijo in prakso. Posebne pozornosti morajo biti pri tem deležni obveščevalno-varnostni službi in policija. Njihova organiziranost in dejavnost je izredno kompleksen, dinamičen, marsikdaj celo protisloven proces. Nikoli ne poteka v izoliranih, povsem avtonomnih in le njej specifičnih pogojih in okvirih. Organizacijski in funkcionalni vidik je odvisen od družbenih potreb, političnega konsenza o teh potrebah, političnega soglasja o civilnovarnostnih razmerjih civilizacijskih in globalizacijskih dognanj in zahtev, ocene ogroženosti, spoznanj o sistemski zaščiti in še mnogokaj na eni strani ter od lastne kompleksnosti na drugi strani. Ta izziv je mogoče uresničiti le tako, da pri oblikovanju in sprejemanju doktrinalnih in pravnih rešitev upoštevamo trajne, strateške in druge nacionalne interese ter tuje izkušnje nam primerljivih razvitih demokracij. Trajna interesa sta ohranitev nacionalne identitete in samobitnost slovenskega naroda ter ohranitev neodvisnosti, suverenosti in ozemelske celovitosti države v razmerah pospešenega vključevanja v mednarodne integracije.¹

Pri tujih izkušnjah pa kaže upoštevati pravne okvire, s katerimi je tem službam določena podlaga za zakonito delovanje in oblikovanim ravnotežjem med hkratnim varovanjem človekovih pravic in potrebo po njihovi učinkovitosti. Temeljno vodilo demokratične teorije je zagotavljanje in podpiranje javnega odobranja za dejavnosti države. Posledično to pomeni, da morajo biti obveščevalne službe opravilne v očeh javnosti, njihovo delovanje se mora videti kot uspešno in učinkovito, prizadevati pa se tudi morajo, da je to delovanje v javnem mnenju sprejeto kot zakonito (Caparini, 2002: 1-2).

Skupni imenovalac delovanja obveščevalnih in varnostnih služb je varnost kot stanje in tudi kot lastnost stanja. Nujno pri tem je tudi razumevanje dejstva, da je država, ne glede na to, da ostaja tudi kot vir ogrožanja, za posameznika manjše zlo kot samo naravno stanje. Odsotnost države namreč usodno vpliva na varnost posameznika. Primarni pogoj, tudi osnovno opravičilo obstoja države nasploh, je zagotavljanje varnosti svojim državljanom. In to kljub dejstvu, da bo protislovje med varnostjo državljana in varnosti države ostalo trajno in kot takšno nerešljivo. Represivno delovanje države ni samo sebi namen, saj je nujno potrebno zato, da država lahko normalno deluje. To pa je spet nujni pogoj za uresničevanja pravic in svoboščin posameznika (Grad 1996, 106-107).

Varnost je vrednota, pomembna predvsem kot odnos med ljudmi. Čeprav je na lestvici vrednot uvrščena zelo visoko, vendarle ni absolutna, zato je dopusten tudi pritisk nanjo in celo dvom vanjo. Nujno je sobivanje varnosti kot vrednote z drugimi človekovimi vrednotami, s katerimi mora večkrat tudi tekmovati. Najaktivnejši in tudi najodgovornejši nosilci varnostnih prizadevanj sodobne demokratične družbe so s svojimi dejavnostmi obveščevalne in varnostne službe. Le-te imajo velik potencial v pravni, fizični in intelektualni moči. To načelno seveda ni slabo, je celo dobro. Ob predpostavki seveda, da je policijska in obveščevalna dejavnost

¹ Resolucija o strategiji nacionalne varnosti Republike Slovenije - Uradni list št. 56/2001.

ustrezno obvladovana s sistemom nadzorstva. Nujno je torej učinkovito parlamentarno, sodno in strokovno nadzorstvo (interno in eksterno). Parlamentarno ali politično nadzorstvo zagotavlja politično ocenjevanje, ali je delo izvršilne oblasti in njenih organov in služb skladno s politiko, ki jo opredeljujejo pravni akti. V tej vrsti nadzorstva gre torej za politično odločanje, v katerem je ključnega pomena pripravljenost vlade za sodelovanje z njim. Le tako lahko sistem checks and balances funkcionira² (Anžič 1996, 263-264).

V Sloveniji smo poskušali oblikovati sodobno parlamentarno nadzorstvo od njene osamosvojitve dalje. Pri tem smo bili več ali manj neuspešni, še posebej zato, ker je bilo tovrstno nadzorstvo urejeno z notranjim aktom Državnega zbora, Odlokom o ustanovitvi in nalogah komisij in odborov Državnega zbora (Uradni list RS, št. 5/97 in 29/97). Avtorju tega prispevka je bilo že tedaj jasno, da takšen akt ne more ustvarjati pravnih učinkov do vlade (obveščevalno-varnostni službi in Policija sta kot del državne uprave sestavni del izvršilne veje oblasti), temveč je to razmerje mogoče vzpostaviti le z zakonom.³ Sledila so mučna leta iskanj, nezaupanj med obema subjektoma nadzora, afer z odtekanjem podatkov prek odločbe ustavnega sodišča (št. U-I-383/98-33 od 21.9.2000), pa do ustreznih členov v Zakonu o SOVI (Uradni list RS, št. 23/99), 126.a člena Zakona o Policiji (Uradni list RS, št. 93/01, ustreznih členov Zakona o obrambi (Uradni list RS, št. 82/94, 44/97, 87/97, 13/98, 33/00 in 87/01) pa vse do sprejetja Zakona o parlamentarnem nadzoru obveščevalnih in varnostnih služb (Uradni list RS, št. 26/2003).

S sprejetjem tega zakona smo prišli do enotnega parlamentarnega nadzora nad obveščevalnimi in varnostnimi službami. Bistveno je, da smo⁴ vzpostavili obliko demokratičnega nadzora, da se vzpostavlja možnost usmerjanja dela nosilcev obveščevalne in varnostne dejavnosti, da nadzorstvo ne bo več razdrobljeno med tremi zakoni, da je dana priložnost povečati zaupanje javnosti v delo komisije in državnega zbora, da je nakazana možnost vzpostavitve ravnotežja med varovanjem človekovih pravic in med potrebo po učinkovitosti teh služb, da zakon razlikuje obveščevalne in varnostne funkcije glede na njihov namen in cilje. Ti premiki pomenijo že sami po sebi korak v pravo smer in prispevek k oblikovanju sodobnih civilnovarnostnih razmerij. Toda spregovoriti je potrebno tudi o določenih nedoslednostih, nedorečenostih in možnostih različnih interpretacij zakonskih rešitev. O njih bomo govorili v nadaljevanju.

² V tem prispevku bo opredeljeno le parlamentarno in ne druge oblike nadzorstva.

³ Več o tem: Anžič, Andrej (1994): Slovenske obveščevalne službe - iskanje modela političnega nadzorstva. Zbornik posveta ob dnevu raziskovalne enote VPVŠ, Ljubljana; Anžič, Andrej (1995): Vloga parlamentarnega nadzorstva nad varnostnimi službami v sodobnih državah, doktorska disertacija, FIDV Ljubljana; Anžič, Andrej (1996): Vloga varnostnih služb v sodobnih parlamentarnih sistemih - nadzorstvo, ČZP Enotnost, Ljubljana; Anžič, Andrej (1997): Nadzorstvo nad obveščevalnimi službami, Zbornik posveta POMS, VPVŠ, Brdo ter številni drugi članki, mnenja in referati.

⁴ Vsaj v formalnem, če že ne v vsebinskem smislu.

Evropski pogled na nadzor

Bistvo parlamentarnega nadzorstva je v ugotavljanju, ali izvršilna veja oblasti ostaja v okvirih politike, določene z zakoni. Gre torej za to, da se s to obliko in vsebino preverja, če deluje vlada (ki je odgovorna za delo obveščevalnih in varnostnih služb) znotraj njenih pristojnosti.

Parlamentarna skupščina Sveta Evrope je 26.4.1999 sprejela pomembno priporočilo št. 1402⁵ o nadzoru notranjih varnostnih služb držav članic Sveta Evrope. Bistvo priporočila, vsebovanega v osmih točkah, je notranje varnostne službe imajo pomembno funkcijo v demokratičnih družbah, zlasti pri varovanju notranje varnosti in pri zagotavljanju svobodne ureditve demokratične države. Ob tem pa je skupščina zaskrbljena, da te službe pogosto postavljajo interese nacionalne varnosti nad spoštovanjem posameznikovih pravic. Ker niso ustrezno nadzorovane, obstaja možnost zlorabe pooblastil in kršitev človekovih pravic. Takšna situacija je potencialno nevarna, zato ne bi smeli dopustiti kršitve temeljnih človekovih pravic in svoboščin, ne glede na to, da so notranje varnostne službe pooblaščenke izpolniti zakonite cilje varovanja nacionalne varnosti in svobode demokratičnih držav pred jasnimi in prisotnimi nevarnostmi. Zato je potrebno vzpostaviti razmerje med pravico demokratične družbe na eni strani ter med človekovimi pravicami na drugi strani. Na dilemo, katere pravice imajo prednost, ali pravice posameznikov ali pa pravice demokratične družbe do nacionalne varnosti, je odgovor naslednji: uporaba načel sorazmernosti in zakonitosti.

Obstaja tveganje, da notranje varnostne službe zaradi zlorabe svoje moči, zaradi svoje specifične organiziranosti, zaradi uporabe prisilnih sredstev, zato ker je takšnih služb preveč in ker so s strani sodne, zakonodajne in izvršilne veje oblasti neustrezno nadzorovane, resno lahko kršijo človekove pravice. Operativni posegi notranjih varnostnih služb na področje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, varovanih z Evropsko konvencijo o človekovih pravicah, so mogoča le z ustreznim nalogom (odredbo), ki ga odobri sodnik. Potreben je torej predhodni in naknadni nadzor vseh treh vej oblasti (a priori in ex post facto).

Vsaka država poskrbi za svoje notranje varnostne zahteve ob hkratnem nadzoru v skladu z demokratičnimi standardi. Ti standardi naj bi omogočili delovanje teh služb le v nacionalnem interesu, ob upoštevanju temeljnih svoboščin in preprečitvi uporabe teh služb kot sredstva zatiranja.

Skupščina je tudi priporočila, naj odbor ministrov oblikuje okvire konvencije o notranjih varnostnih službah.⁶

V smernicah odboru ministrov, ki služijo kot podlaga za pripravo okvirne konvencije, je, kar zadeva učinkovit demokratični nadzor notranjih varnostnih služb (As regards effective democratic control of the internal security services), ta nadzor razdeljen na vse tri organe oblasti, na druga telesa (npr.: varuh človekovih pravic) in na posameznike.

⁵ Council of Europe, Parliamentary Assembly: Recommendation 1402, Control of Internal Security Services in Council of Europe Member States.

⁶ Pri prikazu Priporočil ne gre za dobesedni, temveč le za smiselni in skrajšan prevod.

Izvršilna veja oblasti mora izvajati naknadni nadzor (ex post facto) tako, da zaveže notranje varnostne službe k izdelavi podrobnega letnega poročila o svojem delu.

Zakonodajna oblast mora sprejeti jasne in ustrezne zakone, ki naj opredeljujejo pravno podlago za obstoj teh služb, urediti pogoje za izvajanje dovoljenih vrst operativnih aktivnosti, ki vsebujejo tveganje za varovanje človekovih pravic. Opredeljene morajo biti tudi okoliščine, ki dopuščajo takšne posege, ter vgrajena varovala, ki bodo preprečevala možne zlorabe. Pomembna funkcija je tudi strogi nadzor proračuna notranjih varnostnih služb, ki se jih zaveže, da predložijo podrobna letna poročila o njegovi porabi.

Sodna veja oblasti mora biti pooblaščenca za izvajanje obsežnega a priori in ex post facto nadzora. To vključuje izdajanje ustreznih dovoljenj (odredb) za izvajanje dejavnosti, s katerimi te službe posegajo v človekove pravice, ki uživajo visoko ustavno-pravno varstvo.

Osebe, ki menijo, da so jim bile z dejanji in ravnanji teh služb kršene pravice, lahko pred sodišči zahtevajo odškodnino.

Drugim telesom (npr. varuhu človekovih pravic) pa naj bo omogočen ex post facto nadzor teh služb na osnovi posameznih primerov.

Posamezniki naj imajo pravico dostopa do informacij, pridobljenih in shranjenih s strani teh služb. Izjema so primeri, ko je z zakonom določeno, da je tajnost ključnega pomena za interese nacionalne varnosti.

Iz tega pregleda Priporočil je mogoče z gotovostjo potrditi spoznanje, da je učinkovit demokratičen nadzor, tako predhodni kot naknadni, nujen. Biti mora razdeljen med posamezne organe oblasti in med druge subjekte. Vsak v okviru svoje pristojnosti izvaja svojo nadzorstveno funkcijo. Torej ni mogoče poseganje enega nadzorstvenega subjekta v pristojnosti drugega.

Parlamentarno nadzorstvo v evropskih državah je urejeno zelo različno in ni mogoče podati skupnega imenovalca pri njegovi pravni ureditvi. Največ razlik je pri telesu, ki to nadzorstvo opravlja, in seveda pri njegovih pristojnostih. V Republiki Italiji na osnovi zakona št. 801, obstaja parlamentarna nadzorna komisija (Comitato parlamentare di controllo), ki jo sestavlja osem članov, od katerih so štirje poslanci in štirje senatorji. Posebnost: komisija ne opravlja nadzora nad proračuni teh služb. Pa tudi druge pristojnosti komisije so okrnjene ali celo omejene.

Francija parlamentarnega nadzorstva sploh nima, čeprav ima obsežno organizacijo notranjih varnostnih služb. Nadzor izvajata vlada, ki nadzira uporabo prisluhov, ter sodna veja oblasti v okviru svojih pristojnosti.

Tudi na Norveškem parlamentarnega nadzorstva ni, izvaja ga le vladna nadzorna komisija. Ta poroča o svojem delu vladi, parlamentu pa le enkrat na štiri leta.

Nizozemska ima parlamentarno nadzorstvo, ki pa ni urejeno z zakonom. Pravno podlago ima telo, ki nadzor opravlja (stalni odbor) v poslovniku Parlamenta.

Portugalska ima nadzorno telo sestavljeno iz treh državljanov, ki jih izvoli parlament. Tovrstno nadzorstvo ni urejeno z zakonom.

Tudi Finska nima parlamentarnega nadzornega telesa. Nadzorstveno funkcijo opravlja ombudsman.

Velika Britanija je dežela tradicije parlamentarizma. Imajo tri obveščevalne in eno varnostno službo: MI6, MI5, GCHQ ter DIS (Defence Intelligence Staff). Delovanje vseh teh služb temelji na ustreznih zakonih (MI6 in GCHQ ureja Zakon o obveščevalnih službah iz leta 1994, delo MI5 pa Zakon o varnostni službi iz leta 1989). Vse te pravne podlage morajo biti usklajene z Zakonom o ureditvi preiskovalnih pooblastil iz leta 2000.

Parlament sprejme proračun teh služb, ki preko svoje komisije (The Intelligence and Security Committee) izvaja tudi politično nadzorstvo. Člani te komisije (9 članov poslanske zbornice in lordske zbornice), ki jo imenuje predsednik vlade, imajo pravno podlago v Zakonu o obveščevalnih službah iz leta 1994. To telo ima logistično podporo v administratorju, sekretariatu in posebnem preiskovalcu. Za potrebe komisije opravlja podrobnejša poizvedovanja. Pristojnosti so: obravnava poročil služb, zaslišanja pripadnikov teh služb (ti ne smejo kompromitirati konkretnih operativnih aktivnosti!). Vse tri obveščevalne službe imajo za obdobje 2002-2003 načrtovano porabo 893 milijonov funtov (MI6, GCHQ in DIS).

Pa še posebnosti: v pošiljanju poročil: GCHQ pripravi letno poročilo o svojem delu. Predsedniku vlade posredujejo poročilo z zaupnimi prilogami, parlamentarni nadzorni komisiji pa poročilo brez zaupnih prilog.

Druga posebnost: parlamentarna nadzorna komisija lahko zahteva vpogled v podatke teh služb, ki pa ga lahko predstojnik odobri ali zavrne. Zavrne jih, če gre za občutljive informacije, ki bi pomenile razkritje virov informacij in operativnih metod, informacije o posameznih operacijah, ki so se ali se nameravajo izvajati, informacije, ki so jih službe prejele od tujih vlad in podobno. Vpogled pa se tudi lahko zavrne, če tako odloči državni sekretar.

Poleg parlamentarnega nadzorstva nadzor opravljata tudi Tribunal (ni parlamentarno telo, temveč ga sestavlja 5 članov z ustreznimi pravnimi kvalifikacijami) in Commissioner (imenuje ga predsednik vlade).

Belgija ima parlamentarno nadzorstvo, stalni odbor, ki ga imenuje senat. Sestavljen je iz treh članov, imajo pristojnost pregledovati dokumente služb in pravico do zaslišanja pripadnikov obveščevalnih služb. Zavračanje posredovanja informacij predstavlja kaznivo dejanje, razen takrat, ko gre za zadeve, ki so še v postopku.

Slovenija se je v mnogočem zgledovala po nemški ustavnopravni praksi. Državni zbor je pri oblikovanju in sprejemanju Zakona o nadzoru obveščevalnih in varnostnih služb pomembno upošteval nemško prakso in jo poskušal prilagoditi slovenskim razmeram.

V Nemčiji je nadzor nad varnostnimi in obveščevalnimi službami urejen z Zakonom o parlamentarnem nadzoru obveščevalne dejavnosti zveze iz leta 1972. Po tem zakonu opravljajo nadzor nad temi službami tri telesa:

- parlamentarna nadzorna komisija (Parlamentarische Kontrollgremium),
- G-10 Odbor in
- G-10 Komisija.

Parlamentarna nadzorna komisija je osrednji organ parlamentarnega nadzora, ki se sestaja vsaj štirikrat letno. Število članov komisije ni zakonsko določeno, ampak se določi ob vsakem imenovanju komisije na začetku mandata parlamenta.

Za imenovanje v komisijo je potrebna večina članov parlamenta. Velja še omeniti, da se na predsedniškem položaju na vsakih šest mesecev izmenjuje poslanec vladne večine in poslanec opozicije. Zvezna vlada je dolžna komisiji podajati poročila o splošnih aktivnostih obveščevalnih služb in o aktivnostih posebnega pomena, na zahtevo slednje pa tudi o preostalih. Skladno s povedanim mora vlada komisiji zagotoviti vpogled v akte in dokumente služb, dovoliti zaslišanje sodelavcev teh služb (takšna zahteva je podana zelo redko) in pri njih omogočiti obiske. Zvezna vlada ima možnost takšno poročanje tudi zavrnila, če bi to pomenilo razkritje obveščevalnih virov, če je to potrebno zaradi varstva pravic drugih, in če to zadeva jedro samostojne odgovornosti izvršilne oblasti ("der Kernbereich der exekutiven Eigenverantwortung"). Takšna zavrnitev mora biti posebej obrazložena. Predmet poročanja pa niso niti podatki, ki so jih obveščevalne službe pridobile od tujih tovrstnih organizacij. Iz tega jasno izhaja, da parlamentarna komisija ne more zahtevati, da vlada objavi vse podatke. Le-tej se predložijo osnutki letnih finančnih načrtov obveščevalnih služb, poroča pa si ji tudi o izvrševanju le-teh v proračunskem letu.

Drugi organ, ki v Nemčiji opravlja nadzor, je tako imenovani G-10 Gremium (odbor), ki ga sestavlja devet poslancev Bundestaga. Njegov položaj opredeljuje "Gesetz zur Beschränkung des Briefs-, Posts- und Fernmeldegeheimnisses" iz leta 1968. Opravlja nadzor dejavnosti obveščevalnih služb na področju tajnosti pisem in komunikacij. Odbor se obvešča o splošni ureditvi t.i. G-10 aktivnostih - to je prestrizanju pošte in prisluškovanju sredstvom komuniciranja in praviloma ni obveščen o individualni uporabi posebnih metod. Na podlagi povedanega sprejema odločitve o tipu operacij, v katerih se lahko uporabljajo G-10 aktivnosti, obveščen pa mora biti tudi o spremembah navedenih pravil in smernic pri izvrševanju teh posebnih metod.

G-10 Kommission (komisija) opravlja naloge na istem področju kot G-10 odbor, vendar z drugačnimi nalogami (te so opredeljene z istim zakonom kot pri odboru). Komisija je sestavljena iz štirih pravnih strokovnjakov, ki niso poslanci. Kandidate za člane predlagajo vodstva parlamentarnih strank, imenuje pa jih G-10 Gremium. Imenujejo se tudi nadomestni člani. Bistvena naloga komisije je v tem, da je obveščena o posameznih G-10 operacijah in da preučuje njihovo zakonitost. Iz tega naslova ima pravico tudi prekiniti operacijo, če meni, da pri njenem izvrševanju prihaja do nezakonitosti ali če je mnenja, da so dokazi prešibki in zato ne dopuščajo tovrstnih posegov. Odbor lahko tudi zahteva, da se mora posameznika seznaniti z dejstvom, da je bil predmet nadzora, če že ni bil obveščen s strani služb. Iz povedanega je razvidna velika moč komisije. Namen takšne ureditve pa je moč videti v pomanjkanju sodnega nadzora nad G-10 operacijami. Le-te namreč ne odreja sodišče - kot npr. v Sloveniji po Zakonu o Slovenski obveščevalno-varnostni agenciji, ampak pristojni minister.⁷

⁷ Gradivo predstavlja del osnutka Zakona o nadzoru nad varnostnimi in obveščevalnimi službami, ki ga je pripravila medresorska delovna skupina pod vodstvom dr. Matjaža Nahtigala. V njej so bili še predstavniki SOVE, Ministrstva za obrambo, Sekretariata vlade, Urada predsednika vlade, Ministrstva za notranje zadeve in avtor članka kot predstavniki Generalne policijske uprave. Pripravljen tekst ni šel v ustrezno proceduro, temveč gradivo, ki ga je pripravila skupina pravnih strokovnjakov, vložila pa v prvo obravnavo v DZ skupina predlagateljev (poslanci komisije za nadzor).

Nadzorna naloga te komisije ni v političnem, temveč v prvi vrsti v sodniškem nadzoru. To seveda sproža dileme: ali je komisija izvršilni, parlamentarni ali sodni organ. Za izvršilni organ komisiji manjka odvisnost od direktiv. Da bi bila parlamentarni organ ji manjka odvisnost od njega in obveznost poročanja. Sodnemu nadzoru je podobna po praksi in lastnem pojmovanju funkcije, njene odločitve pa nimajo pravne moči. Poleg tega je pristojnost komisije širša od sodišča. Če namreč omeni, da je nek ukrep neoportun, odkloni svojo privolitev za nek ukrep. Te pristojnosti nima nobeno sodišče. Svar opazovalca je, da to komisijo razvrsti skladno s svojimi strokovnimi stališči. Avtor članka jo opredeljuje kot državni organ sui generis.

Posebno zanimiv je primer Švedske. Tam poznajo parlamentarnega nadzornega telesa. Nadzor opravlja posebno telo znotraj policije, sestavlja pa ga: direktor policije, dva druga člana policije in pet članov parlamenta. To telo nadzira policijo in predvsem ugotavlja ali delo policije poteka skladno s prioritetami in usmeritvami parlamenta in vlade. Ključno vlogo pri nadzoru nad obveščevalnimi službami ima ambudsman, vojaško obveščevalno službo pa nadzira posebno izvenparlamentarno telo. Švedi torej znajo ločevati med policijskimi in obveščevalnimi funkcijami!

Pregled tudi ostalih demokratičnih držav bi potrjeval uvodne in končne ugotovitve:

- vse sodobne evropske države demokratičnih ureditev še ne upoštevajo v celoti
- Priporočil Parlamentarne skupščine Sveta Evrope,
- ni mogoče govoriti o parlamentarnem nadzoru kot evropski praksi,
- obstajajo evropske države, ki imajo parlamentarno nadzorstvo in obstajajo države, ki te oblike obvladovanja svojih obveščevalnih služb ne poznajo,
- zelo različna so delovna telesa in njihove pristojnosti, ki izvajajo parlamentarno ali izvenparlamentarno nadzorstvo,
- v ogromni večini držav (v državah, kjer je parlamentarno nadzorstvo urejeno z zakonom pa v vseh) izvajajo parlamentarni nadzor le nad obveščevalnimi službami in ne nad policijo. Nemški zvezni urad za zaščito ustavne ureditve (BfV) je sicer v sestavi ministrstva za notranje zadeve, toda ni policija, nima policijskih pooblastil in je klasična protiobveščevalna služba,
- obveščevalne službe lahko zavrnejo posredovanje podatkov iz različnih razlogov: ali iz prepričljivih varnostnih razlogov, ali ker tako odloči vlada, ali ker tako odloči državni sekretar, lahko tudi pošljejo poročilo brez zaupnih prilog itd.,
- predstojniki obveščevalnih služb (direktorji ali predsedniki) so nekje politični funkcionarji, drugje zadnja stopnica v poklicni karieri,
- parlamentarni nadzor v nekaterih državah dosledno izvaja nadzor nad proračunskimi sredstvi obveščevalnih služb, drugje zopet ne.

Zakon o parlamentarnem nadzoru obveščevalnih in varnostnih služb - možni problemi pri njegovi implementaciji

Namen prispevka ni v prikazovanju avtorjevih pripomb na tekst v fazah njegovega nastajanja, kot tudi ne pregled vladnih amandmajev. Kot poznavalec tuje prakse sodobne varnostne teorije in kot insider nadzorovanih služb, pa že sedaj sluti prihajajoče težave pri praktičnem uveljavljanju Zakona (Uradni list RS, št. 26/2003).

Pred pogledom v prihodnost pa še kratka ocena o "evropskosti" zakona. Zakon pomeni uresničitev večletnega pričakovanja avtorja, ki je v preteklosti utemeljeval potrebo po njem. Dosedanji parlamentarni nadzor, ki ga je urejal podzakonski akt Državnega zbora z učinki do vlade, je bil v enem delu 7.a člena Od UNKO (Uradni list RS, št. 5/97 in 29/97) s strani Ustavnega sodišča celo razveljavljen (št. U-1-383/98-33, seja 21.9.2000). Poleg tega je bil nepregledno in tudi le deloma urejen v Zakonu o SOVI (Uradni list RS, št. 23/99), po več kot enem letu od odločilnega roka ustavnega sodišča še v 126.a členu Zakona o policiji (ZPol - Uradni list RS, št. 49/98, 66/98 in 93/01), v 85. členu Zakona o obrambi* (ZObr - Uradni list RS, št. 82/94, 44/97, 87/97, 13/98, 33/00 in 87/01).

Zakon tudi glede na Priporočila Parlamentarne skupščine Sveta Evrope pomeni njihov celostni prevzem in upoštevanje. Vključuje tudi vsebino smernic odboru ministrov pri pripravi okvirne konvencije demokratičnega nadzora.

Zakon v veliki meri upošteva nemško prakso in jo prenaša v slovensko okolje. Pri tem zadrego z obstojem nemških G-10-odbora in G-10 - komisijo, (pri G-10 - odboru gre za parlamentarno telo, G-10 - komisija pa to ni, temveč je to državni organ sui generis!) rešuje s "pooblaščenno skupino" - skupina treh članov komisije.

Zakon upošteva temeljna pričakovanja in bistvo političnega nadzorstva:

- zagotoviti je potrebno enoten parlamentarni nadzor nad nadzorovanimi službami,
- politični nadzor je pomembna oblika usmerjanja dela obveščevalne dejavnosti,
- z zakonom je potrebno urediti nadzor nad proračunom nadzorovanih služb,
- med subjekti v nadzorstvenem procesu mora priti do medsebojnega zaupanja, ki pa ne bo le delovni ritual,
- parlamentarno nadzorstvo je oblika nadzora nad izvršilno vejo oblasti,
- pristojnost parlamentarnega telesa je v tem, da ugotavlja, ali so vsebina podatkov in informacij, ki jih nadzorovane službe pridobijo in z njimi razpolagajo, v okviru tistega, kar določata ustava in zakon,
- vzpodbuja možnost zaupanja javnosti v delo služb in v delo nadzornega telesa,
- zapolnjuje vrzel sodnega in strokovnega nadzorstva,
- deluje preventivno na menedžment nadzorovanih služb pri spoštovanju in varovanju človekovih pravic,
- vzpostavlja ustrezna varovala, ki preprečujejo možnost in nevarnost zlorab tistih pooblastil, s katerimi se posega v izrecno ustavno-pravno varovane človekove pravice.

* Nujno potrebno novelirati tisti del Zakona, ki ureja obveščevalno-varnostno službo ministrstva za obrambo.

Sprejem Zakona je velik korak naprej na poti oblikovanja sodobnih civilnovarnostnih razmerij. Kljub temu pa je pred oživitvijo tega zakona potrebno izpostaviti nekaj dilem, ki se nanašajo zlasti na nadzor nad varnostno službo (policijo). Kot že omenjeno, je bilo na nekatere dileme opozorjeno že v fazi priprave zakona, pa tudi v zakonodajnem postopku, vendar bo moral (nekateri) ustrezne odgovore ponuditi poslovnik komisije, ki ga je potrebno še sprejeti, zlasti pa način izvrševanja nadzora v praksi in razmerja, ki se bodo vzpostavila med parlamentarno komisijo in nadzorovano službo.

Načelo delitve oblasti in namen nadzora

Za razumevanje razsežnosti problema se na kratko vrnimo k izhodiščem. Ustava Republike Slovenije v drugem odstavku 3. člena določa načelo delitve oblasti na zakonodajno, izvršilno in sodno oblast, ki je ključno za demokratično naravo države. Različne funkcije oblasti so torej razdeljene med parlament, vlado (upravo) ter sodstvo, ki so med seboj enakopravni in relativno samostojni, tako da nobeden med njimi ne more prevladati, hkrati pa med seboj sodelujejo in tudi nadzirajo, tako da je med njimi vzpostavljeno ravnotežje, oziroma t.i. sistem checks and balances.

Pomembno vlogo pri zagotavljanju bistvenih sestavin načela delitve oblasti in omejevanju dejanskih centrov moči in odločanja imajo v modernih parlamentarnih demokracijah ustavna sodišča.⁹ Ustavno sodišče ima pravico in dolžnost ustavnosodne presoje zakonov in predpisov, s tem pa izvaja nadzor nad izvršilno in zakonodajno vejo oblasti.

Temeljna pravila, ki urejajo razmerja med parlamentom in vlado, določa že ustava, ki določa sredstva, s katerimi lahko parlament uveljavlja politično odgovornost vlade in ministrov (poslansko vprašanje, interpelacija, nezaupnica, parlamentarna preiskava ter smiselno tudi ustavna obtožba) ter sredstva, ki jih ima vlada nasproti parlamentu (zaupnica in zahteva za razpust parlamenta). Državni zbor poleg zakonodajne in volilne funkcije izvršuje tudi nadzor nad izvršilno oblastjo. 110. člen Ustave določa, da so Vlada in ministri v okviru svojih pristojnosti odgovorni Državnemu zboru. Tovrsten nadzor obsega politično nadzorstvo (nad delovanjem vlade) in splošno družbeno nadzorstvo (s parlamentarno preiskavo).

Ustava torej določa (zgoraj omenjena) sredstva državnega zbora za izvajanje nadzora nad delovanjem vlade ter posredno, preko vlade, tudi državne uprave. Ne more pa nadzorovati niti strokovnosti niti zakonitosti dela državne uprave.¹⁰ Nadzorstvena pristojnost državnega zbora je zgolj politična, ne pa tudi operativna.

Po Ustavi je Državni zbor pristojen, da spremlja uresničevanje vladne politike na posameznih področjih in učinkovitost uresničevanja zakonodaje. Pri tem ne gre le za naknadno kritiko, temveč (vsaj deloma) tudi za predhodno kontrolo ter

⁹ Šturm Lovro (1999): *Omejitve oblasti - Ustavna izhodišča javnega prava*. Ljubljana: Nova revija.

¹⁰ Grad Franci in Kaučič Igor: *Strokovno mnenje o razmerju med vlado in državnim zborom*, 11.11.1998

spremljanje in usmerjanje delovanja izvršilne oblasti, ki pa ne sme krniti njene, prav tako z Ustavo izrecno zagotovljene samostojnosti (110. in 120. člen Ustave)¹¹.

Zakonitost dela uprave lahko nadzoruje le sodna veja oblasti. Upravno sodstvo presoja zakonitost upravnih aktov, redna sodišča pa izvajajo sodni nadzor nad delom represivnih organov v kazenskih postopkih, kjer tudi odreja prikrita preiskovalne ukrepe in vrednotijo tako pridobljene dokaze. Neposredni vpogled v delo državne uprave lahko dobi državni zbor le s pomočjo parlamentarne preiskave, ki jo odredi v zadevah javnega pomena zaradi ugotavljanja nepravilnosti oziroma politične odgovornosti nosilcev javnih pooblastil ter drugih namenov, kjer ima parlamentarna komisija smiselno enaka pooblastila kot pravosodni organi.¹²

Z vprašanjem parlamentarnega nadzora se je ukvarjalo tudi ustavno sodišče v odločbi št. U-I-383/98, s katero je razveljavilo del že omenjenega odloka o ustanovitvi parlamentarne komisije, iz katere povzemamo le bistvene zaključke:

Pristojnosti parlamentarnega nadzornega telesa so omejene z določbami Ustave o:

- samostojnosti in neodvisnosti sodišč (125. člen),
- parlamentarni preiskavi (93. člen) in
- samostojnosti delovanja uprave v okviru Ustave in zakonov (110. člen) ter
- sodnem nadzoru nad ustavnostjo in zakonitostjo njenega dela (120. člen).

Navedene omejitve izključujejo operativni in strokovni nadzor nad delom kriminalistične policije. Parlamentarno nadzorno telo je pristojno za obravnavanje vprašanj, povezanih z utemeljenostjo uporabe prikritih metod v splošnem, ne pa za presojo utemeljenosti njihove uporabe v posamičnih primerih.

Pristojnost komisije za nadzor je potrebno urediti v zakonu, ki mora natančno opredeliti predmet nadzora, časovni vidik, dostopnost podatkov in informacij ter dolžnost varovanja tajnosti ter natančno določiti način in postopek izvajanja nadzora (na kakšen način pride komisija do potrebnih informacij in podatkov, od koga jih lahko zahteva in v kakšni obliki, ali lahko do njih pride sama, katere informacije in podatke sme zahtevati)

Omenjena izhodišča so pomembna za opredelitev namena parlamentarnega nadzora nad službami, ki z uporabo prikritih (tajnih) preiskovalnih ukrepov, s posegi v človekovo zasebnost in druge ustavne pravice, pridobivajo podatke, ki so namenjeni za zagotavljanje (državne ali javne) varnosti. Legitimnost in nujnost posegov v človekovo zasebnost in uporabo prikritih preiskovalnih ukrepov za potrebe kazenskega postopka je presojalo ustavno sodišče v odločbi U-I-25/95 z dne 27.11.1997 (Ur. l. št. 5/98), v kateri je z uporabo testa sorazmernosti razveljavilo nekatere določbe takratnega Zakona o kazenskem postopku.

Namen parlamentarnega nadzora je torej ugotavljati in zagotavljati, da izvršilna oblast ostaja v mejah Ustave in zakona (120. člen Ustave) v delu, ko uporablja prikrita preiskovalna ukrepa ter ali pri tem spoštuje človekove pravice in svoboščine. Pri tem je nadzorstvena pristojnost zgolj politična, ne pa tudi operativna, in ne sme krniti samostojnosti izvršilne veje oblasti. Prav tako komisija ne nadzoruje

¹² Grad Franci. in Kaučič Igor.: *Strokovno mnenje o razmerju med vlado in državnim zborom*, 11.11.1998

¹¹ Odločba ustavnega sodišča št. U-I-383/98

zakonitosti, saj je to v pristojnosti sodišč, niti strokovnosti, saj je to predmet nadzora znotraj uprave.

Če torej upoštevamo razlike med nadzorovanimi službami ugotovimo, da lahko Policija uporablja prikrita preiskovalne ukrepe le za namen kazenskega postopka, torej zbiranja dokazov zoper storilce kaznivih dejanj. Policija je pri tem podvržena notranjemu strokovnemu nadzoru, strokovnemu nadzoru državnega tožilstva, predhodnemu in naknadnemu nadzoru zakonitosti sodišč. S prikrito dejavnostjo in uporabo prikritih ukrepov je posameznik seznanjen v kazenskem postopku, in ima v primeru nepravilnosti na voljo tudi ustrezna pravna sredstva (za razliko od dejavnosti SOVE, ki ukrepe uporablja za opravljanje zakonskih nalog za vlado). V tem sklenjenem krogu je torej malo prostora za morebitne (neodkrita) kršitve zakona ali ustave. Zlasti ob dejstvu, da so pridobljeni dokazi izvedeni na javni glavni obravnavi.

Načelo sorazmernosti in pristojnosti parlamentarne komisije (ustreznost ukrepov)

Ukrepe za zagotavljanje nadzora bi lahko za namen tega prispevka razdelili v tri skupine:

- 1) poročanje in razgovor s predstojnikom in uslužbenci
- 2) ogled naprav in prostorov
- 3) vpogled v dokumente

Ad 1) Zakonodajalec v tem delu ni upošteval nekaterih posebnosti in razlik med nadzorovanimi službami. Določil je namreč, da komisija opravlja tudi nadzor nad delovanjem Policije in ne le nad uporabo ukrepov. Ob tem pa tudi zavezal Policijo, da predloži letni načrt dela na tem področju. Dejavnosti na tem področju ni moč (konkretno) načrtovati, saj se policija odziva na pojave zaznanih kaznivih dejanj, ki jih preiskuje s pomočjo uporabe prikritih ukrepov.

Novi zakon je v 22. in 23. členu prinesel tudi nekaj novosti pri poročanju komisiji. Dolžnost poročanja (ter pojasnjevanja poročila) komisiji nalaga predstojniku službe (generalnemu direktorju policije) in pri tem ne upošteva razmerij, ki jih je v državni upravi vzpostavil nov Zakon o državni upravi, prav tako pa pozablja, da so parlamentu politično odgovorni le premier in ministri. Zakon o državni upravi (Uradni list RS, št. 52/2002) v 23. členu namreč določa, da pred Državnim zborom in Vlado predstavlja organ v sestavi minister".

Samo poročanje je zakon še dodatno zapletel z uvedbo pojma zadeva, ki ga nikjer ne razloži in omogoča različna tolmačenja. Bolj je razumljivo, da se poročanje nanaša ali na vrsto nadzorovanih ukrepov ali pa na osebe, zoper katere so ukrepi uporabljeni.

Ad 2) Zakon ne rešuje dileme o varovanju tajnih lokacij, ko določa pristojnost komisije, da si takšne prostore in naprave ogleda. Razkritje tajnih lokacij bi namreč lahko ogrozilo varnost delavcev, prav tako pa ogrozilo uspešnost kazenskih postopkov, da o stroških za selitev sploh ne govorimo. Mogoče bi lahko rešitev pri-

nesel poslovnika z zagotovitvijo ustreznih ukrepov, ki bi onemogočali razkritje tujih lokacij.

Ad 3) Verjetno najbolj nerazčiščen del zakona (25. člen) pa se nanaša na pristojnost komisije, da lahko zahteva vpogled v dokumente, drugo gradivo in podatke nadzorovane službe, ki se nanašajo na pristojnosti in naloge komisije. Torej v dokumente, ki se nanašajo na uporabo prikritih ukrepov. Določbo zakona je mogoče razlagati na način, da ima Komisija pravico vpogleda v vse dokumente. Tako tiste, ki jih izda sodišče, kot tudi dokumente, ki vsebujejo osebne podatke, ne le osumljencev, ampak tudi osebne podatke, do katerih je Policija prišla z uporabo ukrepov.

Odgovor na vprašanje, ali je takšen poseg parlamentarne komisije v pravico do varstva osebnih podatkov sploh potreben za namen nadzora in ali je ustrezen in sorazmeren, najbrž ne bo lahek.

Z vpogledom v navedene dokumente lahko poslanci presoja tudi utemeljenost odreditve in uporabe ukrepov - nekatere ukrepe namreč odreja preiskovalni sodnik - in s tem presoja odločitve sodišč. Ali je to še nadzor nad izvršilno vejo oblasti?

Glede na to, da iz nadzora niso izvzete nezaključene zadeve kazenskega postopka, ti dokumenti zajemajo tudi prepise pogovorov, ki so bili tajno posneti in jih kasneje izročijo sodišču. Ali ne bi vpogled v takšne dokumente pomenil nepotrebnega posega v ustavno pravico do zasebnosti, saj je povezava z namenom nadzora zelo šibka?

Vprašanja se zastavljajo tudi o izvedbi nadzora nad nadzorovanim ukrepom uporabe prirejenih listin po 49. členu Zakona o policiji. Ukrep odobri državni tožilec, vedno pa se uporablja v kombinaciji s tajnim policijskim delovanjem ali tajnim policijskim sodelovanjem, ki pa sta iz nadzora utemeljeno izločena. Način izvedbe nadzora se ob upoštevanju namena nadzora izmika razumnemu odgovoru.

Če se hočemo izogniti pomislekom o (ne)upravičenosti namena konkretne izvedbe nadzora, bi v poslovniku veljalo natančneje urediti tudi metodologijo izvedbe nadzora. Na tak način bi preprečili suspektne motive nadzornikov, ko jih v konkretnem nadzoru zanima zlasti zadeva, ki je bila v zadnjih dneh medijsko-politično aktualna. Takšen nadzor, v povezavi z nespretnimi javnimi izjavami, lahko ogrozi uspešnost zakonitega dela in povzroči zastoj pri preiskavi kaznivega dejanja (ki ga tako usmerja državni tožilec), da o negativnih motivacijskih in finančnih posledicah ne govorimo. Jasneje bi bilo potrebno oblikovati tudi kriterije za sum o nezakoniti uporabi ukrepov, ki ga lahko pri komisiji izpostavi vsak. Takšna obvestila je nedvomno potrebno resno obravnavati, vendar tudi prepoznati morebitne "nepoštene" namene prijavitelja.

Najbrž nekaterih dilem ne bo mogoče rešiti le s poslovníkom in dobrim sodelovanjem. Zakon poslance sicer zavezuje k varovanju tajnosti, vendar ne more reševati vprašanja politične kulture, niti vnaprej preprečiti posameznih javnih izjav poslancev, tako pa lahko ostane le še malo tajnega.

Parlamentarni nadzor je pomemben in potreben, vendar je njegov namen preprečiti, da bi se demokratična država spremenila v Orwellovo policijsko državo ali morda ponovitvi zlorabe oblasti kot v primeru J. E. Hoover. Zakon vendarle ne bi

smel izhajati iz nezaupanja, občutljiva razmerja bi moral urediti natančno, razumljivo in določno.

Zakon velja. Kljub nekaterim izpostavljenim dilemam, je dobra osnova za vzpostavitev zaupanja med nadzorniki in nadzorovanimi službami, zlasti pa zaupanja državljanov v službe, ki jih varujejo pred ogrožanjem njihove (javne ali državne) varnosti.

Zaključna razmišljanja

Veseli dejstvo, da se je Slovenija po dolgih letih iskanja, po letih parcialnih pristopov in po daljšem obotavljanju, pridružila tistim evropskim državam, ki so uspele z zakonom urediti parlamentarno nadzorstvo nad obveščevalnimi in varnostnimi službami. S to obliko nadzorstva sklepamo formalni krog nadzorstva nad službami, ki imajo veliko pravno, fizično in tudi intelektualno moč. Imajo pooblastila, da posegajo tudi v tiste človekove pravice, ki uživajo izrecno ustavnopravno varstvo. Možnost zlorab pri tem objektivno obstaja, zlasti tam, kjer se zbirajo podatki in informacije, ki ne doživijo kazenskega postopka. Potrebno je doseči takšno stopnjo družbenega soglasja, ki bo uravnotežilo potrebo po učinkovitosti teh služb ob hkratnem varovanju človekovih pravic.

Državni zbor ima v odnosu do izvršilne veje oblasti ne le možnost naknadnega, temveč tudi možnost predhodnega nadzora, vendarle seveda na način, da ne posega v njeno z ustavo zajamčeno samostojnost. V celoti vzeto, pa je položaj zakonodajne oblasti v odnosu do vlade močnejši.

Različne veje oblasti med seboj tekmujejo, se omejujejo pa tudi sodelujejo. Državni zbor ima v odnosu do sodne veje oblasti kar nekaj instrumentov vplivanja: sprejem zakonov, volitev sodnikov, tudi njihovo razreševanje, na primer. Nima pa nobene možnosti prevzemati kakršnokoli pristojnost, ki pripada sodni veji oblasti. Zanesljivo torej ne more preverjati odredbe, ki jo izda preiskovalni sodnik. Seveda pa tudi sodniku nadzor ni dovolj in ne more biti celovit. To še zlasti velja za obveščevalne službe. Potrebno je torej tudi parlamentarno nadzorstvo, in to takšno, ki je z zakonom urejeno. Nove zakonske rešitve pa nosijo v sebi vendarle določene nevarnosti, ki bodo povzročile v praktične probleme. Obveznost poročanja Policije kot nadzorovane službe neposredno DZ opozarja na zakonsko neskladje in daje policiji tisti status pred DZ, ki bi ga smel imeti le minister za notranje zadeve. Dostop do dokumentov nadzorovane službe lahko že pomeni tudi nadzor nad sodno vejo oblasti v njeni izvirni funkciji.

Del zadreg bo mogoče urediti s poslovníkom komisije za nadzor, potrebna pa bo tudi ustrezna politična volja za smiselne rešitve le-teh, predvsem pa ni koristno iz tega procesa izključiti ljudi, ki nimajo le teoretičnega znanja, temveč kot praktiki poznajo finese delovanja nadzorovanih služb.

Veliko bolje bi bilo, če bi bili insiderji, ki poznajo vse podrobnosti v funkcioniranju organov in služb, vključeni že v fazo izdelave zakonov. Ker se to ni zgodilo, se v tekstu pojavljajo rešitve, ki z obstoječo prakso niso kompatibilne. Problemi pa se vedno pojavljajo in kažejo v navideznih malenkostih.

Kasneje, ko se bo zakon že uveljavil in bodo prišli do nujno potrebne prakse, pa bi bilo smiselno zaprositi za obvezno tolmačenje zakona. Slabo bi bilo za oba subjekta v nadzorstvenem procesu in tudi za celotno demokratično prakso, če bi zaradi neupoštevanja pravočasnih opozoril, oseba, ki bo imela pravni interes, dala pobudo za oceno ustavnosti.

LITERATURA

- Anžič, A. (1991): Nadzorstvo nad varnostnimi službami obrambnih sil Republike Slovenije; Vestnik za javno upravo št. 3/4, Ljubljana.
- Anžič, A. (1995): Parlamentarno nadzorstvo nad obveščevalnimi službami. Nemčija, Javna uprava, let. 31, št. 3, Ljubljana.
- Anžič, A. (1996): Nadzorstvo nad obveščevalnimi službami, Teorija in praksa, let. 33, št. 2, Ljubljana.
- Anžič, A. (1996): Vloga varnostnih služb v sodobnih parlamentarnih sistemih - nadzorstvo, Ljubljana ČZP Enotnost.
- Anžič, A. (1992): Varnostni sistem RS, ČZ, Uradni list, Ljubljana.
- Anžič, A. (1998): Mnenje Državnemu zboru RS o vlogi parlamentarnega nadzorstva, Arhiv DZ.
- Anžič, A. (1999): Obveščevalne službe - legalni in legitimni labirinti in izhodi, Varstvoslovje, letnik 1, Ljubljana.
- Anžič, A. (2000): Etičnost nadzorovalcev v nadzorstvenem procesu, Varstvoslovje, letnik 2, št. 2, Ljubljana.
- Anžič, A. (2000): Parlamentarno nadzorstvo med obveščevalno-varnostnimi službami - slovenske izkušnje, Varstvoslovje, letnik 2, št. 1, Ljubljana.
- Anžič, A. (2001): Tajnost kot družbeni fenomen - varnostni vidiki, Zbornik razprav pri javni predstavitvi mnenj v Državnem zboru, 6.3.2001, DZ, Ljubljana.
- Caparini, M. (2002): Challenges of Control and Oversight of Intelligence Services in a Liberal Democratic. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces; Workshop 3rd - 5th October 2002, Geneva.
- Grad, F. (1996): Institucionalni okviri parlamentarnega nadzorstva nad uporabo posebnih metod in sredstev; Zbornik strokovno-znanstvenih razprav, VPVŠ, Posvet, Brdo.
- Grad, F. in Kaučič I.: Strokovno mnenje o razmerju med vlado in državnim zborom, 11.11.1998
- Lotz, G. (2002): Intelligence Oversight Balancing National Security Constitutional Rights; Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, Workshop on Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services, Geneva.
- Riems Wijuen, Y.M. (2002): Developments Relating to National Security; Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces; Workshop on Democratic and Parliamentary Oversight of Intelligence Services, Geneva.
- Šturm Lovro (1999): Omejitve oblasti - Ustavna izhodišča javnega prava. Ljubljana: Nova revija.

PRAVNI VIRI, PRIPOROČILA, DRUGI VIRI

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, Textausgabestand, Juni, 1993.
Gesetz über parlamentarische Kontrolle 1978, 1992.

Ausführungsgesetze zu G-10, Vom 13.8.1968, Bg B1, I., No 57.

Gesetz über den Militarischen Abschirmdienst, Bundesgesetzblatt, Bonn, 73/1990.

Gesetz über den Bundesnachrichtendienst, Bundesgesetzblatt, Bonn, 73/1990.

Recommendation 1402 (1999) 1: Control of Internal Security Services in Council of Europe member States, Council of Europe

In from the Cold, National Security and Parliamentary Democracy; Laurence Lustgarten and Ian Leigh, Oxford, 1994.

Odločba ustavnega sodišča št. U-I-383/98-33 z dne 21.9.2000.

Zakon o kazenskem postopku (Uradni list RS, št. 63/94 s spremembami in dopolnitvami).

Zakon o parlamentarnem nadzoru varnostnih in obveščevalnih služb (Uradni list RS, št. 26/2003).

VREDNOTENJE JAVNIH POLITIK PRIMER VLADNEGA PROGRAMA SOFINANCIRANJA NEVLADNIH ORGANIZACIJ V ČASU PREDREFERENDUMSKEGA ODLOČANJA O VSTOPU V EU¹

Povzetek. Slovenska vlada je sredi devetdesetih let sprejela odločitev, da je treba v okviru politike, v zvezi s tematikami EU upoštevati pravico javnosti, da je obveščena o namerah in ukrepih svoje vlade ter o razlogih za in proti vstopu Slovenije v EU, in zato organizirati komunikacijske programe obveščanja in osveščanja javnosti. Kot ključni cilj zastavljene politike je bila postavljena težnja po referendumskem uspehu za vstop države v EU. V prispevku tako naknadno oziroma post-referendumsko vrednotimo učinkovitost enega izmed (pod) programov v okviru zastavljene komunikacijske politike. Predmet prispevka so načini izvajanja vladnega programa sofinanciranja nevladnih organizacij v okviru politike informiranja in obveščanja različnih ciljnih javnosti o vsebinah EU. Namen prispevka pa je ugotoviti, kako učinkovito načrtovano in izvedeno spremljanje izvajanja programa sodoloča končno učinkovitost tega programa.

Ključni pojmi: javna politika, komunikacijski program, vrednotenje, učinkovitost, nevladne organizacije, EU.

Pomembnost in potrebnost vrednotenja javnih politik

Evalvacijske študije so danes že zasedle pomembno in legitimno prepoznavno mesto tudi v procesih oblikovanja in izvajanja številnih socialnih oziroma družbenih programov. Analize sistemskih cikličnih procesov (npr. Easton, 1965; Cacknell, 2000; Parsons, 1995; Dye, 1995) kažejo, da ima vrednotenje kot samostojna faza nekega procesa že od sredine prejšnjega stoletja svoje mesto v širšem socialnem sistemu. Evalvacijske študije se med seboj razlikujejo tudi po tem, na katerem področju, kdaj, kdo, zakaj in katere vsebine (npr. programske, projektne) proučujejo. Že Michael Scriven (v Rossi, Freeman in Lispey, 1999: 81) je opozarjal, da je

* Mag. Simona Kustec Lipicer, asistentka stažistka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Avtorici izhodišče za prispevek predstavlja magistrsko delo Vrednotenje vladnega programa sofinanciranja nevladnih organizacij - primer vključevanja Slovenije v Evropsko unijo (Kustec, 2002), ki ga metodološko in idejno preoblikuje glede na znane referendumske rezultate o vstopu Slovenije v EU.

logika evalvacijskega raziskovanja, ne glede na področje raziskave (denimo medicino, tehniko, družboslovje, pravo), enaka. Scrivenova izjava je še zlasti pomembna, ker evalvacijskim študijam na raznolikih področjih človeškega delovanja daje legitimnost. Če smo že uvodoma izpostavili, da je evalvacijsko raziskovanje mogoče izvajati na različnih področjih delovanja nekega socialnega sistema, potem ta ugotovitev vsekakor velja tudi za vrednotenje na področju javnih politik.

Vsebin, ki so primerne za vrednotenje na področju javnih politik, je praktično neomejeno veliko, ponujajo se v obliki javnih programov, projektov, politik. Verjetno enega najbolj plastičnih opisov vrednotenja javnih politik in/ali programov podaja Dye (1995: 320) z naslednjo dilemo:

"Četudi je neki javni program dobro organiziran, deluje uspešno, je široko uporabljen, ustrezno financiran in splošno podprt s strani večine interesnih skupin, še vedno ostajajo odprta vprašanja: ali ta program dejansko deluje? Ali ima sploh kakšne učinkovite koristi za družbo? Ali so ti učinki trenutne ali dolgoročne narave? Ali so pozitivni ali negativni? Kakšni so odnosi med stroški programa in koristmi za družbo? Ali bi lahko z denarjem in zaposlenimi v okviru programa izvedli drugačen program, ki bi imel večje koristi za družbo?"

Enega izmed zelo sistematičnih pogledov na vrednotenje v javnih politikah podaja tudi William Dunn (1994: 404), ki opredeljuje štiri poglobitve značilnosti, po katerih je mogoče vrednotenje razločevati od drugih analitičnih zvrsti raziskovanja javnih politik²:

- a) o vrednotenju govorimo šele takrat, ko temelji na *dejstvih in upošteva vrednote*. Zaradi potrebe po zbiranju dejstev o izvajanju nekega javnega programa, je spremljanje tega programa (monitoring) nujno potreben vir podatkov za izvedbo evalvacijskih študij. Zelo pomembno je razločevati med analiziranjem (ne)uspehov izvajanja javnega programa (analiza izvedbe s spremljanjem) in primerjavo med dejanskim in zamišljenim izvajanjem javnega programa;
- b) vrednotenje javnega programa je osredotočeno na *sodbe in vrednote*, vezane na zaželenost ali (družbeno) vrednost, koristnost javnih programov. Evalvacijsko raziskovanje tako obsega soodvisnost med vrednotami in dejstvi;
- c) vrednotenje je v svojem bistvu, kot je rekel, denimo, tudi Parsons (1995), retrospektivno, saj vrednoti učinke delujočih, (v preteklosti sprejetih) programov - *ex post* evalvacija. Hkrati pa je lahko obrnjeno tudi v prihodnost - npr. evalvacija pred uvedbo novih ali prenovljenih javnih programov, ki zajema vrednotenje možnih (novih) alternativnih rešitev - *ex ante* evalvacija;
- d) vrednote imajo *dvojno kvaliteto*. Na eni strani imajo lahko vlogo namenov, ciljev nekega javnega programa, npr. članstvo v mednarodni organizaciji. Na drugi strani pa vrednote lahko nastopajo tudi kot sredstva, saj so, denimo, določene vrednote zaželenosti, ker vodijo k drugim ciljem; npr. članstvo v mednarodni organizaciji omogoča hitrejši in boljši razvoj regionalne politike nekega nacionalnega sistema.

² Glej tudi Fink Hafner, D., in Kustec, S. (2001): *Model za evalvacijo kulturne politike. Zaključno poročilo ciljnega raziskovalnega projekta. Ljubljana, FDV.*

Nachmias (1979: 4) poudarja, da je poglavitni namen vrednotenja javnega programa sklepanje o (ne)učinkovitosti tega programa, ki se izvaja v širšem okviru neke javne politike. Sklepi, ki se nanašajo na učinkovitost javnega programa, pomagajo k nadaljnji širitvi in odgovorni in ekonomični razporeditvi proračunskega denarja. Ugotovitve o neučinkovitosti pomagajo določati nadaljnje smernice, povezane s korenitim preoblikovanjem javnega programa, ali celo odpravo tega programa.

Prav omenjeni avtor pa se uvršča v skupino tistih znastvenikov, ki trdijo, da je uporabna vrednost evalvacijskih študij v javnih politikah tako obsežna, da je potrebno vpeljati različne tipologizacije, klasifikacije, razvrščanja evalvacijskih študij glede na njihov temeljni vsebinski namen in metodološke pristope. Vrednotenje javnih politik je po Nachmiasovem mnenju smotrno izvajati glede na: *urednotenje procesov* izvajanja javnega programa v okviru neke javne politike in glede na vrednotenje *vplivov, učinkov* izvedenega javnega programa. V okviru tega Nachmias (1979: 5) govori o posebnih zvrsteh:

- procesnega vrednotenja (process evaluation), katerega namen je odgovoriti, koliko je neki javni program izveden glede na zastavljene smernice in cilje;
- vrednotenje vplivov, učinkov (impact evaluation), ki pa vrednotijo obseg dejanskih sprememb glede na sprejeti formalni načrt. Z metodološkega vidika ta zvrst vrednotenja javnega programa zahteva načrtovanje operacionalno določenih ciljev in vzpostavitev meril za merjenje učinkovitosti pri doseganju zastavljenih ciljev.

Prikazanemu razmišljanju bi lahko dodali tudi prispevek Michaela Trevisana in Yi Mina Huanga (2003), ki pravita, da pomembno sestavno fazo učinkovitega vrednotenja predstavlja že t.i. faza evaluability assessment oziroma faza vrednotnega ocenjevanja. Avtorja, sklicujoč se na študije, opravljene v poznih sedemdesetih letih, trdita, da učinkovit pristop v fazi načrtovanja programskih ciljev in procesov, ki ga poimenujeta kot fazo vrednotnega ocenjevanja, odločilno vpliva na izvedbo in vrednotenje tega programa. S tega vidika se torej faza vrednotnega ocenjevanja ne časovno in ne vsebinsko ne uvršča v fazo procesnega vrednotenja, ker se po obeh omenjenih kriterijih pojavlja veliko prej, v zelo drugačni funkciji, predvsem pa z drugačnimi nameni kot faza procesnega vrednotenja.

Že v dokaj izhodiščnem pregledu prikazanih teorij razberemo, da je področje vrednotenja javnih politik zelo široko zastavljeno, hkrati pa po mnenju Carol Hirshom Weiss (1992) sicer dobiva svojo vlogo, vendar se zdi, da je ta zaradi različnih vzrokov prešibko in premalo upoštevano. Prav tako obstaja tudi precejšnja terminološka zmeda o tem, kaj se vrednoti. Nekateri avtorji govorijo in pišejo o vrednotenju javnih projektov (npr. Cracknell), drugi o vrednotenju javnih programov (npr. Rossi, Freeman, Lipsey), tretji o vrednotenju javnih politik (npr. Dye, Parsons)³, čeprav so področja njihovega preučevanja lahko širša ali ožja od imenovanega.

³ Zaradi težnje po poenotenju našega empiričnega primera bomo v okviru prispevka v nadaljevanju govorili o vrednotenju javnih programov, čeprav se zavedamo, da bi lahko glede na izbrane zglede enako legitimno govorili tudi o vrednotenju javnih politik ali projektov.

Metodološki pristopi k vrednotenju javnih politik

Izhajajoč iz predhodnih teoretičnih postavk in izzivov bomo skušali preveriti, kako učinkovito se vrednotenje javnih programov načrtuje ter izvaja za dosego zastavljenih javnopolitičnih ciljev v primeru izbranega vladnega programa sofinanciranja nevladnih organizacij v okviru informacijsko-komunikacijskih procesov vstopanja Slovenije v EU. Podrobnejša analiza preučevanega primera pa zahteva tudi zastavitev za evalvacijsko raziskovanje prepotrebnih metodoloških smernic, ki jih pojasnujemo najprej.

Avtorji učinkovitost teoretično opredeljujejo na zelo različne načine, najpogosteje kot razmerje med inputom in outputom, med prizadevanji in rezultati, med stroški in koristmi ter zadovoljstvom z rezultati (Slichter, 1963: 437-139). Ker se zavedamo problematičnosti in širine koncepta učinkovitosti, v prispevku sledimo splošni opredelitvi učinkovitega kot nečesa, kar deluje dobro, kar proizvaja pričakovane in dobre rezultate (Collin, 1988: 100), hkrati pa na podlagi konkretnega proučevanja zgleda izpostavljammo specifična merila končne učinkovitosti programa, ki je pogojena s predhodno učinkovitostjo programa v času, ko se je ta še izvajal. V omenjeni fazi izvajanja učinkovitost preverjamo prek (ne)obstoja nadzora nad izvedbo programa, kjer nadzor razumemo kot 'mehak' mehanizem spremljanja dejavnosti, ki so se odvijale v izvedbeni fazi projekta. V okvir nadzora oziroma spremljanja pa umeščamo finančno, vsebinsko in kadrovsko stanje v času izvajanja programa ter razpoložljivost z (ne)materialnimi oblikami programskih virov. V raziskavo smo zajeli dva nasprotujoča si sklopa igralcev, ki so sodelovali in oblikovali izvedbo programa:

- a) vladne igralce, ki so načrtovali in izvajali program in (zunanji) nadzor nad programom, in
- b) tiste nevladne organizacije, ki so bile v obeh proučevanih letih neposredno udeležene v izvedbo programa oziroma v pripravo projektov¹.

Podatke o učinkovitosti smo pridobivali zlasti iz sekundarnih virov, dostopnih dokumentov, ki so nam jih v zvezi z izvajanjem in vrednotenjem programa posredovali na vladni strani in na strani nevladnih organizacij ter s strukturiranimi intervjuji s predstavniki oziroma koordinatorji projektov/programov na strani nevladnih organizacij ter na strani Urada vlade za informiranje. Enota našega raziskovanja so posamični projekti, ki jih je Urad vlade za informiranje sofinanciral izbranim nevladnim organizacijam. Časovno se še posebej podrobno osredotočamo v leto 1997, ko so nevladne organizacije projekte pripravljale prvič, in leto 1999, ko je bil program že razmeroma ustaljen² in zato na trenutni točki tudi teoretično primeren za vrednotenje.

¹ Med temi nevladnimi organizacijami so bile: Društvo 2000 in Revija 2000, Društvo za evropsko zavest, Kalandrovo društvo, Neutro, Vitra, Umanotera.

² Pri tem izhajamo iz Dunnove (1994) predpostavke, da je ex-post evalvacijske analize smiselno izvajati šele po preteku določenega časa (navadno vsaj dveh let).

Vladni komunikacijski program 'Obveščanje slovenske javnosti o Evropski uniji'

Sklep o zasnovi širokega komunikacijskega programa 'Obveščanje slovenske javnosti o Evropski uniji' (Vlada RS, 1997) je bil prvič formalno sprejet na enajsti vladni seji osmega maja 1997. Na isti seji je bilo določeno, da je ključno poslanstvo vladne komunikacijske dejavnosti zagotavljati ustrezno informiranost javnosti o EU, o sestavi in delovanju njenih institucij, o pozitivnih in negativnih posledicah pridruženega in pozneje polnopravnega članstva v EU za Slovenijo in o dejavnostih slovenske vlade v zvezi s postopkom vključevanja. Poglavitni cilj programa, ki ga je vlada določila v Izhodiščih in ciljih programa obveščanja v okviru Strategije za vključevanje v Evropsko unijo (1997: 123-124), je *splošni in ciljnim javnostim v Sloveniji zagotoviti celovite, razumljive, zanesljive in verodostojne informacije o Evropski uniji in slovenskem vključevanju* (poudarila S. K. L.). Zastavljene cilje naj bi se uresničevalo zlasti z 'mehkimi', informacijskimi mehanizmi, kot so spodbujanje zanimanja za tematike EU, stimuliranje državljanov, da bodo tudi sami iskali informacije, pa tudi informiranje, izobraževanje, ozaveščanje, zagotavljanje stalnega toka povratnih informacij o mnenjih in stališčih vlade.

Skoraj leto po formalnem vladnem dogovoru o institucionalizaciji komunikacijske politike o EU je konzorcij zunanjih strokovnjakov, ki so ga sestavljala podjetja Luna Advertising Agency, PR plus RM in francosko podjetje EURO RSCG Institutionell, pripravil prvo slovensko komunikacijsko strategijo oziroma program obveščanja slovenske javnosti o pridruževanju Slovenije EU. Dolgoročnejša cilja strategije⁶, ki so jo poimenovali 'Doma v Evropi' (Luna Advertising Agency, PR+PM, EURO RSCG Institutionnel, 1998), sta naslednja (poudarila S. K. L.):

- *prepričati vsaj 2/3 državljanov, da imajo na razpolago dovolj kakovostnih informacij o procesu vključevanja in*
- *zagotoviti, da bo podpora proevropski odločitvi na referendumu vsaj 60 %.*

V okviru programa so začeli delovati raznoliki podprogrami, prilagojeni izbranim ciljnim javnostim. Prvotni predlog je predvideval posebne programe za splošno javnost⁷, mlade (predvsem dijake in študente) in njihove učitelje, kmete, novinarje in urednike slovenskih medijev, višje državne uradnike, politike in parlamentarce, univerzitetno, akademsko sfero, "poslovno" javnost, javnost v gospodarstvu (zlasti za menedžerje, podjetnike, sindikate, gospodarska združenja) ter najmanj informirane o EU. Dejansko je celoten program do danes izmed vseh načrtovanih skupin upošteval zlasti splošno javnost, medije, nevladne organizacije in deloma

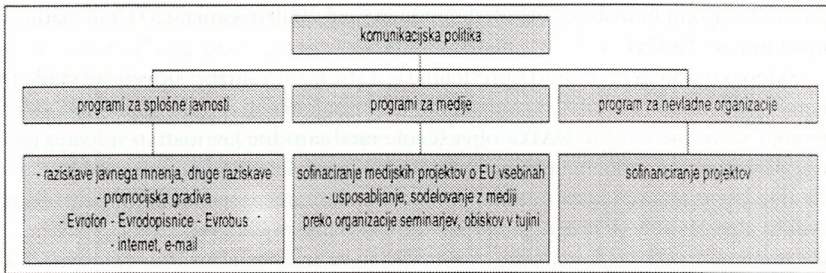
⁶ Komunikacijski program so tudi časovno zasnovali na dolgi rok, vsaj do vstopa države v EU. Po mnenju konzorcija izdelovalcev komunikacijske strategije se namreč po vstopu Slovenije v EU programa ne bi smelo ukiniti (Luna Advertising Agency, PR+PM, EURO RSCG Institutionnel, 1998: 16).

⁷ Tu se nam odpre tudi vprašanje kategorizacije splošnih javnosti, saj iz dostopne dokumentacije težko sklepamo, katere skupine oziroma predstavniki naj bi bili 'člani' splošne javnosti. Strokovna in znanstvena literatura s področja odnosov z javnostmi npr. opredeljuje naslednje vrste javnosti (Kitchen, 1997: 92-93): lokalna skupnost, vplivne skupine in mnenjski voditelji, državna in lokalna vlada, mediji, vlagatelji, proizvajalci, potrošniki in stranke, družba, ki išče informacije (v to skupino avtor uvršča zlasti nekdanje in bodoče zaposlene v organizaciji, študente in druge - npr. stranke, sorodnike, prijatelje), poslovna skupnost.

mlade ter strokovno javnost. Upošteva je izbrane specifične javnosti, so izoblikovali posebne komunikacijske programe, ki so jih prilagodili posameznim ciljnim skupinam.

Širša komunikacijska politika, ki jo v imenu vlade izvaja UVI oziroma njene službe, je sestavljena iz nekaj posameznih komunikacijskih programov, ki so namenjeni informiranju in komuniciranju z raznolikimi, a vnaprej izbranimi ciljnimi skupinami. Ob pomoči organigramov bi lahko delovanje komunikacijske politike prikazali tudi na spodnji sliki 1.

Slika 1: Komunikacijska strategija obveščanja slovenske javnosti o vključevanju Slovenije v EU

Viri: povzeto po Urad vlade za informiranje (2003).

Program sofinanciranja nevladnih organizacij

Program sofinanciranja nevladnih organizacij je bil prepoznan in navzoč v okviru komunikacijske politike obveščanja slovenske javnosti o vsebinah EU že od samega začetka. Zamisel o uvedbi programa zasledimo že v uradnem vladnem dokumentu o Strategijah RS za vključevanje v EU (Vlada RS, 1997), kjer je na strani 126 zapisano, da "bo vlada spodbudila dejavnost različnih *nevladnih organizacij*, tako da bo sofinancirala njihove informacijske komunikacijske in izobraževalne aktivnosti v zvezi z Evropsko unijo in slovenskim vključevanjem" (poudarila S. K. L.). Vlada namreč ocenjuje, da aktivnosti nevladnih organizacij *pomembno prispevajo k javni diskusiji in animaciji javnega mnenja*" (poudarila S. K. L.).

Končni cilj komunikacijskega programa sofinanciranja nevladnih organizacij bi lahko najlaže, vendar še vedno posredno, razbrali iz naslednjega programskega opisa (Urad vlade za informiranje, 2001b): "nevladne organizacije se finančno podpira pri njihovih informativno komunikacijskih aktivnostih, ker so te aktivnosti pomembne z vidika *spodbujanja javne razprave in zagotavljanja prisotnosti različnih informacij in stališč v zvezi z vključevanjem Slovenije v EU*" (poudarila S. K. L.). Vključevanje nevladnih organizacij v pridružitveni proces je namreč pomembno zaradi *doseganja najširšega konsenza in zaupanja v civilni družbi in javnosti* (poudarila S. K. L.), ki se bo morala izreči na referendumu za vstop Slovenije v EU

pred ratifikacijo Pogodbe o pristopu". Podobno kot končni cilj, pa tudi operativne cilje programa lahko razberemo zgolj posredno iz vsebine posameznih javnih razpisov (Urad vlade za informiranje, 2001b), v katerih v prvi točki razpisa piše, da želi: "UVI s tem povabilom *spodbuditi informativno komunikacijske in izobraževalne aktivnosti nevladnih organizacij v zvezi z EU in slovenskim vključevanjem vanjo*". Oziroma: "da želi UVI s tem povabilom *spodbuditi nevladne organizacije v Sloveniji za dejavno informiranje slovenske javnosti in izobraževanje lastnega članstva o EU in slovenskem vključevanju v EU*" (poudarila S. K. L.).

Institucionalno vodenje programa

Formalno je vlada program uvedla leta 1997, ko je septembra Urad vlade za informiranje (v nadaljevanju UVI) objavil prvi razpis za sofinanciranje informativno komunikacijskih in izobraževalnih dejavnosti nevladnih organizacij (Urad vlade za informiranje, 1997a).

Sklep o nalogah UVI* urad opredeljuje kot strokovno službo slovenske vlade in njenih ministrstev, ki skrbi za obveščanje domače javnosti o delu vlade in o vključevanju Slovenije v EU in NATO, obveščanje mednarodne javnosti in splošno promocijo države, spremljanje pisanja medijev, pripravljanje medijskih analiz in raziskovanje javnega mnenja za potrebe vlade, koordiniranje dejavnosti pri pripravi in izvedbi v počastitev državnih praznikov (Urad vlade za informiranje, 2003a).

UVI je danes funkcionalno področno razdeljen na tri specializirane sektorje (Urad vlade za informiranje, 2003b): Sektor za obveščanje domače javnosti, Sektor za obveščanje tujih javnosti in promocijo države, Sektor za evropske zadeve.

Naloge v okviru programa sofinanciranja nevladnih organizacij je znotraj UVI prevzel Sektor za evropske zadeve (v nadaljevanju SEZ). SEZ je najmlajši sektor znotraj UVI, ki je bil leta 1997 vzpostavljen prav z namenom, da na strani vlade skrbi za izvajanje zastavljene komunikacijske politike o vsebinah EU. Namen SEZ je, da prispeva k obveščenosti, razumevanju in javni razpravi o procesu priključevanja Slovenije v EU ter o vseh posledicah članstva za življenje slovenskih državljanov in državljanov oziroma izvaja sprejete komunikacijske strategije obveščanja slovenske javnosti o priključevanju v EU. Proklamirana ključna naloga SEZ je, glede na vladna določila (Urad vlade za informiranje, 2001d): skrb za predstavitev "zapletene in obširne tematike vključevanja in pogajanj v EU, težnja po spodbujanju in iskanju informacij v zvezi z EU in spodbujanje javnih razprav na temo EU.

Procesni vidiki izvajanja programa

Koncept izvajanja programa je zastavljen tako, da UVI vsako leto znova izda javni razpis za sofinanciranje informativno komunikacijskih in izobraževalnih dejavnosti nevladnih organizacij v Sloveniji v zvezi z EU in slovenskim vključevanjem

* Predhodniki UVI so bili najprej še v Jugoslaviji Urad za informacije pri Izvršnem svetu SRS (ustanovljen 19. 6. 1958), nato Sekretariat za informacije v SRS (ustanovljen 14. 6. 1963) in nazadnje Republiški komite za informiranje (ustanovljen 1. 3. 1980). Po osamosvojitvi se je slednji organ preimenoval v Sekretariat za informiranje in nato v Ministrstvo za informiranje, ki so ga leta 1993 razpustili in ustanovili današnji Urad za informiranje (Urad vlade za informiranje, 2001a).

vano. Na vladni razpis se lahko prijavijo le tiste nevladne organizacije⁹, ki bodo izvajale projekte, ki se nanašajo na tematiko s področja EU.

V razpisu morajo nevladne organizacije izpolniti naslednje pogoje (Urad vlade za informiranje 2001b):

- vsebinsko razčlenjen predlog informativno komunikacijske oziroma izobraževalne dejavnosti, ki naj bi jo UVI sofinanciral;
- navedbo ciljnih javnosti, ki jim je dejavnost namenjena;
- imena nosilca in sodelavcev projekta ter morebitne reference;
- finančno konstrukcijo projekta;
- izjavo o zagotovitvi drugih virov financiranja ter izjava o višini sofinanciranja iz proračunskih sredstev, če je projekt sofinanciran iz proračuna;
- predlog višine sredstev, ki naj bi jih zagotovil UVI;
- način vrednotenja opravljene dejavnosti;
- reference pri organiziranju podobnih dejavnosti;
- potrdilo o registraciji;
- dokazilo o statusu javnega interesa;
- dokazila o statusu nevladne in neprofitne organizacije¹⁰.

Po končanem razpisu se znotraj UVI oblikuje t. i. evalvacijska komisija¹¹, ki izmed vseh prijav izbere tiste, ki v razpisanem projektne obdobju sodelujejo pri programu. Sodelovati pri programu za nevladne organizacije pomeni, da s strani UVI prejmejo do 50 % finančne podpore za tiste projekte, ki so jih prijavile na razpisu UVI. Urad pri dodeljevanju sredstev oziroma izbiri projektov nevladnih organizacij upošteva *naslednja merila* (Urad vlade za informiranje 2001g, i):

- a) informacijsko komunikacijski ali izobraževalni pomen oziroma domet projekta z vidika doseganja predlaganih ciljnih javnosti in z vidika predvidene animacije javne razprave;
- b) zagotovilo, da bo projekt izveden in da je zanj zagotovljeno vsaj 50 % finančnih sredstev iz drugih virov;
- c) doseganje izkušnje predlagatelja pri izvedbi podobnih projektov.

Namen vsakoletnih razpisov v okviru proučevanega programa je, da država z določenimi finančnimi sredstvi pomaga nevladnim organizacijam izvajati njihove dejavnosti, povezane s tematiko EU. Kot običajno, se te dejavnosti nanašajo na izdajanje publikacij, organiziranje konferenc, okroglih miz, izobraževalnih seminarjev za člane nevladne organizacije, na organiziranje različnih promocijskih in drugih dogodkov, na pripravljanje seminarjev, ki so medijsko pokriti. Z raznolikimi dejavnostmi nevladne organizacije namreč v javnosti opozarjajo na različne vidike delovanja EU in njenih institucij, slovenskega približevanja oziroma polnopravnega članstva v EU (npr. pozitivne in negativne posledice članstva, možne alternative, spremembe v življenju prebivalcev Slovenije, ohranjanje državne suve-

⁹ UVI (2001b) kot nevladno organizacijo pojmuje: združenja, fundacije, ustanove, društva, zbornice, sindikate itd. Zanimivo pa je, da nikjer ne določa natančnih kazalnikov 'nevladnosti'.

¹⁰ Pogoji, ki je bil dodan v razpisu leta 1999 in še ni veljal za prvi razpis leta 1997. S tem pogojem se poleg kazalnika 'nevladnosti' vpelje tudi kazalnik 'neprofitnosti', ki pa zopet ni podrobneje razčlenjen.

¹¹ Evalvacijsko komisijo sestavlja pet članov, od tega trije prihajajo s strani vlade, dva člana pa sta zunanja. Sestava komisije se lahko glede na posamezno projektno leto razlikuje.

renosti in kulturne identitete) in animirajo javno razpravo. V preglednici 1 prikazujemo dejavnosti, ki so jih v okviru programa najpogosteje izvajale nevladne organizacije.

Preglednica 1: Raznolike zvrsti prijavljenih projektov

debatni turnirji
delavnice
glasila
informativno izobraževalne dejavnosti (lastnih članov in drugih skupin)
izdaja posebnih števil revij
izdelava spletne strani
izid posebne priloge revije
javne tribune
javni pogovori
(mednarodne in domače) konference
natečaji
objava člankov
oddajanje iz balona
posebna rubrika v glasilu
predavanja
prireditve
proslave
regionalni posveti
simpoziji
srečanja
strateške igre
strokovni seminarji
študentski večeri
tribune
tv oddaje
zborniki
zloženke

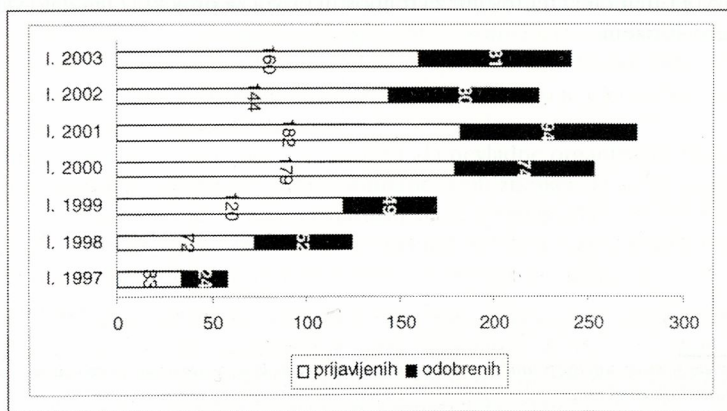
Vir: Urad vlade za informiranje (2003).

Z deskriptivnim opisom delovanja programa sofinanciranja nevladnih organizacij smo poskušali prikazati pomen in mesto programa znotraj komunikacijske politike, ki jo je slovenska vlada vzpostavljala do EU tematik na ožji ciljni skupini nevladnih organizacij. V nadaljevanju prispevka pa skušamo s pomočjo teoretično legitimnih kriterijev evalvacijskega raziskovanja preveriti, kakšne dejavnosti je vlada vodila v času izvajanja programa, kako intenzivne so bile te dejavnosti in kakšne rezultate so prinašale. Preverili bomo torej, kako so se izvajali finančni, vsebinski, kadrovski in drugi (ne)materialni vidiki programa z vidika UVI in nevladnih organizacij.

Financiranje projektov

Statistični podatki, ki smo jih dobili na SEZ in spletnih straneh, kažejo, da je bil odziv nevladnih organizacij na program že od prvega izvajanja številčno velik. Število nevladnih organizacij, ki so se v proučevanih letih prijavljale k sodelovanju pri programu, se je iz leta v leto tudi večalo. Tako se je leta 1997 na razpis prijavilo 33 organizacij, izbranih pa je bilo 24. Naslednjega leta se je število prijavljenih nevladnih organizacij povečalo na 72 oziroma na končno 52 izbranih projektov. Hkratna analiza odobrenih proračunskih finančnih sredstev za izvedbo programa pokaže, da se ta sredstva glede na projektno leto gibljejo med 16.625.000 tolarjev v letu 1999 in 31.320.000 tolarjev v letu 1998. Leto 1999 je bilo z vidika financiranja najslabše¹², kljub temu pa se je na razpis prijavilo že 120 različnih nevladnih organizacij, izmed katerih je bilo na koncu (verjetno zaradi višine odobrenih proračunskih sredstev) odobrenih le 45 organizacij. Ne glede na viden finančni padec leta 1999 so se nevladne organizacije dokaj številčno vnovič odzvale na razpis leta 2000. V okviru omenjenega razpisa si je finančno vsoto skoraj 31 milijonov tolarjev med seboj razdelilo 74 nevladnih projektov izmed prvotno 179 prijavljenih. Leta 2001 se je proračunski delež, namenjen sofinanciranju projekta nevladnih organizacij, v primerjavi s preteklim letom zmanjšal za skoraj štiri milijone, število sofinanciranih projektov pa se je vseeno povečalo na 94. Finančni delež je padal tudi v naslednjih dveh letih, saj je bilo vsako leto odobrenih dva milijona tolarjev manj kot v preteklem obdobju. Število prijav kljub manj sredstvom ni upadalo, vendar pa je selekcija odobrenih projektov le-tem sledila, kar pomeni, da se je število odobrenih projektov v primerjavi z letom 2001 zmanjšalo za 15.

Slika 2: Število prijavljenih in odobrenih nevladnih projektov

Vir: interno gradivo SEZ in Urad vlade za informiranje (2003).

¹² Razlog gre iskati v zamiku pri sprejemanju proračuna za leto 1998. Ker je bil proračun za omenjeno leto sprejet šele leta 1999, je UVI v tem letu objavil dva razpisa, od katerih je bil tekoči razpis za leto 1999 finančno veliko nižji od preteklih razpisov.

Podrobnejša analiza financiranja nevladnih organizacij tudi pokaže, da je zlasti za prvi dve projektni leti značilen velik razkorak med najvišjimi in najnižjimi zneski, ki jih je UVI odobril sofinanciranim nevladnim projektom. Tako je leta 1997 najvišja odobrena vsota znašala 1.660.000 tolarjev (prejela jo je nevladna organizacija Evropska hiša Maribor za izdelavo projekta Evro-info točka in izdajo dveh publikacij¹³), najnižja pa 150.000 tolarjev (Društvo za evropsko zavest, ki je organiziralo deset tribun). Naslednje leto se je razlika med odobrenim najvišjim in najnižjim zneskom celo povečala, saj je Evropska hiša Maribor za projekt Evropa v šoli in za prevod dveh publikacij, tokrat iz proračuna, prejela 1.750.000 tolarjev, Združeni katoliški skavtinj in skavtov Slovenije¹⁴ ter nevladna organizacija S59DDR¹⁵ pa najnižji znesek 150.000 tolarjev. Kot je razvidno iz slike 2, so se odobrena proračunska sredstva za sofinanciranje nevladnih organizacij leta 1999 vidno zmanjšala, enako se je zmanjšala tudi razlika med najvišje in najnižje odobrenimi sredstvi. Društvo SOS telefon je tako leta 1999 za izdajo vloženke prejelo najvišji znesek v vrednosti 900.000 tolarjev, Zavod za informiranje Ormož pa za projekt trideset oddaj Slovenija in EU najmanj, 100.000 tolarjev. Podobno finančno porazdelitev kot v preteklosti opazamo tudi leta 2000, ko je razlika med najvišje in najnižje odobrenimi finančnimi sredstvi še vedno velika (1.700.000¹⁶ : 90.000¹⁷)¹⁸. Leta 2001 najvišji odobreni proračunski znesek (1.045.000 tolarjev) vnovič dobi Evropska hiša Maribor za projekt Evropa v šoli, najnižjo finančno podporo pa Društvo rejcev drobnice Haloze (50.000 tolarjev) za organizacijo delavnice o možnostih prodaje jagnjetine ob vstopu v EU. V letu 2002 je najvišji znesek (600.000 tolarjev) spet pripadel Evropski hiši Maribor za natečaj in zaključno prireditev Evropa v šoli, najnižji (50.000 tolarjev) pa Mirovnemu inštitutu, ki je naknadno izvedbo projekta - javnega foruma odpovedal. V letošnjem letu je bil najvišji odobreni projektni znesek enak lanskemu, dobila pa sta ga slovenska fundacija za trajnostni razvoj Umanotera ter Inštitut za trajnostni razvoj za projekta Ogljedalo vladi in Eko Agro Turizem.

¹³ V tem letu so sicer najvišje finančne zneske dobili tisti projekti, ki so se ukvarjali z organizacijo različnih mednarodnih konferenc.

¹⁴ Za projekt informiranja svojih članov.

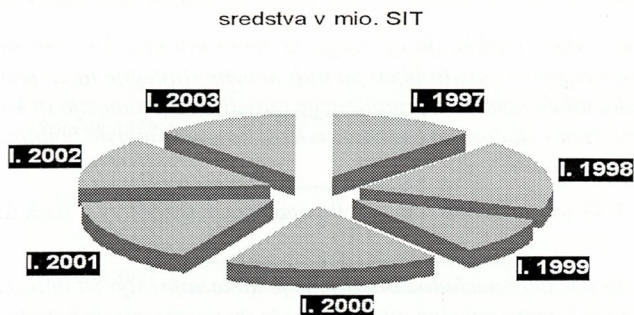
¹⁵ Za projekt oddajanja UKV/KV signalov iz balona.

¹⁶ Projekti Zveze prijateljev mladine Slovenije, imenovan Evropa v šoli.

¹⁷ Tehniški šolski center Nova Gorica za proslavo ob devetem maju.

¹⁸ Glej Seznam organizacij s sofinanciranimi projekti; na spletni strani: <http://evropa.gov.si/za-nevladne/1997> (1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003; op. S.K.L.) - seznam.

Slika 3: Finančni razrez programskih sredstev

Želimo poudariti, da se zavedamo, da opisano zvrst finančne primerjave ne moremo vzeti kot absolutno, ker nastajajo razlike v odobrenih finančnih sredstvih že na ravni vsebinskih prijav, ki jih oddajajo nevladne organizacije. Projekti organizacij so časovno, vsebinsko, organizacijsko, kadrovsko, procesno in zato finančno medseboj zelo različno zahtevni. Tisto, kar smo želeli v omenjeni analizi posebej izpostaviti, so vsebine prijavljenih projektov. Ugotovili smo, da so najboljše financirani projekti, ki se nanašajo na organiziranje raznih zvrsti konferenc, in projekti izdajanja posebnih publikacij, kar smo že prikazali v Preglednici 1.

Podrobnejša analiza finančne vsebine prijavnih projektovnih dokumentacij v izbranih letih 1997 in 1999 je pokazala, da so nevladne organizacije v finančni prijavi navajale večinoma višje zneske, kot jih je UVI na koncu odobril. Izhajajoč iz javnega razpisa (Urad vlade za informiranje 2001b) je UVI vedno sofinanciral do 50 % celotne vrednosti projekta. V vseh proučevanih primerih so vse nevladne organizacije v obeh letih v prijavi zaprosile za 50 % sofinanciranje, vendar pa so tak delež sofinanciranja v obeh letih prejeli le projekti Društva za evropsko zavest, ki so bili že v izhodišču stroškovno najnižji. V povprečju⁹ pa je UVI sofinanciral 37,4 % vrednosti vseh projektovnih stroškov.

Tudi odgovori v intervjujih so pokazali, da nevladne organizacije hkrati pozitivno in negativno vrednotijo višino sofinanciranih zneskov, ki so jih prejemale s strani UVI. Intervjuvanci so namreč navajali, da se zavedajo, da brez sofinanciranja zneska ne bi uspeli proizvesti vseh projektovnih izdelkov, oziroma bi jim to vzelo več časa, zato so zadovoljni s kakršnimkoli odobrenim zneskom:

"Projekte več ali manj izpeljemo vse, kot so zasnovani, stalno pa iščemo tudi druge vire. Načeloma je manj pomembno, koliko nam dajo, da nam le dajo. Za nas je največji dosežek, da se razvije razprava v tistih ciljnih skupinah, ki same od sebe ne bi razpravljale." (Vitra)

Hkrati pa so predstavniki nevladnih organizacij tudi poudarjali, da so bili odobreni finančni zneski, s katerimi je UVI sofinanciral njihove dejavnosti, premajhni,

⁹ Izračun smo dobili tako, da smo sešteli višino sofinanciranih deležev vseh projektov v obeh letih in seštevek delili s številom vseh projektov v obeh letih.

da bi lahko izpeljali večje projekte z več boljšimi in dolgoročnimi projektnimi izdelki:

"Za program podpor mislim, da od njega ne more biti kaj dosti koristi. Denar je namreč preveč razdrobljen pa tudi nobene strategije ni za tem, vizije, kaj zdaj lahko nevladne organizacije naredijo za promocijo in kaj sploh promoviramo: dialog, ozaveščanje o tem, čisto enosmerno komunikacijo, kritiko?" (Umanotera)

Predstavniki UVI je ugotovitve nevladnih organizacij dopolnil z naslednjimi vidiki:

"Dejstvo je, da nekatere nevladne organizacije same zaprosijo za manjša sredstva, ker želijo manj izpeljati, in če dobijo še sponzorje, res ne potrebujejo več. Drugačna pa je filozofija Delegacije evropske komisije, oni financirajo močne projekte, projekte, ki dajejo določene rezultate. Mi smo pri zgodbi, da želimo čim bolj enakomerno pokriti čim večji del Slovenije in čim večji del organizacij, da bi bila zgodba o EU čim bolj pokrita, in nevladne organizacije so kot prenašalke tega." (UVI)

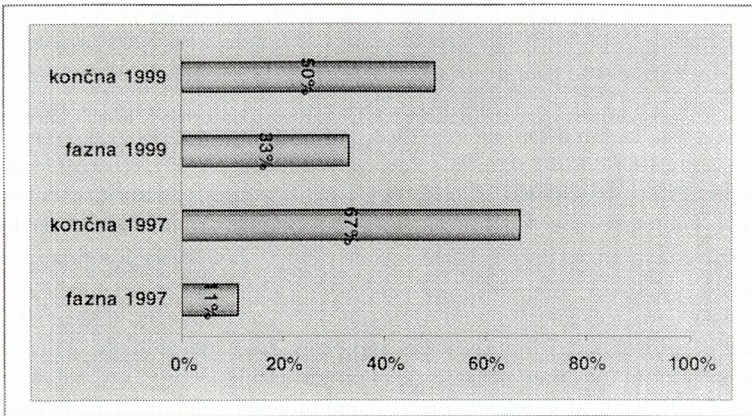
Vsebinski vidiki

Vsebinske vidike izvajanja programa preučujemo prek pregleda vsebinskih projektnih poročil, ki jih morajo nevladne organizacije pripravljati kot del pogodbene obveznosti. Smoter te zvrsti spremljanja izvajanja programa je dvojni. Na eni strani vsebinska poročila sofinancerju omogočajo sprotno preverjanje in seznanjanje z vsebinskim (faznim ali/in končnim) potekom projekta, na drugi strani pa v obliki fizičnega zapisa tudi nevladni organizaciji oziroma izvajalki omogočajo primerjalni vpogled v že opravljeno delo na določeni časovni točki izvedbe projekta. Učinkovitejši nadzor nad vsebinsko-časovnimi vidiki izvajanja projekta pa bi bilo tudi v tem primeru mogoče zagotoviti s t.i. inšpekcijskimi nadzori oziroma obiski sofinancerjev na 'kraju dogajanja'.

Poleg že znanega argumenta, da priprava kakršnihkoli zvrsti poročil nevladnim organizacijam jemlje čas, pa pri vprašanju vrednotenja njihovih vsebinskih poročil nekatere organizacije navajajo tudi drugačne - mednarodne izkušnje, povezane z izdelavo in nadaljnjim vrednotenjem pripravljenih vsebinskih poročil.

"Za končno poročilo vem, da ga v Evropski delegaciji, s katero tudi sodelujemo v okviru izdelave projektov, res temeljito proučijo - finančno in vsebinsko. Vsi naši proračunski viri sofinanciranja za nevladne organizacije pa so tako zelo birokratski. Nekako nimaš občutka, da je sploh komu tam kaj do tega, kaj mi počnemo. Ključno je, da razdelijo ta denar; ne pa, kakšen je učinek in kaj se sploh dogaja. Zato moram priznati, da mi te projekte in poročanje tudi obravnavamo 'malo bolj tako!'" (Umanotera)

Slika 4: Primerjava izdelave faznih in končnih vsebinskih poročil glede na dostopno dokumentacijo v letih 1997 in 1999 (% izdelanih poročil)

Vir: Urad vlade za informiranje (2003).

V času med prvim in tretjim izvajanjem programa sofinanciranja nevladnih organizacij se izdelava faznih poročil izvaja v večji meri, vendar pa je iz zgornje Slike 4 razvidno, da se zmanjšuje obseg izdelanih končnih poročil, ki pa so na podlagi pogodb (Urad vlade za informiranje, 1997 in 1999) po osmem členu sestavni del zaključne pogodbenne obveznosti. Na podlagi takega sklepa tudi ugotavljamo, da se s strani vladnega nadzora v obeh primerih večja prepad med normativno oziroma pogodbeno predvidenimi oblikami nadzora ter *dejansko* izvedenim nadzorom nad vsebino (in financiranjem) posameznega projekta. Na raziskovanem področju tudi ne moremo govoriti o obstoju kakršnekoli idejne ali dejanske zvrsti samonadzora. Slednje potrjuje tudi spodnja izjava projektnega vodje nevladne organizacije Neutro:

"Razpis je tako majhen, da fazna in končna poročila niso smiselna. Če bi šlo za točno določene probleme in bi objavili vsaj dva razpisa na leto, bi se bilo smiselno lotevati različnih projektov, za katere še istega leta lahko predvidiš nadaljevanje. Vendar ni denarja. Faznega poročila za nekaj, kar ni kontinuirano, ne moreš resno peljati skozi daljše časovno obdobje."

O končni odsotnosti vsebinskega vrednotenja oddanih poročil pa lahko sklepamo tudi na podlagi izjave UVI:

"Velikokrat do roka lovimo finančna poročila in potem zmanjka za vsebinske vidike. Fazna poročila nimajo zveze z vsebino, gre za finančno zgodbo. Nevladne organizacije dobijo denar, ko naredijo projekt in izpolnijo poročilo." (UVI)

Kadrovski vidiki

Predpostavljamo, da je nadzor nad kadri oziroma izvajalci med izvajanjem projekta bistvena prvina končne projektne učinkovitosti, saj prispeva k večji učinkovitosti zaposlenih pri opravljanju njihovega dela. Na eni strani je večjo učinkovitost mogoče pričakovati že zaradi zavesti izvajalcev, da je znotraj in/ali zunaj njihove organizacije nekdo, ki stalno spremlja njihovo delo, na drugi strani pa tudi zaradi zavesti, da tisti, ki spremljajo njihovo delo, vedo, kaj izvajalci počnejo, kdaj imajo težave, in jim zagotavljajo skupno reševanje nastalih težav. V okviru spremljanja izvajalcev lahko proučujemo različne vidike nadzorovanja različnih sodelujočih igralcev: vladnega osebja, ki skrbi za izvajanje programa, in nadzor nad igralci, ki izkoriščajo vladni program, oziroma v našem primeru nad izvajalci sofinanciranih projektov.

V okviru prispevka analiziramo načine in zvrsti nadzorovanja, ki jih je UVI kot sofinancer opravil nad delom izvajalcev projektov. Predvidevamo, da se učinkovit poseg nad delom izvajalcev posameznega projekta lahko dosega s/z: stalnim vpogledom v delo tistih, ki sodelujejo pri izvajanju projekta; stalnim odzivom tistih, ki sodelujejo pri izvajanju projekta, na notranje in zunanje projektne zahteve; posredovanjem kvalitetne pomoči pri delu projektnih izvajalcev.

V prvem programskem letu se je izkazalo, da je sodelovanje med pogodbenimi partnerji potekalo le na podlagi formalnih obveznosti, ki so jih izvajalci projektov uresničevali v času prijave, izvedbe in zaključka projekta. Po mnenju obeh intervjuvanih strani bi lahko sodelovanje opisali kot pisno oziroma formalno izpolnjevanje vnaprej znanih in zahtevanih pogodbenih obveznosti.

"Glede sodelovanja lahko rečem, da se je nanašalo le na to, da smo se prijavili na razpis in nato v dogovorjenem roku izdali publikacijo. Že pri razpisu smo posredovali celoten projekt. Kot se spomnim, ni bilo dodatnega interesa za sodelovanje, razen tistega, kar je bilo v pogodbi." (Društvo 2000)

V primerjavi s prvim letom se je sodelovanje leta 1999 predvsem nadgradilo, saj si je po besedah intervjuvanega iz UVI tudi vladna stran pridobila nekaj izkušenj v zvezi z izvajanjem programa. Formalno se ta izkušnja odraža tudi v enajstem členu pogodbe (Urad vlade za informiranje, 1999), ki se nanaša prav na določanje sodelovanja med izvajalcem in UVI. Sodelovanje se v skladu s pogodbo nanaša na:

- obvezno uporabo celostne podobe vladnega komunikacijskega programa;
- vabljenje predstavnikov UVI na vse javne dogodke, ki so sestavni del sofinanciranih projektov;
- prevzem in distribucijo informativnih gradiv UVI na vseh projektnih dogodkih (na npr.: usposabljanjih, seminarjih, okroglih mizah);
- ob pomoči UVI obveščanje množičnih občil o projektnih dejavnostih in dosežkih.

Na intervjujih, kjer smo zbrali tudi praktične zaznave (sprememb) o sodelovanju za leto 1999, pa smo ugotovili, da zametke sodelovanja lahko najdemo v odzivnosti UVI na zahteve, potrebe in prošnje izvajalcev projektov. Koncept sodelovanja je temeljil na predpostavki, da nevladne organizacije (po potrebi) med izvajanjem

projekta vzpostavijo stik z UVI, ta pa po svojih zmožnostih rešuje njihove prošnje.

Ne glede na opažene spremembe, pa se je v večini primerov izkazalo, da o nekem stalnem sodelovanju, zlasti na ravni osebnega poznavanja in komuniciranja, v času izvajanja projektov med izvajalcem in sofinancerjem ne moremo govoriti, čeprav so bili predstavniki UVI sproti vabljeni na projektne dejavnosti.

"UVI moramo po pogodbi redno obveščati, kaj delamo, tako da dobijo vabila. S tem izpolnimo pogodbene obveznosti, vendar tu osebno nisem še nikogar videl." (Društvo za evropsko zavest)

V večini primerov pa nevladne organizacije medsebojno sodelovanje še vedno zaznavajo zgolj najbolj formalno²⁰.

"Osebnih stikov sploh nimamo. Po pošti dobimo pogodbe, jih podpisane vrnemo in na koncu pošljemo poročilo. Nasprotno, npr. Evropska delegacija najprej pripravi skupno srečanje vseh dobimnikov podpor. Od UVI pa dobiš le spisek, kateri projekti so odobreni." (Umanotera)

Nasprotno pa so intervjuvanci oblike sodelovanja znotraj nevladne organizacije med izvajanjem projektov ocenjevali kot pozitivne. Večina intervjuvancev je namreč navedla, da so se med izvajanjem projektov člani stalno oziroma po potrebi srečevali in sproti koordinirali in reševali nastale težave ter na opisane načine skrbeli za samonadzor nad delom projektnega osebja. Navadno so se izvajalci projekta sestali še pred prijavo projekta ter finančno, vsebinsko in kadrovsko porazdelili njegovo izvedbo.

Programski viri

Programska sredstva so vsa tista sredstva, ki jih v okviru izvedbe programa v obliki materialne in nematerialne pomoči uporabnikom programa zagotavljajo načrtovalci programa. Navadno se programska sredstva najprej povezuje s finančnimi vidiki, nato pa tudi z zagotavljanjem, denimo, določenih gradiv, pisnih in ustnih informacij, nasvetov, izkušenj, prostorov, v katerih se lahko odvija del projektne dejavnosti, medijske pozornosti ipd.

Z nadzorom nad vsemi ponujenimi zvrstmi programskih sredstev si sofinancer omogoča jasen pregled nad količinsko porabo posameznih zvrsti sredstev. Na tej podlagi lahko pri pripravi programa za naslednje programsko obdobje upošteva, katera programska sredstva so se izkazala kot uporabna in so vplivala na končno učinkovitost prejetega projektnega izdelka in katera ne.

V okviru proučevanja nadzora nad porabo programskih sredstev v letu 1997 lahko iz pogodbe (Urad vlade za informiranje, 1997) razberemo, da razen finančnih sredstev UVI v tem letu sodelujočim nevladnim organizacijam ni ponujal dru-

²⁰ Edini neposreden odziv v obeh letih s strani UVI je doživelo Kalandrovo društvo, na katerega projekte se je, po besedah predstavnika društva, UVI v obeh primerih odzval z neposredno udeležbo.

"Iz Urada pridejo na naše predstavitve, pogovorimo se in dobimo neformalni odziv, formalnega pa ne." (Kalandrovo društvo)

gih programskih sredstev. Med intervjuvanjem pa se je pri omenjenem vprašanju izkazalo, da so potrebe po dodatnih programskih sredstvih nastale že pri izvajanju prvih projektov. V prvem letu je bila ključna težava na strani UVI povezana z institucionalnimi vidiki. Kot smo že omenili v prejšnjih poglavjih, je UVI programe informiranja in obveščanja slovenske javnosti o EU formalno sprejel in vzpostavil šele leta 1997, v istem letu pa je znotraj sebe oblikoval tudi posebno službo za evropske zadeve, ki je postala neposredno odgovorna za izvajanje programa. Zaradi opisanih lastnosti se je tako leta 1997 zgodilo, da UVI niti v vsebinskem niti v institucionalnem smislu ni mogel ponuditi veliko, ker se je v okviru proučevanih elementov šele vzpostavljala.

Dejanska pripravljenost UVI za dodatno, nepogodbeno pomoč pri izvajanju projektov pa se je leta 1997 izkazala pri projektu izvedbe mednarodne konference o vprašanju vključevanja Slovenije v EU, ko so na prošnjo izvajalca projekta dodatno posredovali promocijsko gradivo o Sloveniji.

Analiza vsebine pogodbe iz leta 1999 je pokazala, da se je stanje na področju programskih sredstev v primerjavi s programskim letom 1997 spremenilo, saj je UVI oziroma SEZ do tega obdobja že izdal svoje lastne publikacije, ki jih je v pogodbi ponujal kot del programskih sredstev. Iz intervjujev smo tudi razbrali, da so izvajalke projektov v tem letu omenjena gradiva v določenem obsegu dobivale avtomatično brez predhodnih prošenj, tako kot je bilo določeno v pogodbi.

Ključna sprememba v proučevanih letih je v okviru programskih virov povezanost z rastjo ponudbe le-teh, kar bi lahko povezali z dejstvom, da se je tudi UVI oziroma SEZ na tem področju konsolidiral, delno institucionaliziral in začel proizvajati tudi lastne izdelke, ki jih je lahko ponudil naprej, tudi za namene nevladnih projektov. Za nevladne organizacije je bila vsekakor pomemben dodaten programski vir tudi možnost, da UVI pomaga iskati zelene sogovornike pri projektih dejavnostih ter zagotavlja (večjo) medijsko odmevnost projektov.

"Iz prvega leta smo se nekaj naučili, tako da smo pozneje lahko že nekaj več pogodbeno ponudili, zlasti gradivo, izobraževalne pripomočke, sodelovanje z mediji pri promociji njihovih produktov (poudarila S. K.L.), v praksi smo jim pa tudi pomagali zagotoviti sogovornika (poudarila S. K. L.). Mi se odzovemo na prošnje: oni (nevladne organizacije; op. S. K. L.) nas pokličejo, povedo, kaj bi potrebovali. Stvar se iz leta v leto izboljšuje, tudi več se z nami posvetujejo. Gre za trend, ki narašča." (UVI)

Zaključki

Na podlagi prikazane empirične analize predvsem ugotavljamo, da javna politika oziroma njeni programi in projekti danes niso in ne morejo delovati učinkovito, če že v predhodnih fazah njihovega delovanja ni predvidena tudi formalna faza za vrednotenje tega delovanja. Bistvo vrednotenja namreč med drugim vidimo prav v zmožnosti, da podaja objektivno sintezo oziroma zrcali stanje lastnosti vseh preteklih faz delovanja neke javne politike. Vrednotenje na drugi strani tudi 'prisili'

načrtovalce javnega programa, da jasno in nedvoumno določijo cilje in mehanizme programa.

V empiričnem delu naše analize smo se srečevali zlasti s kombinacijo dveh zvrsti javnopolitičnih mehanizmov, ki jih vlada uporablja za doseg zastavljenega programskega cilja. Slovenska vlada je leta 1997 v okviru politike informiranja slovenskih državljanov o EU sprejela program sofinanciranja nevladnih organizacij, ki ga izvaja z mehanizmom pozitivne finančne spodbude ter z mehanizmom posrednega in nevsiljenega informiranja nevladnih organizacij o tematikah v zvezi z EU, s katerima skuša doseči dolgoročnejši politični cilj - zadovoljivo stopnjo referendumske podpore za vstop države v EU.

Ugotovili smo, da program sofinanciranja nevladnih organizacij dejansko deluje in se tudi izvaja vse od začetka leta 1997. Zaključujemo, da je analizirani program vsekakor dosegel *pozitivne učinke*. Z vladne strani se to odraža v dosegu enega izmed ključnih ciljev programa- referendumski podpori vstopu Slovenije v EU. S strani nevladnih organizacij pa zlasti v dejstvu, da bi bila obstoj in projektno delo nevladnih organizacij brez finančne podpore vladne strani v večji nevarnosti. Hkrati slednji sklep tudi dokazuje, da vlada s proučevanim programom skrbi tudi za sistemski obstoj in razvoj nevladnih organizacij.

Problematika raziskovanega javnega programa se je pokazala zlasti v odsotnosti pomembnih vidikov procesnega spremljanja in nadaljnega vrednotenja samega programa. Težava, ki so jo zaznavali intervjuvani predstavniki nevladnih organizacij in UVI, je bila že v tem, da izvajalke projektov in UVI niso stalno sodelovali med izvajanjem projekta, temveč je 'sodelovanje' temeljilo zgolj na formalnih pogodbenih določilih in delni odzivnosti UVI na potrebe nevladnih organizacij, kadar so slednje to želele. Izkazalo se je, da vladna stran ne razpolaga z mehanizmi spremljanja dela projektnega osebja in zato tudi ne z informacijami o pozitivnih in negativnih zaznavah v zvezi s projektom in tudi programom pri izvajalcih. Edina formalna zvrst nadzora, ki jo je vlada pogodbeno predvidevala v okviru izvajanja programa, so bila finančna in vsebinska poročila, za katera pa nato ni izdelala evalvacijskih meril, s katerimi bi vrednotili projektne izdelke in s tem tudi učinkovitost programa.

Vzrok za neobstoj osredotočenega načina spremljanja projektnih dejavnosti lahko iščemo v dejstvu, da program temelji na konceptu "čim bolj enakomernega pokritja čim večjega dela Slovenije in čim večjega dela organizacij (poudarila S. K.L.), zato, da bi bila zgodba o EU čim bolj pokrita, nevladne organizacije pa bi bile prenašalke tega." (UVI). Dodaten vzrok za odsotnost ključnih povratnih informacij o (ne)učinkovitosti pa lahko iščemo tudi v verjetno bolj sistemskem razlogu odsotnosti širšega vladnega interesa za program: "Ne gre za vprašanje podpore ali nepodpore, ker z vladne strani program deluje, dokler ni problemov, škandalov, javnih zgodbic. Do takrat se s tem ne ukvarja nihče." (UVI).

LITERATURA

- Collin, P.H. (1988): Dictionary of Government and Politics. Teddington, Peter Collin Publishing.
- Cowie, A. P. (1990): Oxford Advanced Learner's Dictionary. Fourth Edition. Oxford, Oxford University Press.
- Cacknell, B. E., 2000. Evaluating Development Aid. Issues, Problems and Solutions. New Delhi, Thousand Oaks, London, Sage.
- Dunn, W. N. (1994): Public Policy Analysis: An Introduction. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall.
- Dye, Thomas R. (1995): Understanding Public Policy, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey
- Easton, D. (1965): A Framework for Political Analysis. Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall.
- Everett, H. (1963): Social Control. V: Seligman, E. R. A., ur. Encyclopedia of the Social Sciences. The MacMillan Company, New York; številka 3, stran 344-348.
- Fink-Hafner, D., in Kustec, S. (2001): Model za evalvacijo kulturnih politik. Zaključno poročilo. Ljubljana, Center za politološke raziskave.
- Kitchen, P. J. (1997): Public Relations: Principles and Practice. London, Bonn, Boston, International Thomson Business Press.
- Kustec, S. (2002): Vrednotenje vladnega programa sofinanciranja nevladnih organizacij - primer vključevanja Slovenije v Evropsko unijo, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede; magistrsko delo.
- Nachmias, D. (1979): Public Policy Evaluation. Approaches and Methodes. New York, St. Martin's Press.
- Parsons, W. (1995): Public Policy. An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis. Cheltenham, Northampton, Edward Elgar.
- Pečar, J. (1995): Nadzorovanje kot najpomembnejša dejavnost. Ljubljana, Teorija in praksa, letnik 32, številka 1-2; stran 130-137.
- Reiss, A. J., ml. (1994): Doing Evaluation in Policy Research: Implications for Drug Control Initiatives v: MacKenzie, D. L., in Uchida, C. D. Drugs and Crime. Evaluating Public Policy Initiatives. Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications.
- Rossi, P. H., in Freeman, H. E. (1993): Evaluation. A Systematic Approach. 5 th Edition. Newbury Park, London, New Delhi, Sage Publications.
- Rossi, P. H., Freeman, H. E., Lipsey, M. W. (1999): Evaluation. A Systematic Approach. Sixth Edition. Thousand Oaks, London, New Delhi, Sage Publications.
- Slichter, S. H., 1963. Efficiency v: Seligman, E. R. A., Johnson, A., ur. Encyclopedia of the Social Sciences. The MacMillan Company and The Free Press; letnik 5, stran 437-439.
- Trevisan, Michael S. & Yi Min Huang (2003): Evaluability assessment: a primer. Practical Assessment, Research & Evaluation, 8(20). Dostopno na spletni strani: <http://cdresearch.org/pare/getvn.asp?v=8&n=20>; 1. september 2003.
- Weiss, C. H. (1972): Evaluation Research. Methods for Assessing Program Effectiveness. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall.
- Weiss, C. H. (1979): The Many Meanings of Research Utilization v: Public administration review, številka 5; stran 426-431.
- Weiss, C. H. (1992): Organizations for Policy Analysis: Helping Government Think. Newbury Park, London, New Delhi, Sage Publications.
- Weiss, H. C. (1999): The Ineterface between Evaluation and public Policy. Evaluation. London, Thousand Oaks and New Delhi, Sage Publications; letnik. 5(4), stran 468-486.

Wilcox, C. (1968): Regulation. V: Sills, D. L., ur. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. The MacMillan Company and The Free Press; številka 13, stran 390-396.

VIRI

- Luna Adbrstising Agency, PR plus RM in EURO RSCG Institutionell. (1998): *Doma v Evropi*. Komunikacijska strategija programa obveščanja javnosti o pridruževanju Slovenije Evropski uniji. Finalna verzija.
- Urad vlade za informiranje. (1997): Pogodba o sofinanciranju. Ljubljana, Urad vlade za informiranje.
- Urad vlade za informiranje. (1997a): Pregled informativno komunikacijskih in izobraževalnih aktivnosti nevladnih organizacij v zvezi z EU. Ljubljana, Urad vlade za informiranje.
- Urad vlade za informiranje. (1999): Pogodba o sofinanciranju. Ljubljana, Urad vlade za informiranje.
- Urad vlade za informiranje. (2001): Sektor za evropske zadeve; na spletni strani: <http://www.uvi.si/slo/urad/organizacija/evropske-zadeve/index.html>-12; 13. april.
- Urad vlade za informiranje. (2001a): Zgodovina urada; na spletni strani: <http://www.uvi.si/slo/urad/zgodovina/>; 14. november.
- Urad vlade za informiranje. (2001b): Sofinanciranje nevladnih organizacij; na spletni strani: <http://evropa.gov.si/za-nevladne/>; 24. oktober.
- Urad vlade za informiranje. (2001c): Seznam organizacij s sofinanciranimi projekti; na spletni strani: <http://evropa.gov.si/za-nevladne/1997> (1998, 1999, 2000, 2001; op. S. K.) - seznam; 16. november.
- Urad vlade za informiranje. (2001d): Sektor za evropske zadeve; na spletni strani: <http://www.uvi.si/slo/urad/organizacija/evropske-zadeve/index.html>-12; 13. april.
- Urad vlade za informiranje. (2002): Sofinanciranje nevladnih organizacij; na spletni strani: <http://evropa.gov.si/za-nevladne/>; 30. avgust.
- Urad vlade za informiranje. (2002a): Seznam organizacij s sofinanciranimi projekti; na spletni strani: <http://evropa.gov.si/za-nevladne/2002> in 2003 - seznam; 30. avgust.
- Urad vlade za informiranje. (2003): Sofinanciranje nevladnih organizacij; na spletni strani: <http://evropa.gov.si/za-nevladne/>; 30. avgust.
- Urad vlade za informiranje. (2003a): Delovna področja; na spletni strani: <http://www.uvi.si/slo/urad/delovna-podrocja/>; 30. avgust.
- Urad vlade za informiranje. (2003b): Organizacija urada; na spletni strani: <http://www.uvi.si/slo/urad/organizacija/>; 30. avgust.
- Urad vlade za informiranje. (2003c): Zgodovina urada; na spletni strani: <http://www.uvi.si/slo/urad/zgodovina/>; 30. avgust.
- Vlada Republike Slovenije (1997): *Sklepi Vlade RS z 11. seje*. Vlada RS, Ljubljana.
- Vlada Republike Slovenije (1997a): *Strategija Republike Slovenije za vključevanje v Evropsko unijo*. Vlada RS, Ljubljana.
- Vlada Republike Slovenije (2003): *Program obveščanja slovenske javnosti o vključevanju Slovenije v EU*; na spletni strani: <http://www.gov.si/vrs/slo/vkljucanje-v-eu/obvescanje-javnosti.html>; 30. avgust.

UVODNIK

Skrb postaja v poznomodernem času vse bolj relevantna politična tema in v vsakdanjem življenju prihaja vedno bolj očitno do različnih novih refleksij skrbi - procesov in praks, ki nas zadevajo. Si lahko te spremembe razlagamo, kot da danes potrebujemo več skrbi kot v preteklosti? Ali stare prakse skrbi ne zadostujejo več potrebam ljudi v vsakdanjem življenju? Se s tem spreminjajo pomeni skrbi? Kaj skrb pravzaprav sploh je?

V sodobnem zahodnem svetu je močno ukoreninjeno prepričanje, da skrb potrebujejo le odvisne osebe (invalidi, otroci, bolni, starejši ipd.), medtem ko večina ljudi skrbi ne potrebuje. Skrb je razumljena kot enosmeren odnos med tistim, ki skrb daje, in tistim, ki jo prejema. Ta odnos je odnos odvisnosti tistega, ki skrb potrebuje, in dominantnosti tistega, ki skrb daje. Korenine takšnega razmišljanja so nedvomno v razvrednotenju skrbi kot nepomembnega, težaškega, pogosto neplačanega ženskega dela. Skrb se pogosto enači z zasebnostjo, družino, ženskami. Danes je takšno (recimo modernistično) pojmovanje skrbi vedno očitneje ozko in nezadostno, še posebej, ker v realnosti vsakdanjega življenja ne pokrije množice aspektov skrbstvenih praks in procesov. Na mesto redukcionistične definicije skrbi vse bolj persistentno stopa etika skrbi, po kateri je skrb mnogo več, je "dejavnost človeštva, ki vključuje vse tisto, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in popravljamo naš 'svet', da lahko v njem kar najbolj živimo. Ta svet vključuje naša telesa, nas in naše okolje, kar poskušamo preplesti v kompleksno mrežo, ki vzdrži naše življenje" (Tronto, 1993: 103). V tem mnogo širšem in univerzalnejšem razumevanju skrbi najdemo več pomembnih sporočil. "Skrb ni obrobna dejavnost v življenju, ampak osrednji proces človeškega obstoja. Skrb ni omejena na družino ali osebne odnose, ampak je umeščena tudi v formalizirane družbene in politične institucije v naši družbi" (Sevenhuijsen, 1998: 137). Skrb je socialna in moralna praksa, je tudi demokratična praksa.

V zahodnih državah potekata dva pomembna, med seboj prepletena procesa, ki zaznamujeta ta čas. To sta procesa relokacije politike in relokacije skrbi. Relokacija politike se dogaja v naslednjem kontekstu: politični konflikt se je premestil s tradicionalnih prizorišč nacionalne države v druge družbene sfere (mednarodna podjetja, svetovni organi, nadnacionalne organizacije, mednarodna sodišča itd.), s čimer politično središče parlamentarne demokracije izgublja moč. Nevarnost tovrstne relokacije politike je predvsem ta, da lahko nekdo dobi moč brez odgovornosti. V novih demokratičnih praksah lahko rešitve iščemo v konceptu "zavezujočega upravljanja", ki so v skladu z idealom aktivnega državljanstva (Sevenhuijsen, 2003). Ti koncepti so stična točka med procesi alokacije politike ter procesi relokacije skrbi. Relokacija skrbi se odvija na več nivojih, skrb se premešča z žensk na moške, iz družine v javnost, v zdravstvu, na primer, se odvija relokacija od zdravljenja k skrbi. Dejavnikov, ki so spodbudili relokacijo skrbi, je nedvomno več, med njimi je gotovo vstop žensk v javno sfero - v politiko, na trg delovne sile itd. - ki je podrl modernistične meje med zasebnim in javnim ter obe sferi množično prestrukturiral. Pomemben dejavnik, ki je tesno povezan z množičnim zaposlovanjem žensk, in ki je povzročil premeščanje skrbi in predvsem njenih pomenov, so tudi

družinske spremembe. Proces relokacije skrbi od nas zahteva, da skrb diferenciramo bolj kot kdajkoli prej (ibidem). V politični prostor se umeščajo nove ideje, ki skrb definirajo v novih konceptih, kot so "skrbno" državljanstvo (*caring citizenship*), skrb kot demokratična praksa (*care as democratic practice*) (Tronto). Priča smo nastajanju novih politik skrbi, ki ne vključujejo le "tradicionalna" področja skrbi (skrb za otroke, starejše, bolne, skrb v zdravstvu, družini itd.), ampak se širijo na nova, politično relevantna področja, kot so migracije, etnične in socialne manjšine, multikulturalizem in medkulturna komunikacija itd.

Pričujoči tematski blok ima skromno ambicijo predstaviti nekatere od naštetih aspektov relokacije skrbi v poznomodernih družbah, v enem od tekstov pa se vračamo v začetek prejšnjega stoletja z aktualno temo o spolni specifičnosti skrbi. Avtorice se lotevajo analiz s perspektive etike skrbi, ki jo poskušajo aplicirati na različne politike in različna področja vsakdanjega življenja, od zasebnosti, razmerja med delom in družino, zdravstva, do migracij.

Vodilni članek tematskega bloka je prispevala Selma Sevenhuijsen in nosi naslov "Tretja pot? Moralnosti, etike in družine". Njeno izhodišče je ideja, da predstavlja družina močan mit - ne le sociološki, temveč tudi politični mit. Zato ni vseeno, kakšna je politična definicija družine, sorodstva in skrbi. V pričujočem članku vzame za primer Giddensovo razumevanje družine, ki ga je razvil v Tretji poti. Avtorica v analizi izhaja iz feministične etike skrbi - perspektive, s katero pokaže na šibkosti Giddensovega razumevanja družine, hkrati pa izpostavi tudi dejanske možnosti, ki ležijo v "tretji poti" - v demokratičnih družinskih praksah, ki vključujejo etiko skrbi.

Članek z naslovom "Skrb med delom in družino" avtorice Alenke Švab se tematsko navezuje na prvi članek. V njem avtorica s perspektive etike skrbi analizira razmerje med delom in družino, kot je konceptualizirano v družinski politiki v Sloveniji. Analizo gradi na dveh tezah. V prvi pravi, da v razmerju med delom in družino, ki podpira normativni okvir družinske politike, ne gre za usklajevanje, ampak podrejanje družinske/zasebne sfere sferi dela, kar je razvidno iz favoriziranja modela (materialno) neodvisnega zaposlenega posameznika. V drugi tezi avtorica trdi, da je ravno skrb skupni imenovalec obeh dimenzij razmerja delo - družina in od konceptualizacije skrbi v konkretni družinski politiki je odvisno, kako uspešno se bo realiziral koncept usklajevanja dela in družine.

Majda Pahor je prispevala tretji članek z naslovom "Viri etičnega odločanja pri delu medicinskih sester". V njem razmišlja o virih etičnega odločanja medicinskih sester. Zdravstveno nego umesti v družbene procese modernizacije, ki so jo premaknili iz zasebnega sveta v javni prostor zdravstvenih institucij in jo tam vzpostavili kot podrejeno obliko dejavnosti formalnega zdravstvenega varstva. Pozna moderna, zlasti v zahodnih družbah, skozi subjektivizacijo povzroči obrat k centriranju zdravstvene nege okoli skrbi kot celovite obravnave pacientov. V to smer se, po mnenju avtorice, razvija tudi raziskovanje procesov etičnega odločanja na osnovi pripovedi zdravstvenih delavcev in bolnikov, ki omogoči globlje razumevanje pojava.

V četrtem članku z naslovom "Etika skrbi v migracijskih politikah". Simona Zauratnik Zimic spregovori o migracijskih politikah in analizira možnosti za

vključevanje etike skrbi vanje. V članku kritično izhaja iz ideje, da so migracijske politike predvsem politike trdih meja, to je preprečevanja vstopov v države, kar je v dobi migracij, kakršna je pozna modernost, sporno. Etika skrbi ponuja konceptualni okvir in predstavlja "etični imperativ" takih integracijskih politik, ki v ospredje postavljajo vprašanje norm in vrednot, družbene solidarnosti, doseganja kohezije in aktivnega političnega delovanja, je prepričana avtorica in se zavzema za premik od integracijskih politik "za imigrante" k politikam skrbi, v katerih je naslovnik celotna družba in v katerih ima pomembno vlogo koncept aktivnega državljanstva.

V zadnjem članku "Socialno materinstvo" nas avtorica Irena Selišnik popelje na začetek 20. stoletja, ko se je proces vstopanja žensk v javno sfero in aktivnega sodelovanja v njej šele pričel. Zanima jo, na kakšen način je bil argument skrbi uporabljen pri argumentaciji večjega vključevanja žensk v javno sfero v tistem času. Analiza lepo pokaže, da so se procesi premeščanja skrbi takrat dogajali na povsem drugačen način kot se v sodobnosti - skrb se takrat ni premeščala z žensk na moške, ampak obratno, kot specifično ženska dejavnost, je bila argument, s katerim so ženske lahko vstopale v javno sfero.

Avtorice smo v tematskem bloku o etiki skrbi poskušale prikazati procese premeščanja skrbi na različnih družbenih področjih in v različnih politikah, pokazati smo želele na potrebe po preoblikovanju normativnih okvirov trenutnih politik, v katerih je skrb pogosto odstotna ali pa je neustrezno konceptualizirana. V novih politikah skrbi je bistveno zavzemanje za "skrbno državljanstvo", ki vidi skrb kot del kolektivnega delovanja v javni sferi.

LITERATURA

- Sevenhuijsen, S. (1998): *Citizenship and the ethics of care. Feminist considerations on justice, morality and politics*. London, New York: Routledge.
- Sevenhuijsen, S. (2003): "Prostor za skrb - pomen etike skrbi za socialno politiko". V: Sevenhuijsen, S., Švab, A. (ur.). *Labirinti skrbi: pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko*. Ljubljana: Mirovni inštitut (zbirka Politike).
- Tronto, J. C. (1993): *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, London: Routledge.

Gostujoča urednica
dr. Alenka Švab

TRETJA POT? MORALNOSTI, ETIKE IN DRUŽINE¹

PRISTOP SKOZI OPTIKO ETIKE SKRBI

Povzetek. *Anthony Giddens v knjigi Tretja pot oriše nov normativni okvir za Nove laburiste in predloge politik, ki izhajajo iz njega. Na temelju svoje diagnoze aktualnih družbeno političnih problemov predlaga novo razmerje med pravicami in dolžnostmi in na tem izhodišču podrobno razpravlja o uprašanjih blaginjske in družinske politike. Avtorica v pričujočem članku kritično analizira njegov normativni okvir in trdi, da bi bil precejšen del zamisli politike na način tretje poti bolj utemeljen in prečiščen, če bi vzel v ozir skrb. V članku prikaže, kakšne posledice bi imelo to, če bi etiko skrbi vzeli za normative smernice novih programskih zamisli, in primerja britansko razpravo z nedavnim predlogom politik na Nizozemskem. Avtorica trdi, da bi morali skrb razumeti kot demokratično prakso in da demokratično državljanstvo predpostavlja, da bi morali imeti vsi enak dostop do dajanja in prejemanja skrbi.*

Ključne besede: *tretja pot, skrb, državljanstvo, družinska politika, ravnavesje delo-živiljenje*

Uvod

Družina je v marsičem močan mit, ne le sociološki (dejansko namreč obstaja veliko različnih vrst družinskih oblik in praks, ki se spreminjajo v času in glede na kulturni kontekst), temveč tudi politični, ker jo precej konstruirajo tudi državne politike (družinsko pravo, socialne politike) in idejni sistemi političnih institucij (političnih strank, svetovalnih teles, institucij države blaginje). Ni vseeno, kako politične teorije konceptualizirajo družino, sorodstvo in skrb ter tisto, kar leži v jedru teh zapletenih povezav, namreč družbeni spol. V nadaljevanju bom kot sodobni prikaz procesa, s katerim se pojem družine vključuje v politične strategije, obravnavala to, kar je k tematiki prispeval britanski sociolog Anthony Giddens, zla-

* Prof. Selma Sevenhuijsen je predavateljica etike in politike skrbi na Univerzi v Utrechtu in gostujoča profesorica na Univerzi v Leedsu in Univerzi v Western Capeu. Ukvarja se z razvojem filozofskih temeljv in praktičnih aplikacij etike skrbi za socialno politiko in državljanstvo. V tem kontekstu raziskuje zdravstvene politike, družinske politike, psihiatrijo in politike enakih možnosti. Njeno najodmevnejše delo je *Citizenship and the ethics of care* (Routledge, 1998).

¹ Prvič objavljeno v: Carling, A., Duncan, S., Edwards R (ur.) 2002: *Analysing families - morality and rationality in policy and practice*. London, New York: Routledge.

sti v knjigi Tretja pot: prenova socialne demokracije.² Giddens je svoje zamisli predstavil kot srednjo pot med neoliberalizmom in "staro socialno demokracijo". Osredotočam se zlasti na politično filozofijo, na kateri temelji njegov pristop, in manj na trenutno oblikovanje politik. Tako puščam odprto vprašanje, koliko so Giddensove ideje vplivale na politiko Blairove vlade v Združenem kraljestvu, ki so jo občasno širili pod isto oznako "tretja pot". Kljub vsemu je njegova zasluga prikaz, kako o družini razmišljajo novi laburisti, in to dovolj sistematično, da omogoča podrobno kritiko. Trdim, da je lahko feministična etika skrbi koristno izhodišče, iz katerega lahko prikažemo tako slabosti Giddensovega načina obravnavanja družine, kot tudi realne možnosti za politično prenovu, ki bi jih lahko izkoristili, če bi o demokratični družinski praksi razmišljali na način "tretje poti" in pri tem upoštevali etiko skrbi.

Normativni okvir Giddensove tretje poti

Giddens v uvodnih poglavjih svoje knjige opredeli, kaj bi po njegovem moralo biti jedro normativnega okvira politike tretje poti, namreč uravnoteženo razmerje med socialno pravičnostjo, emancipacijo, enakostjo in socialno kohezijo; te vrednote podrobneje utemlji v enem izmed razdelkov v knjigi. Potem ko razpravlja o petih dilemah socialne demokracije (globalizaciji, individualizmu, pomenu leve in desne, vrednosti političnega delovanja in vprašanju, kako se odzivati na ekološke probleme) trdi, da bi moral biti "splošni cilj politike tretje poti..., pomagati državljanom najti pot skozi velike spremembe našega časa: globalizacijo, spremembe osebnega življenja in spremembe v našem odnosu do narave" (Giddens, 2000: 71). V jedru vrednotnega sistema tretje poti bi morali biti enakost in svoboda. Svoboda bi morala za socialne demokrate pomeniti avtonomnost delovanja, kar "zahteva udeležbo širše družbene skupnosti" (Giddens, 2000: 71). Po dobi kolektivizma bi morala biti politika tretje poti tista, ki bi poiskala novo razmerje med posameznikom in skupnostjo in na novo definirala pravice in dolžnosti obeh; stara socialna demokracija bi se pri tem namreč preveč nagibala k temu, da bi pravice obravnavala kot brezpogojne zahteve. Glavni moto nove politike bi potemtakem moral biti: Ni pravic brez odgovornosti.

Giddens te pojme povezuje še z dvema ključnima konceptoma, ki sta pomembna za njegovo razpravo o družini, in sicer: ni avtoritete brez demokracije in filozofski konservatizem. Medtem ko se tradicionalna desnica ozira k narodu, vladi in tradicionalnemu družinskemu življenju kot k sredstvom, ki opravičujejo avtoriteto, in kot k načinom razlikovanja med prav in narobe in tako k moralnim sodbam, bi morali socialni demokrati zagovarjati misel, da se lahko avtoriteta vzpostavi le po demokratični poti. Po njihovem novega individualizma ne bi smeli imeti za grožnjo avtoriteti in solidarnosti, temveč za zahtevo, da bi morali avtoriteto preoblikovati na temelju aktivne soudeležbe, vrednote participativne demokracije pa bi morale veljati v vseh sferah družbenega življenja. Vendar Giddens te zamisli ute-

² Slovenski citati so iz: Anthony Giddens, *Tretja pot: prenova socialne demokracije*, 2000, Orbis, Ljubljana.

melji tako, da vpelje pojem filozofskega konservatizma kot normo, po kateri bi se morali ravnan, kadar se ukvarjamo z vprašanjem, kako ustvariti družbeno solidarnost po zatonu tradicije in navad in kako obravnavati modernizacijo in gospodarsko rast v dobi ekoloških tveganj. Modernizacija ne bi smela pomeniti "vse več modernosti", temveč bi se morala zavedati omejitev svojih procesov in potrebe po "ponovni vzpostavitvi... kontinuitete". Filozofski konservatizem bi pomenil pragmatično držo pri obvladovanju sprememb, spoštovanje preteklosti in zgodovine, na področju varovanja okolja pa sprejetje previdnostnega načela tam, kjer je to mogoče. Za glavni zglede pojma filozofskega konservatizma Giddens postavi "družino", eden izmed najpomembnejših ciljev družinske politike pa bi po njegovem moral biti ohranjati kontinuiteto družinskega življenja, zlasti blaginjo otrok. V to pojmovanje sta vtakana pojma dolžnosti in odgovornosti. Dovolite, da se najprej ustavim pri vlogi teh dveh pojmov v splošnem okviru Giddensove knjige, nato pa podrobneje obravnavam predloge za družinske politike.

Etika skrbi proti pogodbi in dolžnosti

V diskurzu tretje poti pojma dolžnost in odgovornost služita zato, da premosti ta vrzel med posameznikom in družbo in med njima vzpostavi novo razmerje. Giddens za razliko od konservativne ideologije zavrača pogled, da je individualizem grožnja solidarnosti in obstoju socialnih vezi, in lakonično sklene, da ne živimo v dobi moralnega razkroja, temveč v dobi moralne tranzicije, v kateri moramo živeti na aktivnejši način kot prejšnje generacije, in v kateri moramo najti novo ravnotežje med odgovornostjo posameznika in kolektivno odgovornostjo (Giddens, 2000:44). Na tej točki moram opozoriti, da Giddens pozdravlja človekovo aktivnost in samoizpolnitev kot pozitivna normativna cilja, ne da bi to enačil s pojmom ozkosrčnega egoizma, ki ga konservativci pogosto pripisujejo neoliberalizmu.

Potrebo po metaforah premoščanja (in tako potrebo po "tretji poti") pa ustvarja prav tak diskurz, kakršnega Giddens uporablja v Tretji poti, kajti kljub temu, da izrecno poudarja svoje progresivne namere, ima njegovo besedilo retrospektiven ton, ki nasprotje med posameznikom in družbo jemlje kot danost. Pogosto uporablja metafore reparacije, kakor da bi bilo nekaj izgubljeno, denimo, ko trdi, da bi morala politika tretje poti ponovno vzpostaviti kontinuiteto, nanovo ustvariti družbeno solidarnost in prenoviti civilni red. Feministična etika skrbi zlasti zanika taka nasprotja med posameznikom in družbo, njen pogled pa se v treh ozirih razlikuje od tistega, ki ga predstavljajo Giddens in misleci, ki sledijo miselnosti tretje poti, in sicer, prvič, kar zadeva človekovo subjektiviteto, drugič, kar zadeva sprejeto pojmovanje morale in politike in tretjič, kar zadeva "politično sociologijo skrbi", ki leži v ozadju.

Številni avtorji trdijo, da je etiki skrbi inherentna odnosna ontologija, tako v deskriptivnem kot v normativnem oziru. Ta je strnjena v pojmovanju, da lahko posamezniki obstajajo samo zato, ker so v dobrem in slabem del različnih mrež skrbi in odgovornosti; da sestvo lahko obstaja le skozi druge in z njimi in obratno

(Gilligan, 1987; Tronto, 1993; Griffith, 1995; Clement, 1996; Hirschmann and DiStefano, 1996; Sevenhuijsen, 1998). Po Giddensu potreba po obveznostih vznikne zato, da bi kljubovali odtujenosti, do katere bi lahko prišlo v družbi atomističnih avtonomnih posameznikov: v tem oziru je njegov okvir prežet s predpostavkami pogodbene etike. Obratno pa etika skrbi kot izhodišče za razmišljanje o dolžnosti in odgovornosti predpostavlja sebstvo-v-razmerju. Medtem ko moralni subjekt v diskurzu inividualnih pravic gleda na situacijo moralne dileme s stališča "najvišjih moralnih načel", na pravice in odgovornost pa kot na sredstva za ustvarjanje odnosov, moralni subjekt v diskurzu skrbi že živi v mreži odnosov in (medsebojne) odvisnosti, v kateri mora skrbeti za ravnotežje med različnimi oblikami skrbi, to je skrbjo zase, za druge in za razmerje med sabo in drugimi. Kot sem trdila drugod, posameznika oziroma posameznice skozi moralno dilemo, ki se vedno znova pojavi, ne vodi "dolžnost", temveč situirani vprašanji odgovornosti in delovanja, kot sta: "Kako lahko najbolje izrazim svojo skrbno odgovornost?" ali "Kako lahko najbolje obvladam razmerje med ranljivostjo, odvisnostjo in močjo?" (Sevenhuijsen, 1998a: 56; Sevenhuijsen, 1999). To se precej približa predlogu Janet Finch in drugih, da bi za način razmišljanja o moralnosti kot umeščeni praksi³ vzeli vprašanje: "Kaj je primerno storiti?" (Finch, 1989; Finch and Mason, 1993).

Nancy Hirschmann v svojem delu o dolžnosti trdi, da liberalne pogodbene teorije in teorije o soglasju ne morejo ustrezno obravnavati dolžnosti, ker imajo za izhodišče pojem enakih in ločenih posameznikov. Avtorji liberalnih teorij o soglasju "poskušajo razumeti, kako lahko ločeni posamezniki razvijejo in vzdržujejo povezave in ostajajo ločeni; kako se vključujejo v razmerja in ostajajo svobodni" (Hirschmann, 1992: 170). Pri feminističnem pristopu pa je izhodišče to, da dolžnost in odgovornost vzamemo kot vsakdanji človeški praksi. Tako bi odgovornost in dolžnost postali temeljni standard, s katerim bi merili druge stvari, denimo svobodo, da ravnamo po lastnih željah. Osrednje vprašanje bi tako postalo: "Kako imam lahko nekaj svobode in vseeno ostanem povezan/a z drugimi?" Tudi Carol Gilligan, utemeljiteljica feministične etike skrbi, je prikazala razliko, ki nastane, če razmišljamo v tej smeri:

"Skrb kot okvir za moralno odločanje temelji na predpostavki, da sta sebstvo in drugi odvisna drug od drugega, ta predpostavka pa se odraža v tem, da je delovanje odzivno in potemtakem vznika v razmerju, namesto da bi nanj gledali kot na nekaj, kar izhaja iz sebstva in se potemtakem 'samo upravlja' (Gilligan, 1987: 24).

Ta opažanja kažejo tudi na različne načine konceptualiziranja razmerja med moralo in politiko. Politični programi, ki temeljijo na konstrukcijah posameznikov-imetnikov pravic kot "temeljnih enot" družbe, vidijo zakonodajo kot tisto, kar temeljno zagotavlja obstoj morale, in v številnih primerih izpostavljajo družino kot primarni locus morale. Kakor trdi Zygmunt Bauman, "nato odgovornost posameznika prevajajo kot odgovornost, da upošteva ali krši družbeno odobrena, etična pravna pravila" (Bauman, 1993: 29). Po Baumanu modernost uspeva z "ekspropriacijo moralnega". Modernost se napaja iz globoko zakoreninjenega nezaupanja v

³ *Situated practice*

moralne zmogljivosti svojih subjektov, zato ima za cilj, da uzakoni svoje zahteve po moralni resnici, tako da jih določi s pravnimi imperativi, po katerih naj bi nato vzgajali tiste, ki so onstran meja "primerne moralnosti". Od tod nenehna nuja, da dolžnosti, ki jih določajo zakoni, izpeljujejo iz pojmov pravic.

Iz etike skrbi je razviden korenito drugačen ozir od razmerja med moralo in politiko in tako med dolžnostjo in odgovornostjo. Ker etika skrbi izhaja iz odnosne ontologije, se osredotoča zlasti na vprašanje, kaj bi politika lahko pomenila za varovanje odgovornosti in razmerja v človeški praksi in interakciji. Oblikovalci politiki bi potrebovali tenkočutnejši vpogled v način, kako posamezniki vmeščajo svoje odgovornosti v okvir dejanskih družbenih praks, in kako naj rešujejo moralne dileme, ki spremljajo nasprotujoče si odgovornosti skrbi "zase, za drugega in za razmerje med obema". Te vpoglede bi dobili iz države začetnega zaupanja v moralne zmogljivosti posameznikov in tako iz države poslušanja kot prakse demokratičnega državljanstva (Bickford, 1996). Skladno s tem bi morali družbene in z njimi tudi družinske politike voditi tako, da bi se odzivale na potrebe tistih, ki jih zadevajo. Ne morem dovolj poudariti, da "skrbna drža" ni omejena na zasebne interakcije, temveč bi morala veljati za "javno vrline", ki bi morala stopiti v presoje oblikovalcev politik (Sevenhuijsen, 2001).

Pomen teh trditev lahko dodatno poudarim tudi tako, da izpostavim "politično sociologijo skrbi", ki stoji za feministično etiko skrbi.⁴ Dobro bi bilo, ko bi skrb videli kot prakso in duhovno naravnost, pa tudi kot družbeni proces. Berenice Fisher in Joan Tronto sta skrb opredelili kot:

"dejavnost človeške vrste, ki vključuje vse, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in popravljamo naš 'svet', tako da lahko kar najboljše živimo v njem. Ta svet vključuje naša telesa, nas in naše okolje, to je tisto, kar bi spletili v kompleksno mrežo, ki vzdržuje življenje" ..." (Fisher in Tronto, 1990)

Joan Tronto (1993) je natančno domislila, kako vsaka izmed štirih faz skrbi, kot sta jih vpeljali Fisher in Tronto (1990), ustreza po eni specifični vrednoti. Skrbeti (caring about) vključuje to, da smo pozorni na dejavnike, ki določajo preživetje in blaginjo, in da vzpostavimo potrebo po skrbi. Ustreza ji vrednota pozornosti. Poskrbeti (Caring for) pomeni, da prevzamemo pobudo za konkretne dejavnosti, vrednota, ki tu pride v poštev, pa je odgovornost. Dajati skrb (Taking care of) je konkretno delo "ohranjanja in popravljanja sveta", se pravi to, da opravljamo vsakdanja rutinska skrbstvena dela in razvijamo poglobljeno razumevanje o njih; ustrezna vrednota je kompetentnost. Četrta faza skrbi je prejemanje skrbi (care receiving). Tu so pomembne odprte oblike interakcije med tistimi, ki dajejo skrb, in prejemniki skrbi kot preizkus kakovosti skrbi, najpomembnejša vrednota pa je odzivnost. Te štiri vrednote: pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost so jedro etike skrbi. Dodamo jim lahko vrednote, kot so zaupanje, iskrenost, spoštovanje in odnosna avtonomija.⁵

⁴ V to poglavje sem vključila in podrobneje izdelala trditve, ki sem jih razvila v nekaterih svojih drugih publikacijah. Gl. Sevenhuijsen, 2000a, Sevenhuijsen, 2000b.

⁵ O skrbi in zaupanju, gl. Sevenhuijsen, 1999; Dillon, 1992. O odnosni avtonomiji gl. Mackenzie in Stoljar, 2000.

V skladu s tem lahko skrb konceptualiziramo kot nepretrgan družbeni proces in kot vsakdanjo človeško dejavnost. Imeti jo moramo za človeško prakso, ki ima posledično niz moralnih usmeritev. Z njimi si poskušamo odgovoriti na vprašanje, kako si moramo interpretirati potrebe, ali jih lahko zadovoljimo in kako. Zato etike skrbi tudi ne moremo zlahka videti kot različico etike dolžnosti. Etika skrbi ne predpostavlja, da ima tisti, ki daje skrb, univerzalno moralno dolžnost, da skrbi za potrebe drugih, dolžnost, ki jo nekateri avtorji izpeljujejo iz "vzgiba žensk, da skrbijo za druge" (glej na primer Noddings, 1984). Noddings v svojem pristopu žensko skrb umesti v kantovsko etiko obveznosti in dolžnosti, po kateri bi morali za moralna imeti tista dejanja, ki jih storimo iz občutka dolžnosti, ki je menda univerzalen. Menim, da je plodnejše, če poudarimo, da je pozornost do drugega inherentna etiki skrbi in ločena od sebstva. Iz tega poudarka je razvidno, da bi morali pri oblikovanju politik, pa tudi v osebni praksi, za vodilo imeti pluralistični pristop. Za skrbstveni proces je značilno, da združuje veliko različnih akterjev (tiste, ki dajejo skrb, in prejemnike skrbi, zasebne in javne institucije itn.), ki imajo svoje poglede na skrbstveni proces in razpoznavne moralne repertoarje. Takoj ko priznamo moralno delovanje teh akterjev, se pojavi zahteva po novi "politiki interpretacije potreb", ki bi v celoti upoštevala lokalne kontekste delovanja in presoje.

Mesto skrbi v Giddensovem pojmovanju tretje poti

To ozadje morda lahko osvetli način, kako Giddens obravnava skrb v Tretji poti, in sicer na precej protisloven in pomanjkljiv način. Omenja jo v poglavju o družinski politiki, kjer trdi, da je iz demokratičnih družinskih odnosov razvidna skupna odgovornost za skrb za otroke. O skrbi govori tudi v poglavju o v družbo investirajoči državi, kjer pravi, da bi morala levica sprejeti kritiko desnice, da sta "glavni gonilni sili" države blaginje "varnost in skrb, medtem ko ne namenja dovolj prostora osebni svobodi". Tu Giddens skoraj izenači skrb in varnost. Skupaj ju postavi v okvir nadzora, v katerem svobodo, osebno iniciativo in avtonomijo postavi kot njuno nasprotje. Iz tega je razvidno, da skrb konceptualizira kot negativno svobodo, kot entiteto, ki je v napoto samoizpolnitvi. Tako pojmovanje je zelo oddaljeno od pojmovanja etike skrbi, da je (dobra) skrb nepogrešljiv prispevek k človekovemu razcvetu.

Giddens pa v svojih socioloških opažanjih in normativnem okviru pozabi omeniti skrb tudi tam, kjer bi to morda pričakovali od njega. V tem smislu najbolj izstopa odlomek, v katerem piše o pomenu udeležbe na trgu delovne sile kot sredstvu, da se spoprimemo z "neprostovoljno izključenostjo". Pri tem pravi, da delo prinaša večstranske koristi, kot so, da je vir dohodka za posameznika, da mu daje občutek stabilnosti in smeri v življenju in ustvarja bogastvo za celotno družbo. Vendar Giddens doda tudi pomembno pripombo o mejah delovne etike:

"Toda vključenost mora seči preko dela samega, ne samo, ker je mnogo ljudi, ki ne morejo biti del delovne sile, ampak tudi zato, ker bi bilo v družbi, ki bi bila preveč prežeta z delovno etiko, popolnoma neprilačno živeti. Vključujoča družba mora zagotoviti izpolnjenost osnovnih potreb tistih, ki sami ne morejo delati, in priznati različnost življenjskih ciljev posameznikov." (Giddens, 2000: 114,115)

Da bi videli, kako boleče ta pripomba zgreši poanto, moramo samo pomisliti na omejitve delovne etike kot vodila za javno politiko v sodobni družbi. V navedenem odlomku Giddens ne obravnava pomena skrbstvenega dela v družbi in vrednot pozornosti ter odgovornosti pri ustvarjanju humanih odnosov v vsakdanjih družbenih interakcijah. Pri tem je vprašljivo tudi to, da razlikuje med tistimi, ki lahko delajo, in tistimi, ki ne morejo. Tako ponavlja zastarelo ločevanje med kategorijama "samozadostnih delavcev" in "odvisnih drugih", ki temelji na neodvisnem državljanu-delavcu moškega spola kot paradigmi za državljanstvo (Fraser in Gordon, 1994). Ta protislovja lahko premagamo samo tako, da izrecno vključimo dajanje in prejemanje skrbi v predstave o "širših življenjskih ciljih" in v našo podobo družbe, v kateri "bi bilo privlačno živeti" (to je v predstave o dobrem življenju). Posledično bi jo morali vključiti tudi v predstave o kolektivnem delovanju in državljanstvu (Sevenhuijsen, 1998).

V svoji protislovni in pomanjkljivi razpravi o skrbi Giddens presliči ključno sociološko sporočilo feminističnih teorij o tej temi, namreč pojmovanje, da je skrb družbena dejavnost sama po sebi in da je moralna orientacija skrbi ključna tako za zadovoljevanje temeljnih potreb kot za procese socialne kohezije.⁶ V tem oziru je presenetljivo, da Giddens ne vključi skrbi v svoja opažanja o "preobrazbi v osebnem življenju", ki jih kljub temu omenja kot največjo revolucijo našega časa. V tem kontekstu govori zlasti o individualizmu mlajše generacije in ga brani pred konservativno zaskrbljenostjo zaradi moralnega razkroja, tako da poudari njegove "postmaterialistične" vrednote in življenjske sloge. Problematičnost takega pristopa je v tem, da poskuša vse, kar se dogaja v osebnem življenju, reducirati na vprašanje identitetne politike. Dejansko pa ti pogledi temeljijo na ločevanju psiholoških in materialnih elementov družbenega življenja in človekovega delovanja. Etika skrbi zanika tako ločevanje materialnega življenja in medosebnih razmerij in vztraja pri tem, da je skrb delo, s čimer pokaže, da sta delovanje in morala v medsebojnem razmerju in da vzorci diskurzov o razmerju med plačanim delom in skrbjo temeljijo na raznovrstnih podtekstih družbenega spola.

Ko Giddens prezre družbeni pomen skrbi, zgreši tudi politično sporočilo sodobnih feminističnih teorij o delu in skrbi, po katerem bi moralo čim več posameznikov imeti možnost, da bi kombinirali plačano delo in neformalno skrb. In to ne le zato, ker nekateri ljudje ne morejo skrbeti zase (in torej izpadejo iz kategorije "odgovornih neodvisnih posameznikov"), temveč ker bi morali skrb vrednotiti kot pomembno človeško prakso, ki prispeva k potencialu za moralno delovanje. Demokratična etika skrbi izhaja iz predpostavke, da vsi vsak dan potrebujemo skrb (tudi če so to različne vrste različno intenzivne skrbi) in smo (vsaj načelno)

⁶ Za podobno kritiko gl. Levitas, 1998.

spособni dajati skrb. Demokratična in vključujoča družba bi morala potemtakem spodbujati ljudi, da bi obema dejavnostma namenili pomemben prostor v svojem življenju.

Temu cilju bi se lahko približali tako, da bi elaborirali moralne in praktične implikacije pojma skrbi kot "demokratične prakse". Kot opozarja Joan Tronto, je skrb kot intimen odnos z drugimi in skrb v širšem, abstraknejšem in dolgoročnejšem smislu bistvena za različne vloge državljanov v demokratičnem političnem sistemu. Če naj bi se razvila, jo moramo vključiti tako v intimne odnose v vsakdanjem življenju kot v bolj oddaljena razmerja v javnem življenju (Tronto, 1996). Zahteva po enakem dostopu do različnih družbenih sfer izhaja iz demokratičnega moralnega vzgiba, da bi morali biti posamezniki sposobni nastopati v različnih vlogah in na različnih položajih, kjer bi se lahko seznanili s potrebami in moralnimi stališči različnih družbenih akterjev. Demokratično življenje lahko bolje uspeva, kadar lahko ljudje krožijo med različnimi položaji odgovornosti, in tako v različnosti svojih življenj prakticirajo vrednote, kot so pozornost, odzivnost in zaupanje.⁷ Področje socialnih politik in družinske politike je pomembno prizorišče, kjer bi se morale razvijati politike, ki podpirajo te koncepte. Znova se lahko vprašamo, ali so Giddensovi predlogi za "tretjo pot" v tem oziru primerni.

Družinske prakse, skrb in iskanje novih socialnih politik

Giddens na več mestih v svoji knjigi zagovarja "družini prijazna" delovna okolja. Vendar pa njegovi praktični predlogi znova niso dovolj povezani z njegovim normativnim okvirom. Glavni problem v njegovi različni tretje poti v tem oziru je, da je njegova normativna podoba državljanstva še zmeraj načelno vezana na podobo neodvisnega državljana z lastnim zaslužkom. Dostop do plačanega dela je konstruiran kot primarna razsežnost družbene vključitve. Toda ta državljan z lastnim zaslužkom mora po Giddensu spremeniti značaj. V njegovem idealu "v družbo investirajoče države" se državljan, kadar odpove trg dela, pri preživetju ne morejo več zanesti na to, da se bodo lahko oprli na socialne pravice in socialno varnost. Sami morajo prevzeti odgovornost in se spremeniti tako, da bodo lahko "pripravljeni tvegati, a obenem prevzemati odgovornost", kar je najpomembnejši položaj subjekta, ki ga Giddens uporabi pri konstrukciji svojega "pogumnega novolaburističnega sveta" politike blaginje in socialnega državljanstva. V resnici pa moramo prehoditi še dolgo pot, preden bosta dostop do plačanega dela in odgovornost za skrb enako porazdeljeni, kar zadeva družbeni spol. Tu Giddensovemu primeru ne pomaga pojem skrbi, tako kot stopa v njegovo analizo, to je preveč brezskrbno in v nasprotju s samim sabo.

Začnimo z Giddensovimi predlogi za novo družinsko politiko, ki je po njegovih lastnih besedah "ključni preizkus" za novo politiko. V razdelku o "demokratični družini" vehementno ugovarja konservativnim strahovom o razpadu družine in z njimi povezanim argumentom v prid vrnitvi tradicionalnega družinskega življe-

⁷ To je precejšen prispevek h Giddensovemu normativnemu okviru za "demokratično družino", saj demokratizacijo v družini precej enostransko povezuje z enakostjo v pravicah in pri odločanju.

nja in moške avtoritete. Po njegovem ni poti nazaj, ker ponovna vzpostavitev tradicionalne družine pač "ni mogoča". Meni pa, da stvar narobe razumejo tudi libertarni socialni demokrati, kajti njihove trditve v prid "različnosti življenjskih modelov", kot so enostarševske družine in homoseksualci, ki vzgajajo otroke, "preprosto ne vzdrži presoje". Učinki, ki naj bi jih po Giddensovem mnenju ločitev imela na otroke, v nekem smislu povzemajo njegovo skrb za družbeno kohezijo, saj naj otroci v enostarševskih družinah ne bi trpeli le ekonomsko, temveč tudi zaradi "manjše pozornosti staršev in manj socialnih stikov".⁸ Potemtakem bi se "tretja pot" v družinski politiki morala začeti iz normativnega pojma enakosti med spoloma. Možnost kombiniranja svobode izbire posameznika in družbene solidarnosti naj bi bila zajeta v pojmu demokratičnega družinskega življenja. Formalna enakost, pravice posameznika, vzajemno spoštovanje, avtonomija in varnost pred nasiljem bi morali služiti kot normativni okvir za družinske odnose, tako med staršema kot med starši in otroki.

Skrb stopi v zgodbo, ko Giddens trdi, da sta zaščita otrok in skrb zanje najpomembnejše vodilo družinske politike. Tu ločitev in enostarševstvo služita kot negativna nasprotna podoba. Demokratična družinska politika bi morala omogočati, da bi si starša delila odgovornost za skrb za otroke, medtem ko postane pomembna sposobnost "vzdrževanja odnosov ob vseh spremembah, celo ob najbolj radikalnih, kot je ločitev" - celo tako pomembna kot sta fleksibilnost in prilagodljivost na delovnem mestu (Giddens, 2000: 99). Iz tega je razvidno, da bi morali vpeljati tele prakse: delitev odgovornosti za skrb za otroke med oba starša; možnost, da bi se starša, pa tudi starši in nestarši medsebojno s pogodbo dogovorili glede skrbi za otroke (pogodbe o starševstvu, ločene od zakonske zveze); spodbujanje očetovskih pravic, denimo pri ukvarjanju z otroki in zunajšolski skrbi zanje; spodbujanje odgovornosti (in celo dolžnosti) otrok, da podpirajo postarane starše.

Čeprav ti predlogi nedvomno vključujejo skrb, je presenetljivo, da vrednote skrbi niso omenjene v normativnem okviru za nove družinske politike. To nas ne bi smelo presenečati, saj, kot smo videli, Giddens za izhodišče svojega pristopa vzame posameznika-imetnika pravic kot temeljno enoto družbenega življenja. Na koncu pa mora razmerja in odgovornost v človekovem življenju zavarovati pogodba, namesto povezave in "živih" vezi. Podvomimo lahko tudi v lahkotnost, s kakršno Giddens v širših mrežah skrbi, odgovornosti in odvisnosti izpostavi skrb za otroke. Zdi se, kot da izpolnitev formalne enakosti med spoloma pripelje do tega, da izpostavimo otroke kot posebne "objekte obravnave" v družinski politiki. To skrb dojema tudi precej enostransko skozi moški pogled, tako da je med vrsticami odsotnost očeta ena izmed glavnih skrbi družinske politike.

Namesto tega bi morali izhajati iz pojma skrbi kot demokratične prakse, pri čemer je prvi socialni problem, ki bi ga morali obravnavati, družbena neenakost v distribuciji dajanja in prejemanja skrbi, ter plačnega dela in neformalne skrbi, ki je strukturirana vzdolž osi spol, razred in etnična pripadnost. Ko priznamo pomen skrbi kot človeške prakse, moramo kritično oceniti skupinske privilegije in siste-

⁸ V tem in nekaterih drugih ozirih je Giddensov okvir prežet z durkheimovskimi pojmi o funkcionalnosti družine in vlogi očeta, ki jih Ruth Levitas v svoji kritiki ideologije novih laburistov imenuje "nova durkheimovska hegemonija" (Levitas, 1998, str. 178-189).

matične vzorce izključevanja v teh ozirih. Etika skrbi bi verjetno priznala "vzdrževanje odnosov" kot pomembno nalogo družinske politike, vendar se je ne bi lotila šele ob prekinitvi razmerja, to je ob ločitvi, temveč bi na prvo mesto postavila take socialne in politične ureditve, ki bi odraslim obeh spolov (ne glede na njihovo spolno orientacijo) omogočale udeležbo v različnih oblikah skrbi: v skrbi za odvisne otroke, za partnerje in prijatelje, za odvisne starše in - nenazadnje - v skrbi zase.⁹ To bi verjetno prispevalo tudi k rešitvi problema "odsotnosti očetov" po ločitvi, ker bi prisotnost "skrbnih očetov" že med trajanjem razmerja med odraslima ustvarila vezi skrbi in zaupanja, ki bi temeljile na vsakdanjih praksah skrbi in ki bi verjetno ustvarile trajno zavezanost tudi po pretrganju teh vezi. Tako bi se verjetno spremenila narava "ločitve", kot jo poznamo. Prvotno prizorišče "družinske politike" tedaj ne bi bilo "družinsko pravo" (se pravi regulacija pogodb med sorodniki), temveč področje socialnih politik: politik, ki določajo regulacijo dela, preživljanja časa, ustvarjanja dohodka in vzdrževanja in s tem povezanimi pravicami, dolžnostmi in odgovornostjo.

Prav na tej točki moramo preveriti praktično in moralno primernost pojma državljanov, ki "bi bili pripravljeni tvegati, a obenem prevzemati odgovornost", kot modela za socialno državljanstvo v prihodnosti.

Giddens meni, da bi morali socialni demokrati spremeniti razmerje med tveganjem in varnostjo, ki ju vključuje država blaginje, in pravi: "V kriznih situacijah potrebujejo ljudje zaščito, morajo pa biti tudi moralno in materialno sposobni prebroditi ključna obdobja svojih življenj" (Giddens, 2000: 105). Pomanjkljivosti teh trditev lahko znova pojasni pristop etike skrbi. Skrb ne bi smela biti pojmovana kot varnostna mreža v časih nesreče in tranzicije, temveč kot družbeni proces, ki vsak dan zahteva našo pozornost, zato bi moral zasedati pomembno mesto v scenarijih socialne politike v prihodnosti. Veliko tranzicij v moralnem življenju ima res opraviti z zahtevami in neuspehi odnosov skrbi (Smart and Neale, 1999) in Giddens se pravzaprav precej približa tem vpogledom, ko opozori na omejitve delovne etike in na trend, da vse več ljudi išče "možnosti za zavezanost zunaj dela"¹⁰. Vendar znova preseneti, da ne gre korak dlje in v to zavezanost ne vključi skrbi, temveč kot zgled za socialno državljanstvo ohranja delovnega državljana.

Poleg tega tudi opažanje, da "vse več ljudi išče možnosti za zavezanost, ki niso povezane s tradicionalnim videnjem dela", dejansko predstavlja moški pogled in v tem smislu morda ni naključje, da skrb tu ni primerno omenjana. Navsezadnje je za ženske situacija ravno obrnjena. V tem zgodovinskem trenutku poskušajo ugotoviti, kako bi svojo zavezanost razširile iz doma na trg dela in v družbeno in politično participacijo v širšem smislu. Za moške je ta situacija drugačna, saj jim, ko se

⁹ Kakor trdijo Weeks et al. (1998), vprašanje skrbi za otroke in odgovornosti zanje sproži akutne implikacije na ravni pravnega statusa in socialne politike, ki zadevajo nastajanje izbirnih družin (*selective families*) in javno priznanje lezbičnih in gejevskih odnosov; ti se zavzemajo za pojem "intimnega državljanstva". Skrbstvene prakse bi morale biti del statusa državljanstva, ne le zato ker državljanstvo ureja pravice in dolžnosti, ki so povezane s starševstvom in odnosi med starši in otroki, temveč tudi zato, ker bi moral status državljanstva temeljiti na priznanju potrebe po intimnih željah, užitkih in "obstoju v svetu".

¹⁰ Citirano po slov. prevodu Giddensa, Tretja pot, 2000, ki citira Becka: "Možnosti za obveznost, ki niso povezane s tradicionalnim videnjem dela". V angl. izvirniku se besedilo glasi: "...opportunities for commitment outside of work." (Beck, "Capitalism without work", *Dissent*, Winter, 1997: 106)

ukvarjajo s skrbjo, ni treba zahtevati dostopa do družbene sfere, temveč morajo prej spremeniti svojo zavezanost in identiteto v sferi, kjer že živijo, se pravi v sferi intimnega življenja - tu morajo namreč spremeniti način ravnanja z odgovornostjo in odvisnostjo. Ti zapleteni odnosi med spoloma, ki zadevajo delo in skrb, so del normativnih predpostavk modernih držav blaginje in nastanka pojma "moderne posameznika". Šele ko spoznamo, kako globoko v teh spolno obeleženih predpostavkah o delu in skrbi koreninijo ne le ureditve delo-družina, temveč tudi, denimo, korporativne kulture, urbanizem in ureditev javnega prevoza, lahko postane očitno, da bi oblikovalci politik morali dati vso prednost razvoju novih socialnih infrastruktur skrbi.

Kaj je potemtakem razvidno iz teh pripomb, ko pojem državljana, ki je "odgovoren, da sam prevzame tveganje", ocenimo skozi optiko skrbi? Skozi optiko etike skrbi bi bila odgovornost nedvomno ključni pojem socialne politike. Toda namesto da bi etika skrbi odgovornost izpeljevala iz pravic (model od zgoraj navzdol), njeno politično razmišljanje izhaja iz razumevanja medsebojne povezanosti in razmerja, torej iz poznavanja vsakdanjih praks skrbi in odgovornosti in iz tega razvidnih dilem.¹¹ K trenutnim razpravam o odgovornosti bi morda prispevalo to, da bi v pojem odgovornosti vključili prakso "skrbi zase". Ko etika skrbi dekonstruira normativni pojem "neodvisnega posameznika", spodkoplje vtirjene vzorce, po katerih moškim ni bilo treba prevzemati vsakdanjih skrbstvenih odgovornosti (za druge in zase) in so lahko računali na razpoložljivost žensk, da bodo skrbele za njihove potrebe po skrbi. Pričakujemo lahko, da bi v situaciji, kjer bi bila praksa "skrbi zase" bolj "normalna" in kjer bi bilo to povezano s pripravljenostjo posameznika/posameznice, da prevzame odgovornost za druge in za razmerja odvisnosti, ljudje razvili širšo paletu odtenkov moralne občutljivosti in tako tudi sposobnost prevzemati odgovornost za lastna dejanja in pomembne življenjske odločitve. Na ta način lahko etiko skrbi vidimo kot podporo za Giddensov novi pojem človekove subjektivitete.

Vendar pa bi etika skrbi zavzela bolj kritično stališče do pojma "tveganja", in mu ne bi namenila tako pomembnega mesta, kakor mu ga namenja Giddens. Tu ne smemo pozabiti, da ima v njegovem razmišljanju o v družbo investirajoči državi "skrb" negativen podton, ker jo povezuje z nadzorom, oba pojma pa zoperstavlja osebni svobodi. Tu si očitno ne more zamisliti, da bi skrb lahko prispevala k avtonomiji in svobodi ali k razvijanju človekovih potencialov, kar so cilji, ki jih Giddens sicer pozdravlja kot pomembne za "pozitivno družbeno blaginjo". Tu bi etika skrbi znova poudarila, da skrb tako na lestvici življenja posameznika kot na družbeni lestvici ni nekaj, kar bi posameznika varovalo pred tveganjem, temveč je odvijajoč se družbeni proces, ki, če ga pravilno izvajamo, prispeva k človekovemu razcvetu.¹² Poudariti moramo, da je pogosto težko napovedati, kdaj se bosta v človekovem življenju pojavila bodisi potreba po skrbi bodisi razpoložljivost skrbi. In moremo

¹¹ Presenetljivo je, da Giddens koncepta odgovornosti in dolžnosti uporablja izmenično, kot da bi pomenila isto.

¹² Koncept "človekovega razcveta" ("human flourishing") kot vodilen za javno politiko je izdelala ameriška filozofinja Martha Nussbaum (2000). Gre za širši koncept od koncepta "človekovega potenciala", kakor ga uporablja Giddens, ki ga v svoji knjigi umesti v diskurz ekonomske racionalnosti in funkcionalnosti, kjer je primarni motiv za razvoj posameznikovih zmožnosti to, da se vključi v kapitalistično ekonomijo.

predpostavljati, da bodo posamezniki sposobni napovedati svoje prihodnje potrebe po skrbi, še preden le-te nastopijo, in se tako zavarovati pred neuspehi skrbstvenih ureditev, v katere so vključeni. To ne bi bil le velik stroške prihodnjih socialnih ureditev, temveč bi bil tudi primer tistega, kar sta Simon Duncan in Anne Barlow poimenovala "napaka racionalnosti". Do pomembnih odločitev o "moralnih ekonomijah" navadno ne pride na temelju preprostih matric stroški-korist ["cost-benefit" matrices], te odločitve namreč vključujejo tudi moralne poglede, treba se je pogajati, o tem, kakšno vedenje je pričakovano kot dobro in primerno in kako bi ljudje radi živeli (Duncan and Barlow, 1999). To vključuje ureditev skrbi in odgovornosti. Zdaj ko socialne politike ne morejo več graditi na tem, da so ženske ves čas na razpolago za vsakdanjo skrb, bi morali poiskati inovativne in fleksibilne skrbstvene ureditve, ki bi preprečile nastajanje "vrzeli v skrbi".

Socialne politike, občutljive na vprašanja spola, na način tretje poti

Na tej točki pa lahko, protislovno, pojem "tretje poti" plodno prispeva k načrtovanju novih oblik socialne politike. Pojem skrbi kot demokratične prakse se sklada z argumenti tretje poti, ki se zavzema za nove povezave javnega in zasebnega in poudarja pomen močne civilne družbe, ki bi sodelovala z državnimi institucijami, v tem primeru s ciljem, da bi vzpostavila nove "družbene infrastrukture skrbi". K miselnosti tretje poti glede človekove subjektivitete in moralnega delovanja lahko prispeva tudi etika skrbi. Namesto da bi za temeljne enote socialne politike vzeli posameznike, bi v socialni politiki kot pokazatelja moralne subjektivitete lahko uporabili pojma, kot sta "sebstva-v-mrežah-skrbi-in-odgovornosti" in "državljeni-kidelajo-in-skrbijo". Namesto da bi dolžnosti izpeljevali iz pravic, lahko začnemo z vednostjo o dejansko obstoječih mrežah skrbi in odgovornosti. Namesto da bi skrb še naprej imeli za "zasebno stvar" (in tako perpetuirali vtirjene vzorce domestifikacije skrbi), lahko razmislimo o tem, kako bi bolje uskladili javne in zasebne odgovornosti skrbi in kako bi vrednote skrbi vključili v moralno občutljivost, ki jo uveljavljamo v naših državljanskih praksah (Sevenhuijsen, 1998; Tronto, 1996).

To politično držo glede skrbi lahko povežemo s pristopom na način tretje poti, ker oba prestopata meje tradicionalnih političnih miselnih sistemov. Pojem skrbi kot demokratične prakse je v navzkrižju s "staro" socialno demokracijo tam, kjer je slednja vselej vključevala vprašanja skrbi v svoje normativne parametre solidarnosti in pravičnosti, vprašanja skrbi in sočutja pa brez pomislekov prepuščala konservativcem in komunitarcem, ki jih povezujejo s temami, kot so "družinske vrednote", in s homogenimi pojmi "skupnosti". V navzkrižju je tudi z neoliberalizmom in konservatizmom, ker se zavzema, da bi skrb postala javna vrlina in želi razširiti pojme enakosti in socialnih pravic v prakse dajanja in prejemanja skrbi. Ko poudarja pojme odgovornosti in zaupanja, in jih dejansko dodatno utemeljuje in utrjuje, je v križišču med socialno demokracijo in neoliberalizmom. Vključuje sicer nekatere aktualne obravnave socialne izključenosti in socialne kohezije, vendar znova širi parametre te razprave, ko implicitno znotraj tega področja postavlja skrbstvene prakse in njihov pomen. Ker normo enakosti dostopa do dajanja in

prejemanja tako v javnem in v zasebnem kontekstu kombinira z demokratičnimi pojmi enakosti glasu (in tako z vrednotami pozornosti in odzivnosti), omogoča, da od teh političnih institucij pričakujemo, da bodo zmožne porajati zvestobo in zavezanost tistih, ki so udeleženi v njih, in lahko zato delujejo kot prenašalci solidarnosti in socialne kohezije.

Potencialna zveza med etiko skrbi in tretjo potjo v politiki je na mogoča tudi na bolj praktični ravni. Navsezadnje morata biti oblikovanje in izvajanje novih socialnih politik kolektivno prizadevanje različnih socialnih in političnih akterjev, zaradi česar zahtevata nove zveze med javnim in zasebnim. To, da bi omogočili kombinacije dela in skrbi, bi pomenilo, da bi morali na primer temeljito preurediti socialne ureditve časa in prostora za skrbi:¹³

- še bolj bi si morali prizadevati za to, da bi vpeljali fleksibilnejši delavnik in pravico do polovičnega delovnega časa, ne da bi zaposlena oseba izgubila službo in socialno varnost;
- omogočiti bi morali plačan skrbstveni dopust za skrb za otroke in bolne sorodnike in prijatelje;
- bolj fleksibilno bi morali obravnavati starost ob upokojitvi in pokojnine;
- korporativna kultura bi morala bolj upoštevati skrbstveno odgovornost zaposlenih zunaj dela
- uskladiti bi morali delovni in skrbstveni čas ter javni prevoz in delovni čas trgovin prilagoditi potrebam "državljanov-ki-delajo-in-skrbijo";
- vzpostaviti bi morali ureditve, ki bi podpirale samske matere pri skrbi za otroke in skrbi za preživetje;
- podpirati bi morali moške, da bi še naprej razvijali skrbstveno identiteto in skrbstvene prakse;
- lajšati bi morali življenje ločenim staršem, da bi si še naprej lahko delili materialno in čustveno skrb za otroka;
- urnike poklicne zdravstvene skrbi za starejše na domu bi morali uskladiti s časom, ko zanje skrbijo sorodniki in prijatelji;
- sisteme zdravstvene skrbi bi morali še bolje prilagoditi potrebam uporabnikov in razmišljanja o vsakdanji skrbi vključiti v medicinsko prakso;
- "skrbstvenim mrežam" bi morali nameniti prostor v skupnostnem delu in jih vključiti v čas, ki ga otroci preživijo v šoli;
- graditi bi morali soseske, v katerih bi lahko skupaj živele osebe različnih generacij, in vanje vključiti možnosti za skrb;

Ko razmišljamo o filozofskih in praktičnih implikacijah politične etike skrbi, se pokaže, da pojem "filozofskega konservatizma", kakor ga je predlagal Giddens, morda ni primeren za pristop k prihodnjim socialnim politikam, ki zadevajo družino. Živimo namreč v obdobju sprememb, ki bi ga lahko najbolje opisali kot prehod od modernističnih oblik skrbstvenih politik, ki temeljijo na družinski skrbi in na normi heteroseksualnosti, k politiki, ki je bolj uglašena s postmodernimi skrbstvenimi praksami v različnih socialnih domenah in v najrazličnejših življenjskih slogih. Pojem filozofskega konservatizma ni primeren za te razmere, ker te politi-

¹³ Nekateri izmed teh ukrepov trenutno obravnava in izvaja nizozemska vlada, ki jo sestavlja koalicijska socialnih demokratov in liberalcev; se pravi je na neki način primer vlade "tretje poti".

ke postavlja v preveč zastarele okvire. Drža filozofskega konzervatizma prepogosto goji tradicionalne moško-pristranske predpostavke, ki so v navzkrižju s potrebami po novih normativnih okvirih v postfeministični dobi. Ko želimo pomagati ljudem, da "najdejo pot" v aktualnih moralnih tranzicijah, potrebujemo ustvarjalne in napredne politike, ki črpajo iz moralnih zmogljivosti in obstoječih odgovornosti državljanov. Cilj novih socialnih politik potemtakem ne bi smel biti vsiljevanje nove normativne konstrukcije "Družine", temveč uglasitev z obstoječimi in spremenjajočimi se družinskimi in skrbstvenimi praksami in s potrebo po novih. Tako bodo prispevale k temu, da bo skrb vse manj zasebna zadeva, hkrati pa priznala intimne vidike skrbstvenih odnosov. Moralno obravnavnje skrbi lahko postane del političnega iskanja novih delitev odgovornosti med javnim in zasebnim življenjem. To bi bil trden temelj, na katerem bi lahko vpeljali moralne odnose v javno življenje in tako zagotovili alternativo konservativnim pozivom k "družinskim vrednotam". V tem smislu lahko etika skrbi zagotovi natančno izdelano alternativo tradicionalni družini kot normi za državne politike.

Iz angleščine prevedla Polona Mesec

LITERATURA

- Bauman, Z. (1993): *Postmodern Ethics*. Oxford in Cambridge: Blackwell.
- Bickford, S. (1996): *The Dissonance of Democracy. Listening, Conflict, and Citizenship*. Ithaca in London: Cornell University Press.
- Clement, G. (1996): *Care, Autonomy, and Justice. Feminism and the Ethic of Care*. Colorado in Oxford: Westview Press.
- Dillon, R. (1992): "Respect and Care: Toward Moral Integration". *Canadian Journal of Philosophy*, str. 105-132.
- Duncan, S. and Barlow, A. (1999): *New Labours Communitarianism: Supporting Families and the "Rationality mistake"*, Working Paper 10 Centre for Research on Family, Kinship and Divorce, University of Leeds.
- Finch, J. (1989): *Family Obligations and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Finch, J. and Mason, J. (1993): *Negotiating family responsibilities*. London and New York: Tavistock/Routledge.
- Fisher, B. and Tronto, J. (1990): "Toward a Feminist Theory of Caring". V: Abel, E. K. and Nelson, M. K. (ur.). *Circles of Care. Work and Identity in Women's Lives*. New York: State University of New York Press.
- Fraser, N. and Gordon, L. (1994): "A Genealogy of Dependency: Tracing a Keyword of the U.S. Welfare State". *Signs: A Journal of Women in Culture and Society*, 19, 1-29.
- Giddens, A. (1998): *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge. (2000. Tretja pot. Obnova socialne demokracije. Ljubljana: Orbis)
- Gilligan, C. (1987): "Moral Orientation and Moral Development". V: Feder Kitay, E. and Meyers, D. T. (ur.). *Women and Moral Theory*. Totowa: Rowman & Littlefield, pp. 19-33.
- Griffith, M. (1995): *Feminisms and the Self: The Web of Identity*. London: Routledge.
- Hirschmann, N. J. (1992): *Rethinking Obligation. A Feminist Method for Political Theory*, Ithaca in London: Cornell University Press.

- Hirschmann, N. J. and DiStefano, C. (ur.) (1996): *Revisioning the Political. Feminist Reconstructions of Traditional Concepts in Western Political Theory*. Colorado in Oxford: Westview Press.
- Hock, M. and Sevenhuijsen, S. L. (2000): *Family Politics and the Ethics of Care. On the normative dimension of Dutch family policies*. Prispèvek za konferenco Social Policy Association, London 2000.
- Levitas, R. (1998): *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. Houndmills: Macmillan.
- Mackenzie, C. and Stoljar, N. (ur.) (2000): *Relational Autonomy. Feminist Perspectives on Autonomy, Agency and the Social Self*. New York in Oxford: Oxford University Press.
- Noddings, N. (1984): *Caring. A Feminine Approach To Ethics And Moral Education*. Berkeley: University of California Press.
- Nussbaum, M. C. (2000): *Women and Human Development. The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sevenhuijsen, S. L. (1998): *Citizenship and the Ethics of Care. Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*, Routledge, London and New York.
- Sevenhuijsen, S. L. (1999): "Too good to be true? Feminist Considerations about Trust and Social Cohesion". *Focaal*. str. 207-222.
- Sevenhuijsen, S. L. (2000a.): "Caring in the third way: the relationship between obligation, responsibility and care in Third Way discourse Critical Social Policy". *A Journal of Theory and Practice in Social Welfare*. 20, 5-37.
- Sevenhuijsen, S. (2000b.): *De plaats van zorg. Over de betekenis van de zorgethiek voor sociaal beleid*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Smart, C. and Neale, B. (1999): *Family Fragments?*, Cambridge: Polity Press.
- Tronto, J. C. (1993): *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York in London: Routledge.
- Tronto, J. C. (1996): *Democratic Caring, Caring for Democracy: Justice, Power and Inclusiveness*. New York: Unpublished paper.
- Weeks, J. e. a. (1998): "Everyday Experiments: Narratives of Non-heterosexual Relationships". V: Silva, E. and Smart, C. (ur.) *The New Family?* London: Routledge and Kegan Paul. str. 83-99.

SKRB MED DELOM IN DRUŽINO KONCEPT USKLAJEVANJA DELA IN DRUŽINSKIH OBVEZNOSTI V DRUŽINSKI POLITIKI"¹

Povzetek. Članek se ukvarja z analizo razmerja med delom in družino oz. natančneje, z enim od aspektov tega razmerja - s konceptom usklajevanja dela in družine (pravzaprav obveznost v eni in drugi sferi). Avtorica v analizi zavzema perspektivo etike skrbi, ki služi kot leča za analiziranje družinske politike, hkrati pa omogoča analizo konceptualizacije skrbi v konkretnih politikah. Članek je organiziran okoli dveh glavnih (med seboj povezanih) tez. Prva se nanaša na kritiko omenjenega koncepta usklajevanja dela in družine: v tem razmerju ne gre za usklajevanje, ampak podrejanje družinske/zasebne sfere sferi dela. To je opazno na primer v favoriziranju modela (materialno) neodvisnega zaposlenega posameznika, ki podpira tudi normativni okvir družinske politike. Druga teza pravi, da je ravno skrb skupni imenovalci obeh dimenzij razmerja delo - družina in od konceptualizacije skrbi v konkretni družinski politiki je odvisno, kako uspešno se bo realiziral koncept usklajevanja dela in družine. Obe tezi sta v članku utemeljeni skozi analizo temeljnega dokumenta družinske politike v Sloveniji - Resolucije o temeljih oblikovanja družinske politike.

Ključni pojmi: etika skrbi, družina, družinska politika, spolna delitev dela, usklajevanje dela in družine, delo, politika enakih možnosti.

Uvod

Razmerje med delom in družino se v družinskih politikah v obliki različnih konceptov ter poskusov realizacije v različnih ukrepih, s katerimi država regulira to razmerje, pojavi v sredini sedemdesetih let prejšnjega stoletja (Hantrais, Letablier, 1996), ko je porast deleža žensk na trgu delovne sile v zahodnih državah že več kot očiten. Če smo natančni, takrat šele postane to razmerje politično relevantno, in sicer na način, da se izpostavi kot problem. Predvsem kot problem žensk in množičnega zaposlovanja ter posledic za družinsko življenje. In čeprav

* Doc. dr. Alenka Švab, znanstvena sodelavka, Mirovni inštitut.

¹ Članek je nastal na podlagi raziskovalnih rezultatov v okviru postdoktorskega projekta "Sociološka konceptualna analiza družinske politike v Sloveniji z vidika družinskih sprememb" (2001-2004).

množično zaposlovanje žensk ni več nov fenomen, velja razmerje med delom in družino tudi danes za problematično ali vsaj nelagodno. Predvsem takrat, ko govorimo o dejanski učinkovitosti različnih politik za usklajevanje dela in družine.

V tem tekstu bomo razmerje med delom in družino poskušali osvetliti skozi analizo koncepta "usklajevanja dela in družine"², ki se pojavlja v večini evropskih družinskih ali socialnih politikah³. Razumemo ga kot širši mehanizem, ki pa lahko vključuje zelo različne ukrepe za usklajevanje obveznosti v obeh sferah. Iz njih je možno razbrati tudi različne (vrednotne) pozicije, ki jih posamezne države imajo, konkretno, v razmerju delo - družina, v razumevanju družine ter vlog posameznih družinskih članov in članic. Vrednotne orientacije posameznih politik seveda pomembno vplivajo na oblikovanje različnih ukrepov in njihovo realizacijo v vsakdanjem življenju.

Analiza bo potekala s perspektive etike skrbi, kjer bomo izpostavili več problemov v konceptualizaciji razmerja med delom in družino. Najprej predstavljamo perspektivo etike skrbi v tistih aspektih, ki so relevantni za pričujočo analizo. Sledi kratka predstavitev normativnega okvira družinske politike v Sloveniji - Resolucije o temeljih oblikovanja družinske politike. V drugi polovici članka se osredotočamo na analizo dveh ključnih problemov konceptualizacije razmerja med delom in družino v družinski politiki, do katerih nas pripelje perspektiva etike skrbi - prevladujočega modela ekonomsko neodvisnega posameznika ter segmentacije ukrepov družinske politike.

Uporabnost perspektive etike skrbi v razpravi o razmerju med delom in družino

Perspektiva etike skrbi omogoča prestop čez prevladujoč (politični) model razmišljanja, ki skrb locira v zasebnost, definira kot neplačano, družbeno nepomembno in predvsem žensko delo. S te perspektive je možno spodbijati takšno tradicionalno, redukcionistično razumevanje skrbi, prisotno v današnjih politikah. Perspektiva etike skrbi premešča skrb v javno sfero tam, kjer do sedaj ni bila prisotna, in jo spremeni v politično relevantno temo, še posebej tako, da jo poveže s konceptom aktivnega državljanstva. Dejanski atributi skrbi so danes v družinskih in socialnih politikah pogosto zaviti v ideološke predpostavke o družini, spolni delitvi dela, materinstvu in otrocih. Poglejmo najprej, v katerih aspektih je perspektiva etike skrbi uporabna v analizi razmerja med delom in družino.

Skrb kot človeška dejavnost

Skrb je "bistveni aspekt človeškega bivanja, človeška dejavnost in nenehna praksa, ki implicira tudi moralna vprašanja in moralne vrednote" (Sevenhuijsen, Hoek,

² Drugi podobni koncepti: *balancing work and family*; *combination scenario*; *flexitime ipd*.

³ Nekatere države, med njimi Slovenija, imajo eksplicitne družinske politike, nekatere pa ne, vendar imajo vse države določene ukrepe, ki tako ali drugače vplivajo na družine in njihove članice. Tako verjetno ni države, ki ne bi na tak ali drugačen način v svojih politikah tematizirala razmerje med delom in družino.

2000: 5). Čeprav ob skrbi najprej pomislimo na osebe, ki skrb potrebujejo (bolni, otroci, starejši, invalidi itn.) in s tem skrb avtomatsko zreduciramo na enostranski odnos med osebo, ki skrbi, in osebo, ki je prejemnik/ca skrbi - v takem odnosu vedno igra pasivno vlogo -, je skrb pravzaprav veliko več. Na najsplošnejši pojmovni ravni je skrb "dejavnost človeštva, ki vključuje vse tisto, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in popravljamo naš 'svet', da lahko v njem kar najbolj živimo. Ta svet vključuje naša telesa, nas in naše okolje, kar poskušamo preplesti v kompleksno mrežo, ki vzdržuje naše življenje" (Tronto, 1993: 103).⁴ V nasprotju s splošnimi predstavami, pogosto pa tudi s pogledi različnih politik, perspektiva etike skrbi opozarja, da skrb ni enostranska dejavnost med dejavno osebo, ki daje skrb, in odvisno, pasivno osebo, ki je deležna skrbi, temveč vzpostavlja kompleksne mreže prepletenih odnosov medosebne odvisnosti. Ostre ločnice med tistimi, ki dajejo skrb, in tistimi, ki so je deležni zato ni mogoče vzpostaviti. Če smo natančni, vsi dajemo skrb in smo je deležni, zlasti v vsakdanjih praksah družinskega življenja.

Skrb kot dejavnost vsakdanjega družinskega življenja

Družina je socialni milje, v katerem se odvija pomemben delež skrbi na nivoju vsakdanjega življenja. Skrb - tako prakse skrbi kot procesi in odnosi, ki se spletajo - je torej bistveni pogoj za funkcioniranje družine v vsakdanjem življenju. Odnos med obema pojmomoma - skrbjo in družino - lahko analiziramo na različnih ravneh. Lahko proučujemo vzorce skrbi, se sprašujemo, kako dejansko poteka skrb, kdo izvaja večji del skrbi, za koga skrbi in kakšne vrste je ta skrb. Druga raven bi bila analiza "vrednot in norm, ki zadevajo osrednjost družine v družbi na eni strani in na drugi strani to, kaj naj bi bilo pravilno ali naravno izpolnjevanje odgovornosti skrbi v ožji družini" (Morgan, 1996: 99-100). Pri tem se lahko osredotočimo na ideološko konstrukcijo jedrne družine in tistih vlog, ki naj bi bile v njej ključne pri izvajanju skrbstvenih odgovornosti (ibidem). Izvajanje skrbi je glede na spolno in starostno strukturiranost družine tudi bistveno spolno in starostno določeno. Družinsko delo razumemo v najširšem pomenu kot vrsto dejavnosti, potrebnih za vsakdanje funkcioniranje družine oziroma njenih članov/ic: gospodinjsko delo, skrb za otroke, finančoadministrativna dela, tehnična (p)opravila, sorodstveno delo, odnosno delo (Švab, 2001: 144). Ta definicija je zelo podobna definiciji skrbi, kot jo predlaga Tronto (1993), kar ni naključje, saj se v vsaki obliki družinskega dela kaže tudi skrb (za druge in zase). Na nek način je skrb ontološka osnova družinskega življenja.

Vendar pa pri skrbi ne gre le za to, da opravimo določeno delo skrbi, temveč gre tudi za (spolno) identiteto. "To, da od nas pričakujejo, da bomo opravljali določene vrste dejavnosti pomeni, da razvijemo določeno spolno determinirano identiteto. To, da razvijemo določeno spolno determinirano identiteto, pomeni, da pričakujemo, da bomo opravljali določene vrste nalog in da bomo to opravljali pros-

⁴ *Prakse skrbi imajo štiri glavne dimenzije (Tronto, 1993), ki jim pripadajo določene moralne orientacije: skrbeti za zahteva pozornost za prepoznavanje potreb (drugih); poskrbeti za se navezuje na odgovornost, da prepoznamo potrebo, da za nekoga poskrbimo; dajati skrb odprta vprašanja kompetentnosti osebe, ki daje skrb nekomu; prejemati skrb pa se nanaša na odzivnost prejemnika skrbi in kaže na recipročen in medodvisen odnos med osebo, ki skrb nudi, in prejemnikom skrbi.*

tovoljno in samoumevno. Skrbstvene naloge in čustveno delo niso zgolj kateri koli niz nalog, temveč niz nalog, ki je bistven za vzpostavljane spolne identitete in spolne razlike" (Morgan, 1996: 101). Vendar pa to ne pomeni, da dejavnosti skrbi (po splošnem mnenju) izvajajo samo ženske. "Pomeni to, da spolno zaznamovana pojmovanja oblikujejo pomen, ki ga pripisujemo vključevanju moških v te naloge, ter vrste in količina podpore, ki jih dobijo od drugih, da bi izpolnili te dolžnosti" (Morgan, 1996: 102). Poleg tega ne opravljajo vse ženske dejavnosti skrbi in ne vse v isti meri. Spolno določeno naravo skrbi prečijo še druge družbene razsežnosti (ibidem).

S perspektive etike skrbi lahko pri razmišljanju o razmerjih med delom in družino ter skrbjo pojasnimo konstrukcijo teh razmerij v konkretni družinski politiki. Pozornost je usmerjena v hierarhične razsežnosti družinskih razmerij, odnosov, vlog, pa tudi v ukoreninjenost ideoloških predpostavk v družinski politiki. Na številnih nivojih družbenega življenja še vedno prevladuje (sicer vedno bolj implicitno in latentno) favoriziranje nuklearnega družinskega modela, v katerem je skrb (skozi družinsko delo in skupaj z njim) samoumevno dodeljena ženskam in naturalizirana s povezavo z reprodukcijo - nosečnostjo, rojevanjem in skrbjo za otroke. Domet perspektive etike skrbi v tem kontekstu vidimo v dveh smereh. Na eni strani je uporabna za razkrivanje kompleksnih razsežnosti fenomena skrbi (praks, procesov, odnosov) znotraj družinskega življenja, hkrati pa je kritika ideoloških podmen o (tradicionalni - domnevno harmonični in monolitni) družini.

Skrb kot vezni element v razmerju med delom in družino

Razumevanje in konceptualiziranje skrbi je ključno za razumevanje razmerja med delom in družino. Ravno skrb je namreč skupni imenovalce obeh elementov v dualnem razmerju. Govor o razmerju med delom in družino tako pravzaprav vključuje tudi govor o skrbi kot praksi in procesu. To nikakor ne pomeni reduciranja skrbi na zasebno sfero, želimo le izpostaviti, da je v razpravi o usklajevanju obeh sfer ključna prav alokacija skrbi. Hkrati je to tudi razprava o definiranju razmerja med javnim in zasebnim ter o alokaciji obveznosti, povezanih s skrbjo - ne samo v družini, ampak tudi med družino in državo. To razmerje nikakor ni nekonfliktno in eden od temeljnih izvorov kontradiktornosti samega koncepta usklajevanja dela in družine je prav gotovo dejstvo, da gre med delom in skrbjo tudi za vrednotna nasprotovanja. Če sfero dela definira status neodvisnega posameznika, ki je vezan na status (redne) zaposlitve, je sfera zasebnosti (družine) tista, kjer so med drugim tudi vrednote odvisnosti, skrbi, zavezanosti, skupnosti. Gre za staro dilemo, s katero so se ukvarjale tudi feministične teoretičarke družine (npr. Thorne, Yalom).

Relokacija skrbi

Skrb je v nekaterih zahodnih državah že postala pomembno politično vprašanje - vstopila je v politične programe (v zdravstvene, socialne, družinske in druge politike), priča pa smo dvema med seboj prepletenima trendoma: relokaciji politike (ki se navezuje na zahteve po novih demokratičnih praksah, povezanih z aktivnim državljanstvom) in relokaciji skrbi (Sevenhuijsen, 2003: 13). Proces relokacije skrbi se odvija na več mestih, v zvezi z razmerjem med delom in družino pa se relokaci-

ja skrbi odvija na dveh pomembnih mestih. Skrb se premešča z žensk na moške, kar se je pričelo dogajati predvsem kot posledica množičnega vstopa žensk v javno sfero (zaposlovanje, politika, kultura itd.). Če je stara država blaginje temeljila na modelu državljanstva, po katerem je moški služil kruh, ženska pa skrbela za dom in otroke, s čimer se je institucionalizirala spolna delitev dela, se novejša politike ukvarjajo z vprašanjem usklajevanja dela in družine (kombiniran scenarij), v katerem postaja prototip državljana spolno nevtralni model "kombinatorja nalog". Z relokacijo na prvem nivoju se odvija tudi relokacija skrbi "od znotraj navzven" in pomeni premeščanje, včasih tipično družinskih dejavnosti, v svet izven doma - predvsem v kolektivne in komercialne storitve (prehranjevanje, čistilnice, nega na domu ali v domovih za ostarele ipd.) (ibidem).

Poudariti velja, da je relokacija skrbi predvsem trend, ki pa se odvija v različnih državah z različno intenziteto. Intenziteta relokacije je odvisna od tega, koliko se v tem procesu dogaja tudi relokacija pomenov in družbenega vrednotenja skrbi. Nekateri avtorji na primer opažajo "marginalizacijo" skrbi kot nujnega dela življenja tako v javnih razpravah o usklajevanju dela in družine kot v vsakdanjem življenju zaposlenih staršev (Björnberg, 2002: 97). Podobno situacijo lahko zaznamo tudi v družinski politiki pri nas. Medtem ko je na deklarativni ravni potreba po relokaciji skrbi zaznavna na primer tudi v konceptu usklajevanja dela in družine v kombinaciji s promocijo enakih možnosti obeh spolov, je mehanizmov, ki bi dejansko premeščali skrb na različnih nivojih ter jo promovirali kot pomembno politično temo, zelo malo. V Sloveniji prav tako skrb še ni vstopila v javne razprave kot politično relevantna tema (npr. skozi promoviranje politike enakih možnosti, razprave o staranju prebivalstva itd.). Poleg tega se relokacija pomenov in vrednotenja skrbi lahko odvija z različno intenziteto v različnih družbenih ravneh - lahko je na primer družinska politika tista, ki te pomena poskuša premestiti, vendar se na nivoju vsakdanjega življenja ti premiki še niso dogodili. Tak primer je ravno usklajevanje dela in družine, kjer se kot ključni problem izkaže nizko vrednotenje skrbi nasploh v družbi ter tudi znotraj družin, kjer je delitev dela - še posebej dela skrbi - še vedno spolno asimetrična. Ključni akterji pri "uspešni" realizaciji v družinski politiki zapisanih ciljev in ukrepov glede usklajevanja dela in družine so tudi delodajalci, ki pa v presojanju zahtev dela (še) niso pripravljeni prepoznati družbene pomembnosti skrbi ter prilagajati delovnih pogojev družinskim obveznostim. Situacija je lahko tudi obrnjena - na nivoju vsakdanjega življenja prihaja do relokacije skrbi (npr. vedno večje vključevanje očetov v skrb za otroka), a so mehanizmi, ki omogočajo ali spodbujajo skrb prešibki ali celo odsotni.

Normativni okvir družinske politike v Sloveniji

Družinsko politiko v Sloveniji opredeljuje predvsem Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Sloveniji (Ur. l. št. 40 - 17. VII.1993). Dejstvo, da je od sprejetja Resolucije minilo že 10 let, namiguje na potrebo po reformulaciji usmeritev družinske politike, na kar so opozorile tudi različne študije.⁵ Splošne temeljne vrednote, ki naj bi opredeljevale socialno politiko, vključno z družinsko politiko⁶, so varnost, svoboda, solidarnost, blaginja in enakost. Prednost je dana uveljavitvi varnosti kot osnovnega stabilizatorja socialnega položaja državljanov v kombinaciji oziroma v vzpostavljanju ravnotežja s svobodo kot drugo temeljno vrednostno orientacijo. Resolucija pojasnjuje, da gre tu za širjenje takšnih oblik programov in ukrepov, ki povečujejo svobodo posameznika, vendar ne ogrožajo pri tem njegove varnosti. Navedeno je še zavedanje, da varnosti ni mogoče zagotoviti, če družba ne zagotavlja določene stopnje solidarnosti, in da mora skrb za kakovost življenja oziroma blaginjo vseh ljudi predstavljati vsaj dolgoročen cilj vsake razvojno naravnane družbe.

V normativnem okviru družinska politika v navezavi na delo in družino opredeljuje predvsem naslednje trditve/izhodišča in koncepte:

1. družino vidi kot primarni socialni prostor, ki daje optimalne možnosti za emocionalni in socialni razvoj otrok, obenem pa je odgovorna za njihovo blaginjo. To pomeni, da je primarna funkcija družine skrb za otroke. Ti so razumljeni kot konstitutivni element družine oz. nekakšen predpogoj njenega obstoja. Bolj kot slednje, je pomembna skrita konotacija, da je skrb za otroke v družinski politiki pravzaprav edina politično priznana vrsta skrbi znotraj družine; (definicija družine)
2. pomembno je (deklarativno) promoviranje enakih možnosti obeh spolov (5. načelo DP), ki naj bi zaživel z različnimi ukrepi, predvsem v navezavi na usklajevanje dela in družine;
3. ustvarjanje pogojev za kvalitetnejše usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti staršev (matere in očeta) in spodbujanje k enaki odgovornosti obeh staršev (8. cilj DP).

V posebnem razdelku Resolucije z naslovom "Delo, zaposlitev, zaposlovanje" najdemo še podrobneje opredeljene namere države v usklajevanju dela in družine. Resolucija izpostavlja, da se družinska politika in politika zaposlovanja stikata v primeru, ko posameznik deli in usklajuje svoj čas med družinskimi obveznostmi in profesionalnimi aktivnostmi. Kot je navedeno, gre za problem: porabe in delitve časa; za uveljavljanje enakih možnosti spolov; za upoštevanje družinskih potreb v profesionalni sferi; ter za usklajevanje potreb družinskega življenja in starševske odgovornosti s poklicnimi aktivnostmi.

⁵ Na primer Renner, T., Stropnik, N. et al. 1998. *Analiza Resolucije o temeljih oblikovanja družinske politike v Sloveniji* (MDDSZ).

⁶ Resolucija na več mestih govori o socialni politiki namesto o družinski politiki, kar vnaša nekaj konceptualne zmede, saj je dokument eksplicitno namenjen družinski politiki in misliti bi, da je v Sloveniji poenoteno družinska politika ločena od socialne politike. Razpravo o razmerju med socialno in družinsko politiko puščamo na tem mestu ob strani, saj si zasluži posebno obravnavo. Vendarle pa lahko način konstelacije razmerja med socialno in družinsko politiko v Resoluciji razumemo kot, da je družinska politika neke vrste "pod-politika" in da je socialni politiki, vsaj v nekaterih segmentih, podrejena.

Država se v Resoluciji zavezuje, da bo za usklajevanje dela in družine podpirala naslednje aktivnosti: bolj primerno moralno in materialno družbeno vrednotenje dela z otroki ter enakomernejšo porazdelitev odgovornosti zanje med materjo in očetom, med starši, podjetji (delodajalci) in družbo; za reorganizacijo delovnega časa; zakonske prilagoditve na področju oblik zaposlitve; ugodnejšo ureditev porodniškega dopusta in dopusta za nego bolnega otroka z jamstvom enakovredne zaposlitve po vrnitvi; polno socialno zavarovanje v primeru delne zaposlitve ali začasne prekinitve dela zaradi nege in skrbi za majhnega otroka in nege ter skrbi za otroke z motnjami v telesnem in duševnem razvoju; ter za zagotavljanje vsem staršem, ki to želijo, mesto za njihove otroke v vzgojnovarstveni ustanovi ali drugih oblikah varstva. V Resoluciji je navedeno zavedanje, da "te stične točke zahtevajo določeno družbeno intervencijo", zato navaja še podrobnejše ukrepe v tej smeri, med njimi porodniški dopust in dopust za nego otroka ter nadomestilo izgubljenega zaslužka za čas tega dopusta; ter pravica do različnega delovnega časa za starše z majhnimi otroki do treh let.

Usklajevanje dela in družine - bistveni problemi

Zdi se, da je glavni problem koncepta usklajevanja dela in družine to, da ga vodi posebna konstelacija podmen, ki postavljajo določenim vidikom razmerja med delom in družino prednost. Prioriteta tega koncepta je v prvi vrsti otrok in njegove potrebe oz. blaginja. Konkretno v slovenski družinski politiki to pomeni, da je skrb v družini zreducirana na skrb za otroke, ki je prepoznana tudi kot najpomembnejša družinska funkcija. Eden bistvenih problemov, s katerim se bo družinska politika pri nas morala prej ali slej soočiti, je tudi skrb za starejše, ki postajajo v starajočih se zahodnih državah (in tudi pri nas) pomemben segment prebivalstva. Skrb za starejše je pri nas domena socialne politike, čeprav je jasno, da velik del skrbi za starejše prevzemajo družinski člani/ce oz. sorodniki/ce in bi torej skrb za starejše morala biti konceptualizirana tudi v družinski politiki. Posledica redukcije skrbi v družini na skrb za otroke tudi pomeni, da je v okviru usklajevanja dela in družine fokus ukrepov usmerjen samo v skrb za otroke (otroško varstvo, porodniški dopust) in ne prvotno k promoviranju enakih možnosti obeh spolov (kar je tudi sicer cilj družinske politike in je praksa v nekaterih zahodnih državah, npr. skandinavskih). Enake možnosti obeh spolov so torej obravnavane le v polju skrbi za otroke in se večinoma nanašajo nanj, izpušča pa vse ostale segmente skrbi in spolne delitve dela v družini. Posebna prioriteta v razmerju delo-družina je dana delu oz. zaposlitvi, ob predpostavki, da so vsi odrasli aktivno prisotni na trgu delovne sile in so sposobni skrbeti zase (in za družino⁷). Pomembna podmena, ki še vedno latentno vodi temeljne usmeritve družinske politike pa je tradicionalna (spolna) delitev dela, ki izvira iz tradicionalnega razumevanja monolitne

⁷ Tu je sicer družinska politika v Sloveniji bolj "demokratična". Pri skrbi in vzdrževanju odvisnih družinskih članov - v slovenski družinski politiki so to (samo) otroci (kar je razvidno predvsem iz definicije družine) - je navedeno splošno načelo, da družinska politika temelji na delnem prispevku družbe k stroškom za vzdrževanje otrok.

nuklearne družine kot družbeno zaželenega modela, in v kateri je skrb še vedno pojmovana kot spolno specifično delo. Pojdimo po vrsti.

Model ekonomsko neodvisnega posameznika v družinski politiki

Favoriziranje modela neodvisnega zaposlenega posameznika je v Resoluciji jasno razvidna iz vrednotne orientacije tega dokumenta kot tudi iz njenih ukrepov. Uvodoma je sicer navedena zahteva po preseganju industrijskega modela socialne politike, v katerem se socialna varnost zagotavlja predvsem aktivnemu delu populacije (zaposlenim), pa tudi, da socialna politika ne bo mogla več temeljiti na polni zaposlenosti oz. statusu regularne zaposlitve. Vendar pa je že uvodoma dodana "varovalka", da bo morala socialna varnost človeka temeljiti na statusu državljanstva in še dodatno na zaposlitvenem statusu. Konkreten in najbolj očiten primer favoriziranja statusa zaposlenosti in podrejanje dimenzije skrbi v slovenski družinski politiki je porodniški oziroma starševski dopust. Pravica do nadomestila za čas porodniškega dopusta je pravica iz dela. Do nje so upravičene le ženske, ki so bile pred začetkom porodniškega dopusta zaposlene, medtem ko brezposelne ženske in študentke prejemajo zgolj minimalno nadomestilo oz. starševski dodatek. Problem je v tem, da starševski dodatek ne zadostuje niti za preživetje. Vezava skrbi na zaposlitveni status vodi v selektivnost, ki deprivira najbolj ranljive socialne skupine (brezposelni/e, študenti/tke). V tej situaciji deluje družinska politika nekako hipokritično, saj z definiranjem nadomestila za čas porodniškega in starševskega dopusta kot pravice iz dela, postavlja v ogrožujočo položaj ravno otroke brezposelnih in nezaposlenih staršev in s tem stopa v nasprotje s svojim prvotnim političnim namenom - skrbjo za otroke.

Favoriziranje zaposlitvenega statusa ter iz njega izhajajoče domneve o neodvisnem posamezniku, za katerega se predpostavlja, da je na podlagi svojega dohodka sposoben (po)skrbeti zase, ima z vidika etike skrbi še vrsto drugih pomankljivosti. Problematičen je na primer trend individualizacije, ki je prisoten v nekaterih socialnih in družinskih politikah na zahodu. Ena od nevarnosti diskurza o individualizaciji je, da je skrb priznana le v razmerju z "resnično odvisnimi ljudmi", za vse druge pa se predpostavlja, da ne potrebujejo skrbi (Sevenhuijsen, Hoek 2000, 5) - oziroma, da so sami sposobni (po)skrbeti zase. Perspektiva etike skrbi zavrača takšno koncepcijo, ki odvisnost in neodvisnost postavlja v nasprotje in namesto tega zavzame odnosno perspektivo, ki izhaja iz ideje, da skrb konstruira razmerja/odnose med posamezniki. Nasprotje med posameznikom in družbo bi tako moral nadomestiti pojem medosebne odvisnosti.

Ena od glavnih manifestacij naraščajoče individualizacije je ekonomska neodvisnost, ki se v zahodnih državah pa tudi pri nas jasno izraža v predpostavki o obstoju "modela odraslega delavca" (Lewis 2002), ki je sposoben skrbeti zase. Ta model temelji na ideji, da vsi odrasli predstavljajo delovno silo. Lewis (za Anglijo) ugotavlja, da so oblikovalci politik to idejo utemeljili v obratu od družinskega modela z moškim preskrbovalcem k družinskemu modelu, v katerem sta oba partnerja prisotna na trgu delovne sile (model odraslega preskrbovalca). Skozi ta obrat so se v politikah oblikovale nove predpostavke, v katerih se zaposlenost žensk pogosto enači z moško zaposlenostjo, pri tem pa se ne upošteva, da so med njima

bistvene razlike (npr. krajši delavniki žensk, pogoste prekinitve dela zaradi boleznih otrok, nižje plače žensk ipd.). Lewis zato trdi, da oblikovalci politik z domnevanji o ženski prisotnosti na trgu delovne sile pogosto prehitujejo spremembe v družbeni realnosti (ibidem). Nevarnosti predpostavke, da vsi odrasli sodelujejo na trgu delovne sile na enak način, se razkrijejo ob upoštevanju dejstva o neenaki spolni delitvi neplačanega dela. Razlike, ki nastajajo so pokazale, da pravzaprav ne moremo govoriti o obratu k dvokariernemu modelu, ampak prej o obratu k modelu dveh odraslih preskrbovalcev. V Sloveniji je situacija podobna, le da se je ta "obrat" začel odvijati že po drugi svetovni vojni, participacija žensk na trgu delovne sile pa je precej višja kot v zahodnih državah. Z množičnim vstopom žensk na trg delovne sile se torej ni dogodil (pričakovani?) obrat k dvokariernemu modelu, ampak k modelu dveh odraslih preskrbovalcev, pri čemer je za oblikovalce družinskih in socialnih politik bistven poudarek na zaposlenosti, ki naj zagotavlja neodvisnost in sposobnost lastnega vzdrževanja.

V razmerju med delom in družino gre tudi za kontradiktornost vrednot sfere dela in vrednot sfere družine. Ta postane problematična v točki, ko v razpravi o alokaciji obveznosti med državo in družino vrednote skrbi postanejo podrejene vrednotam neodvisnega posameznika (za katerega se predpostavlja, da ne potrebuje skrbi). Natančno to se dogaja konkretno pri konceptu usklajevanja dela in družine in je razvidno v različnih ukrepih, ki so namenjeni izvajanju tega mehanizma (npr. porodniški dopust). Razmerje med delom in družino v konceptu usklajevanja dela in družine pravzaprav ni enakovredno razmerje. Razumljeno je binarno - kot dualizem, v katerem si elementa (vrednotno) nasprotujeta, hkrati pa gre tudi za razmerje podrejenosti enega od elementov. V primeru razmerja med delom in družino je sfera dela tista, ki prevzema dominantno mesto in diktira tudi vlogo družine v tem razmerju.

Favoriziranje sfere dela je v Resoluciji razvidna tudi iz konstelacije pozicij obeh dimenzij - dela in družine: "posameznik (sic!) deli in usklajuje svoj čas med družinskimi obveznostmi in profesionalnimi aktivnostmi" - delo je označeno pozitivno kot profesionalna aktivnost (implicira graditev kariere), družina pa kot breme (obveznosti), kar implicira, da družinske obveznosti predstavljajo oviro v razvijanju svoje kariere in ne obratno. Z vidika družinskega življenja je razmerje med delom in družino prej obratno - pogoji dela ovirajo izvajanje družinskih obveznosti oz. zahtevajo nenehno prilagajanje pogojem v sferi dela. Nasprotno pa dobra praksa iz politike usklajevanja dela in družine v skandinavskih državah kaže, da je rezultat družinam prijaznih političnih ukrepov tam ravno ustvarjanje okolja, v katerem delo in družinsko življenje nista razumljeni kot konfliktni, ampak komplementarni sferi (Hantrais, Latablier, 1996: 127).

Partikularnost in segmentacija ukrepov

Naslednji problem družinske politike, ko gre za razmerje med delom in družino, je segmentacija ukrepov na tem področju. Posamezni ukrepi niso povezani v sistemsko politiko, ki bi vključevala tako državo, posameznike/državljanke kot tudi delodajalce. Resolucija se osredotoča na ozke segmente oz. ukrepe - na primer porodniški, starševski, očetovski dopust, ki niso povezani v celovito politiko uskla-

jevanja dela in družine. Zdi se, da so tu izpostavljeni le tisti aspekti skrbi, ki jih je mogoče zlahka instrumentalizirati, na primer porodniški dopust, javno otroško varstvo. Tisti, ki se navezujejo na zasebnost oz. na vsakdanje družinsko življenje in torej predvsem na skrb ter spolno delitev dela v družini, pa ostajajo nerealizirani, saj zanje tudi niso izdelani konkretni ukrepi niti sistemska politika. Nesistemsost se izraža tudi v dejstvu, da je največji del pozornosti v dejanskih ukrepih narejen na področju starševskega varstva oziroma vrsti starševskih dopustov, ki pa so bolj ali manj skoncentrirani na obdobje prvega leta po rojstvu otroka. To pa je v primerjavi s celotno dobo odraščanja in odvisnosti otrok od staršev relativno kratko obdobje v življenjskem poteku posameznika/ce, še posebej, če upoštevamo, da se vedno več ljudi odloča le za enega otroka. Poleg tega so starševski dopusti instrument, ki se nanaša na starševsko varstvo, torej predvsem na denarno nadomestilo za izpad dohodnika za čas porodniškega in starševskega dopusta ter na zagotovo ohranitve delovnega mesta po vrnitvi na delo. Dejansko usklajevanje dela in družine pa se prične po vrnitvi na delo in ravno tu je, če odštejemo institucionalizirano otroško varstvo, ukrepov pravzaprav zelo malo. Poleg odsotnosti sistemske politike oziroma ravno zaradi nje, je problem tudi končna realizacija konkretnih ukrepov. Poglejmo nekaj primerov.

Starševski dopust

Prvi primer ukrepov iz mehanizma politike na področju usklajevanja dela in družine se nanaša na starševski dopust. V Sloveniji razlikujemo štiri vrste starševskega dopusta, in sicer: porodniški dopust, očetovski dopust, dopust za nego in varstvo otroka ter posvojiteljski dopust⁸. V državah EU ponavadi razlikujejo med materinskim dopustom (maternity leave), ki bi ustrezal našemu porodniškemu dopustu, očetovskim dopustom (paternity leave) ter starševskim dopustom (parental leave) - kar je pri nas pravzaprav dopust za nego in varstvo otroka, ki je izmenljiv - torej ga lahko koristita mati ali oče⁹. Materinski dopust je neprenosljiva pravica matere ob rojstvu otroka; očetovski dopust (v Sloveniji 90 dni) pa je namenjen spodbujanju skupne skrbi za novorojenega otroka.¹⁰ Uveden je bil šele pred kratkim - januarja 2003, zato ne moremo predvideti, v kolikšni meri bo dejansko koriščen. Dejstvo, da dopust za nego in varstvo otroka na primer izkoristi le odstotek očetov, lahko razumemo kot neučinkovitost ukrepa, ki ni (bil) povezan v celovit sistem politike na področju usklajevanja dela in družine. Sedanja ureditev očetovskega dopusta ima že v izhodišču slabe možnosti. Obseg dni, ki jih lahko očetje izkoristijo ob rojstvu otroka (oz. v času porodniškega dopusta matere) je premajhen, da bi lahko dejansko vplival na enakomernejšo delitev skrbi med starša; prav tako ureditev preostalega dela očetovskega dopusta deluje destimulativno s tem, ko država

⁸ Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih (Ur. l. RS, št. 97/2001).

⁹ Dopust za nego in varstvo otroka v Sloveniji obsega 260 dni, neposredno po preteku porodniškega dopusta (105 dni).

¹⁰ Oče mora izrabiti očetovski dopust v času porodniškega dopusta najmanj v trajanju 15 dni v obliki polne odsotnosti z dela, ostalih 75 dni pa lahko izrabi v obliki polne odsotnosti z dela najkasneje do otrokovega 8. leta. Za 15 dni velja pravica do očetovskega nadomestila, ki znaša 100% osnove, za 75 dni pa država zagotavlja plačilo prispevkov za socialno varnost od minimalne plače.

nudi zgolj plačilo prispevkov za socialno varnost in to zgolj od minimalne plače. Končna uspešnost (torej dejansko prevzemanje večjega deleža skrbi za otroke) ne more biti odvisna samo od zakonske ureditve očetovskega dopusta, spremljati bi jo morali še drugi mehanizmi, npr. za ustvarjanje družini prijazna delovna mesta; za motivacijo očetov, da se odločajo za očetovski dopust ipd. Problem sedanje ureditve družinske politike na področju usklajevanja dela in družine je v tem primeru tudi konstelacija posemeznih ukrepov v razmerju delo in družina. Različne oblike dopustov na področju starševskega varstva so primarno namenjene varstvu posameznika/c starševstva zaradi začasnega izstopa iz sfere dela in je premalo povezan s politiko enakih možnosti.

Otroško varstvo

Če odmislimo oblike starševskega dopusta, je največji del politike usklajevanja dela in družine namenjen institucionaliziranemu otroškemu varstvu. Ob sicer dobro razvitem sistemu javnih vrtcev, obstaja v Sloveniji velik problem nenadzorovanega zasebnega varstva - tu mislimo na zasebne varuške, ki svoje delo opravljajo mimo državnega nadzora in postavljenih standardov, ki sicer veljajo za javne in zasebne vrtce, kar je nele problem sive ekonomije, ampak predvsem problem kakovosti takšnega varstva, v katerega je zajet dobršen del predšolskih otrok. Ne nepomembno je tudi dejstvo, da velik del dnevnega otroškega varstva zagotavlja jo neformalne sorodniške mreže, najpogostejše so to stari starši. Ta oblika dnevnega otroškega varstva ima več prednosti: je cenejša, starši ji bolj zaupajo in časovno je mnogo bolj fleksibilna kot institucionalno dnevno varstvo. Problem javnih otroških vrtcev je namreč prav togost urnikov, javni vrtci navadno še vedno delujejo v okviru klasičnih 8-urnih dopoldanskih delavnikov¹¹ in se le počasi prilagajajo pluraliziranju delovnih urnikov staršev, le redki vrtci imajo tudi sobotno ali poznopoldansko varstvo.

Delodajalci in delovno okolje

Zaposlenost obeh partnerjev ter potrebe po usklajevanju dela ter družinskega življenja so v Evropski uniji in drugod v razvitem svetu privedle najprej do ukrepov za usklajevanje dela in družine, kasneje pa tudi za uveljavitev družini prijaznih politik v delovnih okoljih.¹² Družini prijazni delovni sporazumi so primer dobre prakse v nekaterih zahodnih državah na področju usklajevanja sfere dela in družinskega življenja. V Sloveniji se proces podpiranja družini prijaznih delovnih ureditev in politik še ni začel in se zdi v mnogih pogledih še precej oddaljen, še posebej, če upoštevamo pogoste primere grobe kršitve pravic delavk, npr. s podpisova-

¹¹ Večina vrtcev se zapira med pol peto in peto popoldne.

¹² Različne oblike, ki se uvajajo v nekaterih zahodnih državah, so: terminsko delo (daje zaposlenim za nedoločen čas priložnost, da koristijo neplačan dopust ali odsotnost v času šolskih počitnic); delitev službe (delovni sporazum med dvema stalno zaposlenima osebam, ki si delita delovne obveznosti, plačo, dopust in ugodnosti, ki izvirajo iz zaposlenosti, glede na število delovnih ur); delo za krajši delovni čas; delo doma; karierni dnevi (za nepričakovane primere, ki zahtevajo odsotnost z dela; prosti dnevi za primere zdravniških pregledov, bolnišničnih obiskov ali ob posebnih šolskih dogodkih (<http://www.ibh.org.uk/balance/flexwork.html>)).

njem bianko pogodb. Resolucija je, ko gre za definiranje vloge delodajalcev v politiki usklajevanja dela in družine, zelo skopa in prepušča ta premik delodajalcem. Pravzaprav delodajalec tu ne nastopa kot aktiven partner v delitvi odgovornosti za usklajevanje dela in družine - ta se zdi bolj stvar razmerja med državo in družino. Država sicer izraža obljubo, da bo podpirala npr. "reorganizacijo delovnega časa" ter "zakonske prilagoditve na področju oblik zaposlitve", vendar na koncu odgovornost (brez lastne intervencije) prenaša na delodajalca: "svojo vlogo pa bodo morala odigrati tudi podjetja, in sicer s takšno organizacijo dela, ki bo zagotavljala fleksibilna (družini prilagojena) delovna mesta in fleksibilni delovni čas". Iz izkušenj držav, kjer politiko usklajevanja dela in družine realizirajo sistemsko usklajeno, vemo, da brez direktne državne stimulacije delodajalcev le-ti ne prispevajo k ustvarjanju družinam prijaznega delovnega okolja. Sami ukrepi družinske politike, kot so trenutno zastavljeni, torej ne bodo dovolj, da bi se spremnila tudi delovna kultura (na primer stimulacija delodajalcev, da v okviru ukrepov družini prijazne delovne politike, vidijo tudi prednosti (npr. boljša kvaliteta dela).

Politika enakih možnosti

Nepovezanost ukrepov politike usklajevanja dela in družine se kaže tudi v razmerju do politike enakih možnosti. V skandinavskih državah je politika enakih možnosti vodilo in osnova za ukrepe na področju usklajevanja dela in družine (Hantrais, Letablier, 1996: 126) - torej je usklajevanje dela in družine topika znotraj politike enakih možnosti in ne obratno, kot je to primer v slovenski družinski politiki. V skandinavskih državah je dober sistem in povezanost ukrepov, kot so dobro organizirano otroško varstvo, plačan starševski dopust za matere in očete z dodatnimi spodbudami za očete, da vzamejo starševski dopust, in ugodni delovni pogoji, namenjen ravno podpori ženskam pri vključevanju na trg delovne sile. Z ukrepi, ki vzpodbujajo moške k večji participaciji pri skrbi v vsakdanjem življenju, pa država prispeva tudi k spreminjanju v vrednotenju skrbi, ko hkrati tudi sama priznava skrbi pomembno družbeno vlogo.

V kontekstu razmišljanja o razmerju med delom in družino ne moremo mimo sociološko relevantnega vprašanja o različnih vlogah obeh spolov v procesih in praksah skrbi v spreminjajočih se pogojih pozne modernosti. Dobra konceptualizacija razmerja med delom in družino v družinski politiki ne stoji v zraku - vedno je umeščena v širši družbeni kontekst, na katerega vpliva, a je tudi sama predmet vpliva družbenega okolja. V razpravi o spreminjajočih se vlogah spolov, predvsem pa o vlogah žensk v procesu vstopanja na trg delovne sile in v javno sfero v širšem pomenu ter o konsekvencah dvojne obremenjenosti žensk kot posledici razhajanj in različne intenzitete procesov spreminjanja v sferi dela (množično zaposlovanje žensk) in sferi družine (še vedno prisotna spolno asimetrična delitev dela in predvsem skrbi), so predvsem italijanske sociologinje (Bimbi, Balbo, Saraceno) postavile provokativno tezo o dvojni navzočnosti. Ta izpostavi pozitivne aspekte ženske pozicije v pozni modernosti skozi dvojno prisotnost žensk v zasebnosti in v javnosti. "Ženske so vsakdanje migrantke med raznimi časi, prostori in habitusi in po večkrat na dan menjavajo realne in simbolne registre, mojstrijo se v spretnostih organizacije, koordinacije in prilagajanja veliko bolj od moških kolegov, tovarišev,

prijateljev in partnerjev. Za ženske je to gotovo obremenitev, a je hkrati tudi več kakor to, je izkušnja življenja v dveh svetovih, je dvojna navzočnost" (Renner, 2000: 290).

Selma Sevenhuijsen pa v kritiki Giddensove ideje, da "vse več ljudi išče možnosti za zavezanost, ki niso povezane s tradicionalnim videnjem dela", opozarja še na druge vidike različnih pozicij spolov, ko gre za delitev dela oz. skrb. Sevenhuijsen pravi, da je ta Giddensova trditev pravzaprav moška pozicija, in da je za ženske situacija ravno obrnjena. Ženske po njenem mnenju, ravno obratno, poskušajo svojo zavezanost razširiti iz zasebnosti v javno sfero (na trg dela, v politiko itd.), torej sfero, ki je bila zanje zgodovinsko gledano zaprta. Moški, obratno, prek prevzemanja skrbi spreminjajo svojo zavezanost in identiteto v sferi, kjer že živijo, se pravi v sferi intimnega življenja (Sevenhuijsen, 2002: 138). Strinjamo se lahko z avtorico, da je problem na ravni politike v tem, da so ti zapleteni odnosi med spoloma, ki zadevajo delo in skrb, del normativnih predpostavk modernih držav blaginje in nastanka pojma "moderna posameznika" (ibidem: 139).

Hkrati se zdi, da sta teza o dvojni obremenjenosti žensk, ki izpostavlja predvsem negativne aspekte poznomodernih tranzicij na eni strani, in teza o dvojni navzočnosti, ki izpostavlja predvsem pozitivne vidike oz. prednosti žensk v teh procesih na drugi strani, pravzaprav del iste zgodbe in sta pravzaprav komplementarni. Če je dvojna prisotnost prednost žensk v poznomodernem svetu, je dvojna obremenjenost pri tem ovira, ki je posledica spolno asimetrične delitve dela, nizkega vrednotenja skrbi in ostalih problematičnih vidikov usklajevanja dela in družine, na katere smo opozorili v tem članku.

Namesto zaključka - odprti problemi

Problemov družinske politike, ko definira razmerje med delom in družino, je še več, navezujejo se na primer na samo konceptualizacijo družine kot subjekta družinske politike in morda bi morali začeti analizo prav pri njih. Čeprav je težnja oblikovalcev družinske politike priznanje spremenljivosti družinskega življenja in je njihova ambicija zajeti v družinsko politiko vse družine ("vključevanje celotne populacije oz. usmerjenost k vsem družinam" (1. načelo DP)), so konkretna konceptualizacija družine in iz nje izhajajoči ukrepi izključujoči. Govorimo lahko celo o poziciji, ki vpeljuje neke vrste "izključujoči pluralizem" (Švab, 2003), hkrati pa je latentno še vedno prisotna nacija tradicionalne heteroseksualne družine. Najbolj pereča problema sta vidna v izpadu dveh pomembnih družinskih oblik iz družinske politike. Prvi primer so enostarševske družine, ki bi še posebej v starševskem varstvu ter usklajevanju dela in družine morale biti deležne posebnega varstva s strani države. V družinski politiki je poudarjena t.i. deljena odgovornost med staršema, ki pri enostarševskih pogosto ostaja nerealizirana, kar je posledica v družbi splošno sprejete ideje o spolni delitvi skrbi, ne pa posledica pojava enostarševskih družin kot takih. Odsotnost posebnih ukrepov za varstvo enostarševskih družin (predvsem v zvezi s skrbjo) lahko tudi interpretiramo, kot da oblikovalci družinskih politik to razumejo kot izključno vprašanje zagotavljanja ekonomske varnosti

(torej preprečevanje socialne izključenosti oz. le njenega materialnega aspekta - revščine), kar je pri nas domena socialne politike. To pa pušča odprt prostor moralnim zaskrbljenostim nad fenomenom enostarševskih družin. Na eno od nevarnih konsekvenc posredno opozarja Selma Sevenhuijsen (2003: 137) - to so predvsem moralne zaskrbljenosti, da otroci razvezanih staršev niso samo ekonomsko deprivirani, ampak trpijo tudi zaradi nezadostnega starševanja in manka socialnih vezi (odsotnost očeta). Ta izhaja iz predpostavke o spolni delitvi skrbi, namesto da bi izhajala iz normativne nocije o enakosti med spoloma, ki vključuje tudi idejo, da skrb ni spolno obeleženo delo (ibidem). Drug primer izključujočega pluralizma v družinski politiki so istospolne družine, ki izpadejo iz družinske politike že v definiciji družine in torej za družinsko politiko sploh ne obstajajo. Istospolne družine tudi sicer niso subjekt družinskega prava v Sloveniji.¹⁵ Posledično ostajajo brez vsake pravne zaščite. To tudi pomeni, da konkretni cilj družinske politike - pravna in dejanska izenačitev vseh družinskih oblik - obvisi v zraku, saj se v osnovi izključuje z definicijo družine (Švab, 2003).

Politika usklajevanja dela in družine ne more biti samo politika, ki podpira model neodvisnega zaposlenega posameznika in v razmerju delo - družina (čeprav samo implicitno) favorizira delo oz. "dostop do plačanega dela kot primarne dimenzije socialne vključenosti" (Sevenhuijsen, 2002: 136), ampak se mora nujno povezovati s politiko enakih možnosti in politiko etike skrbi. Kot smo skušali prikazati v tem tekstu, je (ne)uspešnost sistemsko povezati vse tri omenjene politike, tisto, kar v končni sekvenci v realnosti vsakdanjega življenja dejansko spreminja družbene pomenne skrbi in relocira skrb na različnih družbenih nivojih, še posebej v sferah dela in družine. "Šele ko spoznamo, kako globoko v spolno obeleženih predpostavkah o delu in skrbi koreninijo ne le ureditve delo-družina, temveč tudi, denimo, korporativne kulture, urbanizem in ureditev javnega prevoza, lahko postane očitno, da bi oblikovalci politik morali dati vso prednost razvoju novih socialnih infrastruktur skrbi (Sevenhuijsen, 2002: 139).

LITERATURA

- Björnberg, U. (2002): "Working and caring for children: family policies and balancing work and family in Sweden". V: Carling, A. et al. (ur.). *Analysing Families - Morality in policy and practice*. London, New York: Routledge.
- Hantrais, L., Letablier, M.-T. (1996): *Families and Family Policies in Europe*. London, New York: Londman.
- Lewis, J. (2002): "Individualisation, assumption about the existence of an adult worker model and the shift towards contractualism". V: Carling, A., Duncan, S., Edwards, R. (ur.). *Analysing Families. Morality and rationality in policy and practice*. London, New York: Routledge.
- Morgan, D.H.J. (1996): *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press.
- Rener, T. (2000): "O delu iz ljubezni". V: Oakley, A. Gospodinja. Ljubljana: cf*

¹⁵ Slovenija še nima zakona o istospolnih partnerskih skupnostih in je daleč od tega, da bi priznavala in enakovredno obravnavala istospolne družine kot enega izmed načinov družinskega življenja.

- Sevenhuijsen (2002): "A Third Way? Moralities, ethics and families: and approach through the ethic of care". V: Carling, A., Duncan, S., Edwards, R. (ur.). *Analysing Families. Morality and rationality in policy and practice*. London, New York: Routledge. Slovenski prevod: glej pričujoči tematski blok.
- Sevenhuijsen (2003): "Prostor za skrb - pomen etike skrbi za socialno politiko". V: Sevenhuijsen, S., Švab, A. (ur.). *Labirinti skrbi: pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko*. Ljubljana: Mirovni inštitut (zbirka Politike).
- Sevenhuijsen, S., Hoek, M. (2000): "Family Politics and the Ethics of Care. On the Normative Dimension of Dutch Family Policies". Prispevek za SPA konferenco, London, julij 2000.
- Silva, E.B., Smart, C. (1999): "The 'New' Practices and Politics of Family Life". V: Silva, E.B., Smart, C. (ur.). *The New Family?*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Švab, A. (2001): *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tronto, J. C. (1993): *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, London: Routledge.

MOČ ZA POMOČ

VIRI ETIČNEGA ODLOČANJA PRI DELU MEDICINSKIH SESTER

Povzetek. *Namen članka je razmišljanje o virih etičnega odločanja medicinskih sester. Avtorica umesti zdravstveno nego v družbene procese modernizacije, ki so jo premaknili iz zasebnega sveta v javni prostor zdravstvenih institucij in jo tam vzpostavili kot podrejeno obliko dejavnosti formalnega zdravstvenega varstva. Pozna moderna, zlasti v zahodnih družbah, skozi subjektivizacijo povzroči obrat k središčanju zdravstvene nege okoli skrbi kot celovite obravnave pacientov. V to smer se razvija tudi raziskovanje procesov etičnega odločanja na osnovi pripovedi zdravstvenih delavcev in bolnikov, ki omogoči globlje razumevanje pojavnosti. V Sloveniji nam raziskave o etičnem razmišljanju in virih odločanja odkrivajo le nekatere značilnosti teh procesov, ki bi jih bilo za kakovostno obravnavo bolnikov potrebno podrobneje proučiti.*

Ključni pojmi: *zdravstvena nega, medicinske sestre, etika, sociologija zdravstvenega dela*

Uvod

Ranljivost, šibkost, bolečina, neugodje in trpljenje so univerzalne človeške izkušnje. Doživljamo jih pri sebi in pri drugih. Ko jih doživljamo sami, se jim želimo izogniti, jih skrajšati ali odpraviti. Ko jih opažamo pri drugih, so reakcije različne: ranljivost ali šibkost drugega lahko izkoristimo za svojo nadvlado, lahko pa ravnamo tako, da jo zmanjšamo, odpravimo ali vsaj ublažimo. Nekatere poklicne skupine, recimo zdravstveni delavci, opravljajo pomoč šibkejšim kot profesionalno plačano dejavnost. Ta dejavnost ima več plasti. Naj tukaj omenim samo dve. Ena je izbiranje in izvajanje postopkov njihovega zmanjševanja ali odpravljanja, ki temelji na empiričnem znanju o človeških (zdravstvenih) problemih. Druga je etična, to je sprejemanje odločitev o tem, katero ravnanje je v določeni situaciji "dobro". Na osnovi česa se medicinske sestre odločajo, kaj je "dobro", kaj pomaga? In od kod dobijo moč za pomoč? Odgovore bom iskala v družbenih značilnostih te skupine in v njeni vpetosti v procese poznomoderne družbe.

Kot ugotavlja Uletova (2003), je sociološke refleksije etike v medicini malo. Medicina se pri obravnavi etičnih vprašanj bolj povezuje s pravom. Etika je namreč predvsem normativna veda, usmerjena v najstvo, njen output naj bi bili zgledi za

* Doc.dr. Majda Pahor, Visoka šola za zdravstvo, Univerza v Ljubljani.

usmerjanje odločitev. Sociologija je bolj empirična veda in išče odgovore na vprašanja o socialnih vplivih na odločitve ter o njihovih posledicah. Sociologijo medicinske etike torej bolj zanimajo vzroki in posledice dejanj zdravstvenih delavcev kot pa, kakšna so v etičnem smislu njihova dejanja sama. Sprašuje se, kako se spreminjajo vrednostni sistemi in etična načela skozi čas in na katerih osnovah.

Namen tega članka je najprej umestiti zdravstveno nego v družbene procese, ki so pripeljali do pozne moderne, in jo nato opazovati z vidika etike skrbi. Etiko skrbi razumem po Sevenhuijsen (2003) kot prepoznavanje ranljivosti sebe, drugih in okolja in kot naklonjeno ravnanje. Etična podlaga zdravstvene nege ima torej dve ravni: spoznavno in akcijsko. Na prvi bi se lahko vprašali: Koliko, kako, kdaj MS prepoznajo ranljivost njih samih, ranljivost drugih (bolnikov, sorodnikov, sodelavcev) in ranljivost okolja, v katerem živijo? Na drugi ravni pa bi se lahko vprašali: Kako, kdaj, na kakšen način naklonjeno ravna? Tu se postavlja vprašanje, kako naj etično ravna osebe, ki so v sistemu zdravstvenega varstva v podrejenem položaju, imajo pogosto nizko samopodobo, o njih se nadrejeni zaničljivo izražajo in tudi v njihovih medsebojnih odnosih so prisotni elementi horizontalne agresivnosti (Klemenc, Pahor, 1999; Klemenc, Pahor, 2001). Vprašanje je, ali je lahko skrb sestavni del vsakodnevnega delovanja medicinskih sester. Koliko so prisotni elementi etike skrbi, kot so pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost (Sevenhuijsen, 2003) v njihovem ravnanju in kako lahko to ugotovimo?

Delo zdravstvene nege se iz predmoderne, kjer je skrb nereflektirana sestavina sveta življenja, razvija skozi moderno z njenim razvrednotenjem skrbi in podrejenim mestom v sistemu zdravstvenega varstva, v postmoderno, za katero je značilna visoka stopnja zadovoljenosti materialnih potreb, ki omogoča refleksijo o tem, kaj zares rabim in kaj me osrečuje. Giddens (1991) opozarja na nenačrtovane posledice človekovih dejanj in na nujnost refleksije, (samo)spraševanj, vrednotenja in argumentiranja. To lahko poteka samo skozi razpravo, jezik, s poimenovanji. Vprašanje je, ali je argumentiranje vsakdanja praksa zdravstvenih delavcev, ali reflektirajo svoja dejanja in uvidijo družbene vzroke, vplive in posledice svojih odločitev.

Moja predpostavka je, da je mogoče prepoznavanje in podporo potreb šibkejšega vključiti (ali ponovno vključiti) v sistemsko obravnavo bolnikov na osnovi refleksivnosti kot značilnost poznomoderne družbe. Če je skrb kot sestavni del sveta življenja nereflektirana, in če je v institucionaliziranem zdravstvenem varstvu moderne razvrednotena in podrejena, pa poznomoderna omogoča ponovno spraševanje po tem, katere potrebe bolnih, pomoči potrebnih in šibkejših so pomembne.

Potrebno je reflektirati pomen in dragocenost tega, kar delajo medicinske sestre. V zdravstvu so storitve razvrščene v hierarhijo od bolj cenjenih tehnično zahtevnih in kompleksnih storitev z uporabo tehnologije, do manj cenjenih, vsakdanjih oblik pomoči pri vsakdanjih aktivnostih, "tistih, ki bi jih znal vsakdo". Če je tehnološki pristop podlaga ti. "herojske medicine", ki je dejansko rešila mnogo življenj, pa je dejstvo, da je zdaj čedalje več ljudi s "pritlehnimi" problemi, ki potrebujejo in zahtevajo pomoč. V preteklosti so se družbene vrednote že večkrat premaknile, poudarki so bili na različnih področjih. Ali ni že čas, da ugotovimo, kakšen

pomen ima skrb v našem vsakdanjem življenju, in zlasti takrat, ko so zmanjšane naše sposobnosti, da skrbimo sami zase?

Vstopanje zdravstvenonegovalnih tem v javni diskurz je pomembno zaradi preseganja paradoksa racionalnosti kot dominacije sistema nad svetom življenja v zdravstvenem varstvu (Habermas, 1997), je ena od oblik prizadevanja, kako prevesti skrb v jezik javnosti: znanosti in politike, in obogatiti ta dva diskurza s skrbjo (Pahor, 2000).

Članek je organiziran v štirih poglavjih. V prvem bomo obravnavali vzpostavitve zdravstvene nege v moderni družbi kot paramedicinske dejavnosti, ki je potisnila v ozadje "nežnost" te dejavnosti. V pozni moderni pa se zdravstvena nega prilagaja procesom, kot je subjektivizacija (Bury, 1998) in se ponovno usmerja na skrb. V drugem poglavju bomo obravnavali etične pristope k problemom zdravstvene nege in v tretjem pogledali nekatere vidike etičnega odločanja v slovenski zdravstveni negi. Zadnji del nakazuje možnosti nadaljnjega raziskovanja etičnega odločanja in kot eden od možnih pristopov predstavi fenomenološko-hermenevtični metodološki pristop.

Od skrbi kot "naravne", nereflektirane dejavnosti vsakdanjega življenja prek razvrstitve skrbi v moderni k njenemu prevrednotenju v pozni moderni

Sedanja dejavnost zdravstvene nege ima dve izhodiščni točki, prvo, ki izhaja iz tradicionalne zdravstvene in negovalne vloge žensk v družini in skupnosti, in drugo, ki temelji na vzponu bolnišnic v 19. stoletju.

V družini in skupnosti so ženske tradicionalno imele zdravstveno in negovalno (skrbstveno) vlogo. Mogoče je, da ta vloga izhaja iz materinske vloge žensk, pri čemer gre za prepoznavanje in podporo potreb šibkejšega. Odnos mati - otrok je percipiran kot povezava, empatija, zaščitniška ljubezen, a pogosto vsebuje tudi konflikt, nasilje, ambivalenco. Svet življenja in tradicionalna skrb za zdravje imata tudi temne plati - nereflektiranost, fatalizem, predsodke, vraže, nekritično sprejemanje tradicije, zaupanje brez preverjanja.

Druga, za sedanjo zdravstveno nego mnogo vplivnejša izhodiščna točka je vzpon bolnišnic v devetnajstem stoletju z medicinskimi sestrami kot zdravnikom podrejeni poklicni skupini. Skrb za bolne se je s tem institucionalizirala in industrializirala. Zdravstvena nega je prevzela specializirano funkcijo v delitvi dela znotraj institucije, ki je v organizacijskem smislu posnemala tovarniško proizvodnjo (Dingwall, 1991).

Vrednote sočutja, podpore, tolažbe so se umaknile in pri medicinskih sestrah je prevladala vloga zdravnikovih pomočnic pri medicinskih intervencijah, vzdrževanje higiene, reda in nadzorovanje pomožnih delavcev ter bolnikov. Za ta namen so tudi usposabljalne šole za medicinske sestre (Pahor, 1998). S Habermasom lahko rečemo, da je zdravstvena nega tipičen primer sistemske podreditve dejavnosti sveta življenja, saj postane pomoč pri življenjskih aktivnostih v sistemu zdravstvenega varstva marginalizirana in razvrščena.

Če se sprašujemo po virih, ki jih imajo medicinske sestre za pridobitev moči za pomoč v naglo se spreminjajoči družbi moderne, je potrebno upoštevati nekatere značilne procese, od globalizacije, potrošništva, do uveljavljanja subjektivnosti in iskanja pomena. Kako se v teh procesih znajde zdravstvena nega? Kot del zdravstvenega varstva jo oblikujejo kulturne in socialne oblike modernega in postmodernega življenja, procesi, ki jih Bury (1998) imenuje objektivizacija, racionalizacija in subjektivizacija.

Proces *objektivizacije* pomeni napredujočo tendenco ločevanja dejavnosti in oblik znanja iz lokalnega ali zasebnega okolja v javnost. Tam jih razvijajo področni specialisti v oblike ekspertne dejavnosti in znanja, naj bo to gospodarstvo, politika, kultura ali religija, do zdravljenja in nege. Industrializacija je povzročila naraščajočo delitev dela, kjer so posamezna opravila postajala čedalje bolj specializirana. Ti procesi so prinesli institucionalizacijo dejavnosti, ki so bile prej locirane v družini ali lokalni skupnosti, oziroma selitev dejavnosti sveta življenja v sistem (Habermas, 1997).

Na področju zdravja in zdravljenja je to pomenilo ločitev bolezni od bolnika in njegove izkušnje trpljenja. Obravnava tako ločene bolezni je utemeljena v naravoslovnih znanostih. Bolniki niso več obravnavani kot posamezniki, ampak kot "primeri" bolezni. Druga posledica tega procesa je vzpostavitev medicinske profesije, kot jo poznamo še danes. Vključuje objektivni pogled na bolezen, ki temelji na iskanju specifičnih vzrokov zanjo. Kdor ni sprejel te ideologije, je bil marginaliziran: zakoni o zdravstvenem varstvu so postopoma, od sredine 19. stoletja do začetka 20., omejili pravico do zdravljenja samo na uradno registrirane zdravnike (Turner, 1995). Žboleti je zdaj pomenilo, obrniti se na zdravnika, ki je delal v okviru regulirane profesije. S tem se uveljavi "klinični pogled" kot nova oblika socialne kontrole. Bolezen je tako odstranjena iz vsakdanjega življenja in postane predmet medicinskega diskurza. Prepoznavanje, imenovanje in legitimacija bolezni so postali monopol medicinske profesije. Samo zdravniki so lahko poznali "resnico" o bolezni skozi svoj specifični jezik, in bolnik se spremeni v pasivni objekt. Tako kot so bili proizvodnja, izobraževanje, kaznovanje in skrb za pomoči potrebne relocirani v tovarno, šolo, zapor in center za socialno delo, so bolezni in bolniki preseljeni v bolnišnice.

Racionalizacija je postopno prevzemanje razumskega tehtanja in preračunavanja v odnosu do različnih vidikov življenja. Procesi racionalizacije vstopajo v vsakdanje življenje in povzročajo v njem novo in močno dinamiko. Ekspertno znanje "hrani" vsakdanje življenje z namenom, da ga racionalizira, kolonizira in homogenizira (Featherstone, 1992, cit. po Bury, 1998). Ni težko opaziti kontradikcij tega procesa - potreba po pomoči in zdravljenju, ki generira profesionalno svetovanje, minira lokalno znanje in laične mreže, ki podpirajo zdravje in samopodobo. Vsakdanje življenje postane prepojeno z učinki iz sistema izhajajočih racionalizacijskih procesov. To se vidi tudi v procesu prehoda medicine iz bolnišnične "trdnjave" v nadzorovanje zdravja celotne populacije. Epidemiologija in socialna medicina iščeta zgodnje znake nenormalnosti, svetovanje in zdravstvena vzgoja skušata usmerjati ravnanje ljudi v zvezi z zdravjem in boleznijo.

Subjektivizacija je proces, ki je izrasel iz prejšnjih dveh, po drugi strani pa jima nasprotuje. Je razumsko, refleksivno vzpostavljanje sebe, ki neprestano

poteka in ni nikoli zaključeno. Refleksivnost povzroča stanje stalne negotovosti, ko ne more obstati nobena oblika avtoritarnega znanja. Strah pred posledično nesmiselnostjo življenja je mogoče ena najbolj temeljnih značilnosti našega časa. Refleksivnost res poveča naše razumevanje sveta okoli nas, a njeno udejanjanje spodbuja zaželeno učinko. Za pozno moderno je torej značilen neprestani dvom v neprestanem iskanju zaupanja! Za Foucaulta razvoj moderne družbe ne pomeni le prehoda od moči suverena k disciplinarni moči, ampak tudi vzpon "pastoralne" moči, pogled skrbi na subjektivnost osebe. Subjektivnost je izpostavljena nadzorovalnemu pogledu naraščajočega števila "skrbstvenih profesij/ poklicev pomoči", ki deloma direktno, deloma pa skozi medije, vodijo vsakdanje življenje.

Obrat iz objektivističnega in racionalističnega načina razmišljanja k subjektivizaciji najdemo vsaj na dveh področjih zdravstvenega varstva v pozni moderni: v splošni medicini in v zdravstveni negi. Za Veliko Britanijo (Bury, 1998) je že od 50. let dalje značilno pritoževanje splošnih zdravnikov nad vsakdanjostjo, priletnostjo njihovega dela. Študij jih je usposobil za spopad z boleznijo, zdaj pa k njim prihajajo ljudje s "trivialnimi problemi". Zaradi tega čutijo, da imajo nizek status v svoji poklicni skupini. Kot protiutež je Balint (v Bury, 1998) predlagal spremembo paradigme. Zdravniki naj ne gledajo več svojih pacientov kot "nosilcev bolezni", ampak kot osebe s svojimi življenjskimi zgodbami, kot subjekte, ki potrebujejo pomoč tudi na psihičnem področju. Zdravnike so tudi začeli spodbujati, da proučujejo svojo lastno subjektiviteto. Z refleksijo lahko identificirajo svoje lastne potrebe in občutke, kar bi jim omogočilo poiskati vire nezadovoljstva in frustracij, pa tudi bolje razumeti proces zdravljenja in imeti v njem drugačno vlogo - zdravnik naj bi deloval kot zdravilo.

Drug pomemben primer je zdravstvena nega. Moderna zdravstvena nega je temeljila na objektivizaciji telesa, in vsakdanje delo medicinskih sester je bilo usmerjeno na njegovo vzdrževanje, nego, obnavljanje in čiščenje. Drugi elementi, kot npr. trpljenje pacientov, čustva, neugodje so morali biti spregledani. Medicinske sestre naj bi jih ignorirale ali opravile z njimi na neformalen način. Tak način razmišljanja je še zdaj prisoten v slovenski zdravstveni negi. Študentka tretjega letnika zdravstvene nege je v odgovoru na odprto vprašanje o medicinskih sestrah napisala: "Poleg tega, da opravljajo svoje delo, se s pacienti večkrat tudi pogovarjajo." (Pahor, 2001) Kar kaže, da je zdravstvena nega še vedno pojmovana kot "fizično delo na fizičnem objektu" (Šmitek, 1998).

Mogoče najbolj prepoznavana družbena predstava o zdravstveni negi je, da gre za žensko delo (Jones, 1994). Osnova za ohranjanje delitve dela v zdravstvu, ki razume skrb in nego kot žensko delo, izhaja iz ideje o tem, da imajo ženske prirojene sposobnosti za nego in skrb zaradi svoje vloge pri rojevanju. To velja za ženske vseh socialnih slojev, starosti ali narodnosti. Baje so te lastnosti univerzalne in izhajajo iz ženske narave. Tudi Florence Nightingale (1820 - 1910) je dobro medicinsko sestro pojmovala kot "dobro žensko": z lepim značajem, primerne družbenega izvora in visokimi moralnimi standardi (Jones, 1994). Njena ideologija zdravstvene nege je predvsem želela vzpostaviti distinkcijo med neugledno in neizobraženo negovalko preteklosti in "novo", za nego bolnikov usposobljeno

osebo. Ideologija zdravstvene nege kot ženskega dela je gojila koncept ženskosti, ki predpostavlja, da obstoji sklop značilnosti in posebnih obnašanj, specifičnih za ženske. Zahteve za to službo so na primer nežnost, sočutje, sposobnost izražanja, empatija, na drugi strani pa tudi lastnosti, kot so podrejenost, vodljivost, čustvenost, iracionalnost itd. Ženske so bile vključene v organizacijo bolnišnice na način, ki je reproduciral njihovo vlogo v patriarhalni družini: triada oče - mati - otrok iz zasebne sfere je bila prevedena v triado zdravnik - medicinska sestra - pacient v javnem prostoru bolnišnice (Dingwall, 1991).

Zdravniki so obdržali nadzor nad diagnosticiranjem in zdravljenjem, dobrodošla pa jim je bila pomoč medicinskih sester pri dolgočasnih nalogah nadzorovanja pacientov in izvajanja naročenih posegov. Opravljale so večinoma tista dela, ki bi jih neplačane negovalke, sorodnice, če bi bil pacient doma. Zdravstvena nega je tako pritegnila dve skupini žensk: neporočene ženske iz srednjih slojev, ki so postale matrone in nadzornice, vzdrževale ideal higijene, ter ženske iz delavskega razreda, ki bi se sicer zaposlile kot služkinje ali tovarniške delavke, in so pristajale na podrejenost medicinskih sester višjega ranga. Zdravstvena nega je bila torej že od začetka ženski poklic, a tudi razslojen podobno kot gospodinjstvo srednjega razreda: na eni strani gospodinja in na drugi služkinje, dekline in pomočnice v skrbno strukturirani hierarhiji. In vsi ti sloji žensk so skupno opravljali žensko delo nege, skrbi, kuhanja in čiščenja, medtem ko so moški zdravniki od daleč nadzorovali celotno dogajanje (Jones, 1994).

Florence Nightingale je v svoji poklicni ideologiji kombinirala elemente religiozne etike s strogo vojaško disciplino, ki je vladala med medicinskimi sestrami. Z idejo "poklicanosti" za zdravstveno nego je "očičevala" pretežno umazana dela, kot so umivanje, hranjenje, odstranjevanje telesnih izločkov in nego prostora, to je zagotavljanje čistoče in reda. Poleg in deloma proti tej se je uveljavljala še ideologija profesionalizacije, povezane predvsem s sodelovanjem pri medicinskih posegih ter, precej kasneje, ideologija zagovornišva pacientov, ki je vzklila najprej v psihiatričnih ustanovah in na področju skrbi za starejše (Dingwall, 1991).

Skozi čas se je torej spreminjalo pojmovanje "dobrega" v zdravstveni negi: od usmerjenosti na telo in njegovo delovanje k obravnavi celotne osebe. Lahko se torej vprašamo, ali je zdravstvena nega vedno "nežna".

Zdravstvena nega je pojmovana kot oblika materinjenja, prenesenega v javno sfero: vključuje personalizirano skrb, trdo ročno in pogosto umazano delo, dolg delavnik, potrebo po nekaj organizacijskih sposobnostih in prilagoditev na uboganje praviloma moške avtoritete. Enako kot materinjenje je nežnost in skrb pogosto videna kot normalna in naravna lastnost žensk. Skrbstveno delo se pojavlja v zasebni in javni sferi, medtem ko je zdravljenje trdno zasidrano v javni sferi. Zaradi pojavljanja skrbstvenega in negovalnega dela v obeh sferah, je pogosto pojmovano kot nekaj, kar zna vsaka ženska in ne rabi posebno dolgega usposabljanja niti visokih plač. Tudi znotraj zdravstvene nege je bila dolgo prisotna (in je deloma še) delitev na pravo delo, to je pomoč pri medicinskih tehničnih posegih, medtem ko so nega telesa in pogovori s pacienti nekaj manjvrednega, kar lahko opravljajo tudi nižje usposobljene negovalke (Melia, 1987, cit. po Jones, 1994; Pahor, 2001). Tako prepričanje je problematično za osamosvajanje zdravstvene nege - ali potem sploh

ima svoje samostojno področje, če je njeno bistvo pomoč zdravnikom pri medicinskih tehničnih posegih?

Poudarki o pomenu odnosov med medicinskimi sestrami in pacienti se torej neprestano spreminjajo: med skrbjo in nadzorovanjem, med ženskostjo in profesionalizmom. Pomemben obrat se je ob koncu 70. let zgodil v zahodni Evropi in severni Ameriki. Od medicinskih sester je zahteval popolno prekinitev s prejšnjim načinom dela. Ta obrat je posledica subjektivizacije v medicini, ki jo je podprla poklicna elita. Zdaj od medicinskih sester pričakujejo, da ugotavljajo tudi pacientove misli in občutke in ne le delovanje telesa. Skrbna medicinska sestra je torej relativno nov izum. Prej so jih učili, naj sodelujejo z zdravniki in jim ne ugovarjajo, naj tvorijo enotno fronto v odnosu do pacientov. Zdaj so pacienti razumljeni kot bio-psiho-socialne celote, zdravstvena nega pa je razumljena kot sistem zaupnih, čustveno zahtevnih, na pacienta usmerjenih holističnih intervencij. Ta obrat se je pričel v akademskih okoljih, se uveljavil v študijskih programih zdravstvene nege, v praksi, zlasti bolnišnični, pa manj (Pahor, 1998).

Etični koncepti kot osnova delovanja v zdravstveni negi

S spremembami poznomoderne družbe se vrednote na novo centrirajo, demokratizacija omogoča uveljavljanje potreb večine prebivalstva, vlada postaja bolj izvršna oblast ljudstva. Ali, kot pravi Sevenhuijsen, v demokratični družbi imajo vlada oz. oblikovalci politik vlogo, da se odzivajo na ideje ljudi o za življenje pomembnih stvareh. Njihova vloga je, da se odzivajo, podpirajo in skrbijo za dvosmerno komunikacijo v politiki, kar pomeni prehod od modela nadzora k modelu podpore (Sevenhuijsen, 2003). Analogno bi to lahko veljalo tudi za institucije na vseh ravneh. Kraj političnega odločanja postaja torej prostor, kjer aktivni državljani pripovedujejo o tem, kaj je pomembno za njihovo življenje in na tej osnovi oblikujejo skupne pomeni - to so temelji dolgotrajnih oblik soobstoja na osnovi javnih odločitev. Javno mnenje, odprta javna razprava je pogoj za to.

Velike spremembe se v pozni moderni dogajajo v značilnostih zdravstvenih problemov ljudi. Kot posledica prevlade kroničnih bolezni je potrebna relokacija skrbi v zdravstvu od zdravljenja k negi. To ustvarja potrebo po novi organizaciji življenja in dela in po večjem poudarku na kakovosti življenja pri zdravljenju. V družbi se je skrb preselila iz družine v javno sfero in postala predmet političnega delovanja in pogajanj. Ta selitev je povzročila potrebo po novi družbeni infrastrukturi skrbi. Ta se vzpostavlja na novih normativnih okvirih: če mora javna sfera opravljati dejavnosti skrbi, mora temeljiti na vrednotah skrbi, mora se uveljaviti "skrbno državljanstvo" (Sevenhuijsen, 2003). Pri tem je vloga družboslovja, da identificira trende mogočega v že obstoječem, v tem je emancipacijska vloga družboslovnih ved (Habermas, 1976, Giddens, 1991).

Uveljavljanje vrednot skrbi poteka poleg oz. v povezavi z vrednotami solidarnosti, pravičnosti, učinkovitosti. Vendar te vrednote niso vedno kompatibilne. Raziskave na Nizozemskem so dokazale, da preveč racionalizacije škodi skrbi - če je poudarek le na produktivnosti, kakovost in količina skrbi upade, zato je nujno

skrb umestiti v središče politične presoje in javnega delovanja, kot kriterij, ne kot produkt (Sevenhuijsen, 2003).

Etika skrbi razume skrb kot proces in kot prakso. Skrb je dejavnost človeške vrste, ki vključuje vse, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in popravljamo naš svet (ki vključuje nas same, druge in okolje) tako, da lahko kar najbolje živimo (Tronto, 1993, cit. po Sevenhuijsen, 2003). Avtorica loči štiri elemente etike skrbi. Ti so:

- pozornost, kar pomeni sposobnost prepoznati potrebo po skrbi,
- odgovornost, to je pripravljenost in sposobnost za ustrezno ukrepanje,
- kompetentnost ali posedovanje virov in znanja za zadovoljevanje konkretnih potreb,
- odzivnost ali vzajemna občutljivost, sposobnost za interakcijo in sprejemanje skrbi.

Te štiri vrednote so jedro etike skrbi kot moralne orientacije in skrbi kot družbene prakse, temeljijo pa na zaupanju kot pogoju, ki skrb omogoča.

Vprašanje pa je, kako lahko ljudje uskladimo skrb zase, za druge in za svet. Kajti vsi smo ranljivi, "nedokončani". Etika skrbi zato temelji na etiki zaupanja. Sistemi namreč potrebujejo več kot pogodbe in pravila za svoje delovanje. Potrebno je zaupanje kot tisto, ki vzpostavlja družbeno kohezijo, sodelovanje in solidarnost. A zakaj potrebujemo zaupanje in kako do njega pride (Sevenhuijsen, 1998)?

Po Sevenhuijsen (1998) je zaupanje tisto, ki skrb sploh omogoča. O zaupanju in družbeni koheziji pa so tradicionalno pisali predvsem z vidika abstraktnega individuuma. Ta zorni kot je filtriral pogled na družbeno življenje na specifičen način, tako kot fotografski filter vpliva na posneto podobo pokrajine. Baierjeva (Baier, 1994, cit. po Sevenhuijsen, 1998) ugotavlja, da so bili filozofi, ki so obravnavali koncept zaupanja, z redkimi izjemami "duhovniki, sovražniki žensk in puritanski samci". To so bili ljudje, za katere je bila značilna minimalna medsebojna odvisnost, za njih so skrbeli drugi, družbo so videli kot mrežo hladnih in oddaljenih odnosov med odraslimi. Sevenhuijsen (1998) vidi več problemov v zvezi s takim pojmovanjem zaupanja. Naj njeno razmišljanje poskusim navezati na položaj medicinskih sester.

Prvi problem je v tem, da ljudje niso enoplastni, ne ravnaajo vedno enako, niso "dokončani". Če to večplastnost spregledamo, definiramo identiteto na osnovi razlik med "nami" in "njimi", med insiderji in outsiderji, med znanim domačim in neznanim tujim, ki mu ne smemo zaupati. Če lahko zaupamo samo "našim", se oblikuje družbena kohezivnost, zgrajena na ksenofobiji in izključevanju, torej v nasprotju z demokratičnimi ideali inkluzivnega državljanstva. Primeri takega dualizma med "nami" in "njimi" in odnosov vnaprejšnjega nezaupanja so npr. v relacijah medicinskih sester do pacientov ("včasih nas hočejo okoli prinesiti"), do sorodnikov, do zdravnikov, do drugih zdravstvenih delavcev, do drugih medicinskih sester, ki se razlikujejo po izobrazbi, specialnosti, delovnem mestu, do družbe oz. javnosti (Pahor; 2001, Klemenc, Pahor, 1999; Klemenc, Pahor, 2001).

Problem je tudi statično razumevanje zaupanja, pojmovano kot značilnost, ne kot proces, ali, kot pravi Sevenhuijsen, kot samostalni, ne kot glagol. Medicinske sestre pričakujejo vnaprejšnje zaupanje že s tem, ko se predstavijo. A zaupanje je

dinamično, vzpostavlja se v interakcijah med ljudmi. V konceptu zaupanja, temelječem na izoliranem posamezniku, manjka ravno ta odnosni vidik.

Vendar, opozarja Sevenhuijsen, je zaupanje lahko škodljivo in spodkopavanje zaupanja je lahko moralno upravičeno dejanje. Pojmovanje zdravstvene nege so vedno določali zdravniki: medicinske sestre so poučevali v šolah in jih nadzorovali pri delu ter predstavljali v javnosti. Tako so določali njihovo vlogo in način delovanja, skozi proces poklicne socializacije pa so jim tudi oblikovali njihovo samopodobo kot podrejene delovne skupine, ki opravlja manj pomembna dela v zdravstvu. Nereflektirano sprejemanje take podobe je v preteklosti ohranjalo medicinske sestre podrejene in njihovo delo marginalizirano.

Zaupanje se gradi na refleksivnosti ljudi, ki nadomesti sisteme instrumentalnega ekspertnega znanja (Giddens, 1991). Govorjenje in poslušanje kot osnova refleksivnosti je temeljna dejavnost človeka, v vsakdanjiku je za to potrebno zagotoviti čas. V zdravstveni negi je tega še vedno malo in še velja pravilo, da je potrebno delati, ne govoriti (Pahor, 2001).

Sociološke raziskave v Veliki Britaniji (Davies, 1995) kažejo, da medicinske sestre poudarjajo interakcijo z bolniki, vzpostavljanje odnosov, komunikacijo, ki pomeni razumevanje in spodbujanje, ter lajšanje telesnih in duševnih bolečin. Torej bi lahko bila alternativa odnosna etika. Po Bergum (2003) je usmerjena k ustvarjanju povezav med ljudmi s pomočjo spoštovanja in zaupanja in z namenom, izraziti sočutje skozi zdravljenje in nego. Odnosna etika pomeni vzpostavljanje in ohranjanje komunikacije. Pomeni tudi, da je etika vključena v vsakodnevne stike med ljudmi in ni le "razkazovanje moralne trdnosti v trenutku krize". Bergum (2003) meni, da odnosna etika obsega štiri osrednje koncepte:

1. etika pomeni, "kako" obravnavamo drug drugega za razliko od kliničnih odločitev, "zakaj" izberemo določeno obravnavo,
2. etično dejanje je recipročno, torej izvajalci in prejemniki skrbi dobivajo in dajejo,
3. osebna avtonomija se razvija in izraža s povezavami med ljudmi in ne le z individualnimi pravicami,
4. etika je bolj vprašanje "Kaj naj bi sedaj storil/a?" kot trditev "To bi moral/a storiti".

Že s sobivanjem participiramo ter vzpostavljamo določeno situacijo, in nismo nikoli samo zunanji opazovalci, tudi če smo npr. samo obiskovalci v bolnišnici.

Odnosna etika torej poudarja bolj pomen vprašanja "kdo sem jaz" kot "kaj delam", je bolj način življenja kot odločanje. Je način, kako zabodemo iglo, kako pričnemo z razgovorom, kako pokažemo spoštovanje, kako smo drug z drugim. V tem pojmovanju etike je poznavanje etičnih principov in teorij ključnega pomena, vendar ne izključnega - voditi mora k povezanosti z drugimi. Prostor in čas za skrb je potrebno načrtovati na vseh ravneh, in po Sevenhuijsen (1998) je na družbeni ravni vlada glavna režiserka in supervizorka politike skrbi.

Nekateri vidiki etičnega odločanja v slovenski zdravstveni negi

Če uporabimo sociološki pogled na etično odločanje medicinskih sester, predpostavimo, da odločitve sprejemajo (tudi) na osnovi svoje družbene vpetosti. Poglejmo samo prisotnost medsebojnega (socialnega) zaupanja kot temeljnega pogoja za etično delovanje. Po mednarodni raziskavi je Slovenija dokaj neprijazno okolje za vzpostavljane etike skrbi: samo 14% anketirancev meni, da je ljudem v splošnem mogoče zaupati, v primerjavi s 43% Švicarjev (Delhey, Newton, 2003).

In kakšne so značilnosti te družbene skupine, kdo so osebe, ki delajo na področju zdravstvene nege? Najprej je potrebno omeniti, da so težave že z njihovim imenom. Čeprav se ukvarjajo z zdravstveno nego, se nočejo imenovati negovalke oz. negovalci, to ime je prihranjeno samo za najmanj izobražene pomožne delavce v zdravstvenih ustanovah. Naziv "medicinska sestra" naj bi imela oseba s postsekundarno izobrazbo, medtem ko imajo naziv zdravstveni tehnik oz. tehnik zdravstvene nege tisti, ki so zaključili srednjo šolo. V pogovornem jeziku pa se uporablja izraz "medicinska sestra" za vse zaposlene v zdravstveni negi, in tako tudi v tem članku.

Medicinske sestre (Pernelj, 2001) so najbolj številčna skupina znotraj slovenskega zdravstvenega varstva, skupaj okoli 13 000 oseb. Večina, 95%, so ženske, vendar je v skupini mlajših, od 18 do 24 let, preko 20% moških. Največ (77%) ima srednješolsko izobrazbo in le 23% višjo, visoko ali fakultetno. Že podatek o izobrazbeni strukturi kaže oddaljenost od profesionalnega modela, ki ga elita poklica predstavlja kot zaželeno stanje. Večina ima zaposlitev brez vodilnega ali vodstvenega položaja, 14% občasno opravlja nadzor drugih zaposlenih, dobrih 8 odstotkov ima vodstveni položaj na ravni delovne enote, nekaj manj kot 3 odstotke pa vodilni položaj na ravni ustanove.

Slaba polovica jih dela v bolnišnicah. V ambulantah in patronažnem varstvu jih je 33%, v drugih ustanovah, kot so domovi za starejše, posebni socialni zavodi in podobno pa okoli 18%. Trije odstotki nimajo opravka s pacienti, vsi ostali pa se najbolj pogosto srečujejo s pacienti vseh starosti (približno 40%), odraslimi (33%), otroki (15,7%), mladostniki (10,1%) in s starostniki (20,4%). Največ se jih ukvarja z bolnimi pacienti (76,1%), slaba petina z zdravimi, ostali pa z obojimi.

Največ medicinskih sester je poročenih (68%), v izvenzakonski skupnosti jih živi 11,4 %. Samskih je 13,3%, razvezanih pa 5,6%. Medicinske sestre imajo več otrok kot slovenske ženske na sploh, v povprečju 1,6 otroka. Največ jih ima dva otroka. Tiste iz dohodkovnega razreda 100 - 150.000 SIT imajo največ otrok. Povprečni neto osebni dohodek je v avgustu 2001 znašal 140.000 SIT in je predstavljal povprečno 53% vseh družinskih dohodkov.

Na podeželju živi 40,3 % medicinskih sester, 32,6% v mestu in 27,1% v primestnem naselju. Skoraj polovica jih ima do delovnega mesta manj kot 5 km. Članic društev, ki se ukvarjajo z zdravjem in boleznijo, je 4,3%, v ostalih pa manj. Za verne se je opredelilo 45,5%, 31,3% se jih o tem ne more odločiti, ostale pa niso verne (Pernelj, 2001).

In kako razumejo skrb slovenske avtorice s področja zdravstvene nege? Za Šmitkovo (2001) skrb pomeni, da nekoga ali nekaj vzamemo v obzir ("nam je

mar"), da nam nekaj pomeni in da v okviru njegove odvisnosti od našega delovanja prostovoljno prevzamemo pobudo odgovornosti zanj/za nekaj (otroka, žival, zdravje, higieno, zdravo okolje); brez medsebojnega odnosa ni skrb.

Pojmi zdravstvena nega, nega/negovanje in skrb se medsebojno razlikujejo (Šmitek, 2001). Pojem zdravstvena nega se nanaša na strokovno področje, stroko ali znanstveno disciplino. Nega/negovanje je izvajanje zdravstvene nege, tradicionalno predvsem zadovoljevanje pacientovih osnovnih fizičnih potreb. Skrb pa je jedro, bistvo delovanja in predstavlja osnovno vrednoto v zdravstveni negi. Usmerjena je v celovitost bolnika in združuje zadovoljevanje telesnih, duševnih, čustvenih, duhovnih in družbenih potreb pacienta. Osnova za prevzem skrbi za nekoga je njegova odvisnost (npr. nezmožnost samooskrbe, čustvena odvisnost ipd.) in ranljivost. Časovno in prostorsko skrb za paciente ni vezana izključno na neposredne medsebojne stike. Vključuje namreč trenutne in bodoče potrebe, ki jih medicinska sestra zazna ali predvidi pri pacientu na osnovi svojega profesionalnega znanja in izkušenj (Šmitek, 2001).

V praktičnem delovanju zajema skrb poleg telesne nege še aktivno poslušanje, pogovarjanje, poznavanje pacienta kot posameznika, spoštovanje, dotikanje, spodbujanje, tolaženje, informiranje za samostojno odločanje, ugotavljanje, da bolnik sam sebe najbolje pozna, zagovarjanje pacienta in njegovih razistih, podpora varnosti, udobja in občutka lastne vrednosti. Skrb obsega tudi razmišljanje o pacientu, ugotavljanje in obravnavanje pacienta v stanju čustvene napetosti in stresa, ki jo izraža preko zaskrbljenosti, strahu, jeze, žalosti, zadrege - torej je skrb tudi podpora, prisotnost in izražanje pripravljenosti pomagati. Nadalje je skrb načrtovanje svetovanja, učenja in osvajanja potrebnih ročnih spretnosti za samooskrbo, predvidevanje potreb po strokovni pomoči ter navodila za bolnikovo oskrbo sodelavcem, vključevanje svojcev do zavestnega vključevanja etičnih stališč. Vseh teh aktivnosti medicinske sestre v okviru tehničnega pogleda na zdravstveno nego nikdar niso mogle ali znale izpostaviti. Pacienti subjektivno ne zaznavajo le "nege", ki je z negovalnimi in medicinsko-tehničnimi posegi usmerjena na telesno področje, ampak skrb kot celoto. Skrb je način vzdrževanja pacientovega dostojanstva in celovitosti. Več avtorjev (Radsma, 1994 v Šmitek, 2001; Robinson, Vaughan, 1993)) opredeljuje skrb in nego kot "nevidni šiv" - če je, ga sploh ne opazimo, če pa ga ni, občutimo pomanjkanje. Zanimarjanje je bolj opazno kot skrb, pomanjkanje skrbi oseba veliko bolj občuti kot prisotnost skrbi. V tem je tudi bistvo nevidnosti ženskega dela; skrb za drugega, ki je v družbi praviloma naloga ženske, je del vsakdanjega življenja in o njej ne razmišljamo kot o "delu". Zato tudi v zdravstveni negi kot delo opazamo predvsem tehnične postopke, ki jih je možno kvantitativno vrednotiti in izražati v merljivih količinah (število nahranjenih pacientov ipd.) in ocenjevati z učinkovitostjo, medtem ko je skrb mogoče ocenjevati le s tem, kar je bilo "dobrega" storjeno (Šmitek, 2001: 70). Klemenc (2003) razume skrb kot bistvo zdravstvene nege, zaznavanje in doživljanje človeka kot celote, ki jo lahko izvaja zdravstvena nega samo v sodelovanju z drugimi strokovnjaki zdravstvenega in socialnega varstva, in s tem odpira novo raven razvoja tega področja oziroma avtonomijo (MacDonald, 2002).

Šmitkova (2001) je ugotavljala, kako slovenske medicinske sestre razmišljajo o etiki. Da je etični vidik enako pomemben kot izvajanje postopkov zdravstvene

nege, meni skoraj 91% anketirank, da je sicer pomemben, a bistveno ne vpliva na izide zdravstvene nege, meni 5,9 % in da je manj pomemben kot sami postopki, odgovarja 3,4%. Le ena sama med 1057 anketirankami je odgovorila, da etični vidik sploh ni pomemben. O etičnosti svojega ravnanja razmišljajo veliko: vsakodnevno se s tem ukvarja 45,5%, pogosto pa 40,1%. Redkokdaj ali nikoli o tem vprašanju razmišlja le dobra 2% anketiranih.

Zaznavanje kršitev etičnih načel pri obravnavi pacientov je visoka. Najmanj pogosto opazijo kršitev načela spoštovanja predpisov o strokovnem izvajanju postopkov v zdravstveni negi. Pogoste ali občasne kršitve posameznih etičnih načel zaznavava 40, 6% anketirank, najbolj pogosto pa je kršena zasebnost bolnika pri razgovoru (79%). Po opažanjih anketirank so pogosto ali občasno kršene tudi pravice pacientov (75, 6%), pravica do telesne zasebnosti (70, 1%), pravica do osebnega dostojanstva (59%) in pravica do zaupnosti podatkov (55, 1%).

In kdo so kršitelji? Nihče, je odgovorilo dobrih 21% anketirancev, ki kršitev v svojem okolju ne opazajo. Anketiranke so kritične do sodelavk in sodelavcev, zlasti do zdravnikov. Kar 45,8% jih meni, da le-ti najpogosteje kršijo etična načela. Kršitve pri zdravstvenih tehnikah in srednjih medicinskih sestrarh opaža 40,6%. V podobnem obsegu so kršitelji tudi nezdravstveni sodelavci (administratorke, čistilke ipd.), sodelavke - višje medicinske sestre pa v 21, 9 %. Da one same kršijo etična načela, jih je priznalo 11,2%. Nekaj nad polovico anketirank v takih primerih tudi ukrepa, največ z opozorilom kršitelju, nekatere pa tudi opozorijo odgovorno osebo. Precejšen delež (18,2%) ugotavlja, da ne more ukrepati, ker etična načela kršijo nadrejeni. Ostale, ki ne ukrepajo, to utemeljujejo s tem, da jih itak nihče ne upošteva (8,6%), da se bojiijo posledic, npr. zamere (9,9%), ali da je etično ravnanje stvar posameznika (7,3%).

Podkupovanje kot kršitev zakonov in kot etična kršitev je po mnenju anketirank močno prisotno v našem zdravstvu: le 0,7% meni, da ga ni; 36, 5% da je redko in 44,9%, da je pogosto. Tudi v raziskavi Ninamedie, po naročilu Zdravniške zbornice Slovenije, FIDES in Slovenskega zdravniškega društva, je korupcija v zdravstvu velik problem po mnenju 60, 2% vprašanih Slovencev (Bobnar Najzer, 2003).

Starejše medicinske sestre manj opazajo nespoštovanje pravice pacientov do telesne zasebnosti. Najmočnejša je zveza med izobrazbo in pogostostjo razmišljanja o etičnih problemih: bolj izobražene dajo etičnemu vidiku v zdravstveni negi večjo težo in pogosteje razmišljajo o etičnosti svojega ravnanja. Pogosteje tudi opazajo kršitve pravic pacientov na večini področij. Tudi v raziskavi prve generacije medicinskih sester, ki je svojo stroko študirala na univerzitetni ravni, je bil odnos do položaja pacientov v slovenskem zdravstvu zelo kritičen. V anketi ob začetku dvoletnega študija je 75% anketirank njihov položaj opisalo kot slab (kot podrejen, manjvreden, zapostavljen, premalo upoštevan, nepravilno obravnavan ipd), ob koncu pa jih je tako menilo že 94,1% (Pahor, 1998). Bolje plačane MS, ki pa so verjetno tudi v skupini bolj izobraženih, tudi poudarjajo pomen etičnega vidika in pogosto opazajo kršitve pravic pacientov (Kvas, 2003). Tudi raziskava na 46 patro-naznih medicinskih sestrarh na Gorenjskem je pokazala, da se vse srečujejo s problemi osamljenosti starostnikov in v večini z nasiljem nad njimi. Gre za zapletene okoliščine, zlasti ko medicinske sestre ne morejo vzpostaviti sodelovanja s starost-

niki in njihovimi družinami. Problemi večinoma niso zadovoljivo rešeni; zaradi odnosa družbe do starih, nezadostne povezave strokovnih služb in osebnosti starostnikov. Ob tem imajo nekatere medicinske sestre občutke nemoči, druge pa to (resignirano) sprejmejo kot vsakdanjo realnost (Košir, 2003).

Kako bi bilo mogoče poiskati vire "dobrega" v dejavnosti slovenskih medicinskih sester?

O etično dobrih dejanjih in njihovih virih ni raziskav, vse dosedanje so proučevale bolj kršitve etičnih načel. Toda bistvo etičnega delovanja je blažitev trpljenja, tolažba, podpora. Vprašanje je, kako ugotoviti pogoje za etično akcijo, ko slabo, težavno situacijo obrnemo v dobro. Kateri viri so potrebni za to, je njihov izvor na individualni, skupinski ali strukturni ravni? Eden od možnih odgovorov je analiza pripovedi ljudi, ki so vpleteni v take situacije.

Anna Soederberg (1999) je proučevala doživljanje etično zahtevnih situacij pri medicinskih sestrah, zdravstvenih tehnikih in zdravnikih v enotah intenzivne nege v šestih bolnišnicah na severu Švedske. Skrb za hudo bolne paciente pomeni pogosto srečavanje z etičnimi problemi. V intervjujih so respondenti pripovedovali o takih situacijah. Pripoved je temeljni način razumevanja svojih lastnih izkušenj, kajti kako naj vem, kaj mislim, dokler tega ne povem. Naše izkušnje skozi pripoved organiziramo tako, da odgovarjajo na vprašanja: kaj, zakaj, kdo, kje, kako, za koga itd. Pripoved je mešanica objektivnih dejstev, subjektivnih izkušenj in smisla dogodka. Vprašanje se je glasilo: pripovedujte o katerikoli situaciji iz vašega dela, ko je bilo težko vedeti, kaj bi bilo dobro in pravilno narediti. Vsi intervjuvanci so pripovedovali o več kot eni situaciji. Avtorica je 255 pripovedi analizirala z uporabo fenomenološko-hermenevtične metode.

Najbolj pogosta tema pripovedi je bila "preveč zdravljenja", o tem so zdravniki govorili z vidika sprejemanja odločitev, medicinske sestre z izvršnega vidika in zdravstveni tehniki z odnosnega vidika. Kljub razlikam med poklicnimi skupinami, so vsi imeli skupno vrednoto sočutja. Analiza pripovedi medicinskih sester je odkrila pomen dostojanstva in kako ga je mogoče zagotavljati v pogojih intenzivne nege. Zgodbe zdravstvenih tehnikov so govorile o fizični bližini trpljenja pacientov in njihovih družin in o tem, kako je obup mogoče spremeniti v tolažbo, kar je temeljna etična praksa. Zgodbe zdravnikov so obravnavale velika tveganja pri odločanju, ali naj poskušajo rešiti življenje pacienta za vsako ceno ali naj ga pustijo umreti. Probleme so imeli s tem, ker je težko uporabljati splošna pravila v specifičnih situacijah. Analiza nakazuje, da klinično odločanje v enotah intenzivne nege, kjer gre za visoko tehnološko okolje, urgentnost in težavnost odločitev, zajema "mejne situacije", ki zahteva etiko vrlin bolj kot akcijsko etiko. Dileme zdravnikov so bile predvsem v zvezi s tem, kaj narediti, kako biti pravičen, dileme medicinskih sester pa predvsem v zvezi s tem, kako vzpostaviti dobre odnose s pacienti in njihovimi družinami.

Glavni vir etičnih problemov pri vseh intervjuvancih je bila nezmožnost "sprejemanja". "Sprejemanje" pomeni omogočiti sodelovanje drugega, kar odpre mož-

nost za etično razsežnost. Etični problemi so se pojavili v situacijah, ko so zdravstveni delavci doživljali pomanjkanje "sprejemanja". "Sprejemanje" je pred-etičen način bivanja in ne način delovanja, je pogoj za etično dobro delovanje s tem, ker omogoči zdravstvenim delavcem komuniciranje z realnostjo na različne načine: z odkritimi razpravami, s sočustvovanjem, s procesom vzpostavljanja dostojanstva, s prisotnostjo in s povezanostjo. Komuniciranje z realnostjo pomeni napraviti prostor za drugega v sebi. Če sem popolnoma napolnjen/a s sabo, bo zame nemogoče, da sprejemam, da vključim vase sporočilo drugega. S pomočjo različnih načinov komuniciranja je mogoče tolažiti, spoštovati dostojanstvo in zagotavljati realistično zdravljenje in nego, pravi Soederberg.

Študija je pokazala, da sprejemati pomeni pripravljenost na sodelovanje - to je pogosto trenutek obrata v odnosu, s pričetkom komuniciranja, s pozornostjo in vključenostjo, s prisotnostjo in povezanostjo. Sprejemanje omogoča dobro etično odločitev - ampak kako sprejemati od pacientov še kaj poleg kupa informacij, ki so rezultat kliničnih opazovanj in meritev fizioloških funkcij? V dveh tretjinah opisanih primerov zdravstveni delavci niso uspeli izvesti obrata iz etičnega problema v nekaj dobrega. Namesto tega jim je izkušnja pustila občutek ujetosti, odbijanja in odtujitve, v duhovnem smislu občutek, da niso doma, občutek brezdomstva. Nasprotje temu je občutek, da "sem doma". Temeljni kamen tega občutka je svoboda in ustvarjalnost. Svoboda pomeni sprejemati drugega, takega kot je, brez manipuliranja ali razvrednotenja, kar omogoča drugemu, da je on sam. Ustvarjalnost pa je podarjanje sebe, ustvarjanje iz sebe, iz lastnih resursov. Kakšna pa je zveza med tem, kar sem in tem, kar delam? Zdravstveni delavci imajo pri tem pogosto težave - kako naj etično zahtevne situacije spremenijo v nekaj dobrega. Nezmožnost preoblikovati situacijo povzroča obup, obup pa okupira, zapre in me naredi nedostopnega drugim in s tem preseka možnost pomoči. Če pa uspemo preoblikovati težko situacijo v nekaj dobrega, to povzroči olajšanje. Olajšanje dovoljuje zavezanost, smiselnost, dostopnost drugim, odpira možnosti opraviiti z zahtevami življenja, moč za obstoj.

Narediti nekaj dobrega drugim (pacientom, njihovim družinam, kolegom) predpostavlja sprejemanje njihovega sodelovanja. Sprejemanje omogoči povezanost in znotraj povezanosti je mogoče odkriti realnost situacije. Ko vidimo realno, je mogoče delovati etično. Dobro je mogoče storiti le v povezavi z drugim, z varovanjem njegove krhkosti in istočasnim sprejemanjem njegove avtoritete (Soederberg, 1999).

Zaključek

Kaj je dobro, ni mogoče povedati enkrat za vselej, v nekih splošnih pravilih (npr. Kodeks etike, 1994); mogoče je le razmišljati, v katerih okoliščinah lahko pride do nečesa, kar vsi vključeni doživljajo kot "dobro". Kako vzpodbuditi ustvarjanje takih okoliščin, je politično vprašanje o zagotavljanju virov za etično delovanje, kot so čas, prostor, znanje, moč. Potrebno bi bilo pogledati, kako formalna in neformalna socializacija zdravstvene delavce usposobi za etično delovanje, za

pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost. Eden od najpomembnejših političnih odgovorov na globalizacijo je izobraževanje, ki se usmerja v ključne sposobnosti za uporabo na različnih področjih dela, ugotavlja Beck (2001). To so npr. sposobnost družbenega delovanja, sposobnost dela v timu, razreševanja konfliktov, razumevanja drugih kultur, sposobnost integriranega mišljenja in sposobnost obvladovanja negotovosti in paradoksov pozne moderne.

Potrebno bi bilo raziskati konkretne izkušnje zdravstvenih delavcev in pacientov o etični praksi ter o okoliščinah, ki jo omogočajo. S političnimi odločitvami na mikro in makro ravni je mogoče na tej osnovi zagotavljati vire in vzpodbujati ustrezne razmere za "aktivno državljanstvo" (Sevenhuijsen, 1998).

LITERATURA

- Beck, Ulrich (2001): What is globalization. London: Polity Press.
- Bergum, Vangie (2003): Relational ethics. What is it? Dostopno preko <http://www.phen.ab.ca/materials/intouch/vol1/intouch1-02.html>
- Bobnar Najžer, Elizabeta (povzela za objavo) (2003): Mnenje slovenske javnosti o zdravstvu. ISIS, junij: 28-32.
- Bury, Michael (1998): Postmodernity and health. V: Scambler, Graham, Higgs, Paul (eds): Modernity, medicine and health. Medical sociology towards 2000. London and New York: Routledge.
- Davies, Celia (1995): Gender and the professional predicament in nursing. Buckingham: Open University Press.
- Delhey, Jan in Newton, Kenneth (2003): Who trusts? The origins of social trust in seven societies. European Societies Vol. 5 No 2: 93-138.
- Dingwall, R., Rafferty A, Webster, C. (1991): An introduction to the social history of nursing. London: Routledge.
- Giddens, Anthony (1991): Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age. London: Polity Press.
- Habermas, Jürgen (1976): Saznanje i društveni interes. Beograd: Nolit.
- Habermas, Jürgen (1997) The theory of communicative action. Cambridge: Polity.
- Jones, Linda J. (1994): The social context of health and health work. London: The Macmillan Press.
- Klemenc, Darinka (2003): Skrb v zdravstveni negi ali zdravstvena nega v (o)skrbi. Obzor Zdr N; 37: 99-106.
- Klemenc, Darinka in Pahor, Majda (1999): Nasilje na delovnih mestih medicinskih sester v Sloveniji. V: Klemenc, Darinka in Pahor, Majda (ur): (1999): Nasilje in spolno nadlegovanje na delovnih mestih medicinskih sester v Sloveniji. Ljubljana: Društvo medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Ljubljana.
- Klemenc, Darinka in Pahor, Majda (ur) (2001): Medicinske sestre v Sloveniji. Ljubljana: Društvo medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Ljubljana.
- Kodeks etike medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Slovenije. Ljubljana: Zbornica zdravstvene nege Slovenije.
- Košir, Alenka (2003): Etične dileme medicinske sestre v patronažni zdravstveni negi starostnika. Diplomsko delo. Ljubljana: Visoka šola za zdravstvo.
- Kvas, Andreja (2003): Razlike v odnosu do izobraževanja in zdravja, vrednot, etike in samopodobe medicinskih sester v Sloveniji. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

- MacDonald, Chris (2002): Nurse autonomy as relational. *Nurse Ethics* 9 (2).
- Pahor, Majda (1998): Univerzitetni študij za medicinske sestre. Primer prve generacije zdravstvene vzgoje. *Obzor Zdrav N*; 32: 185-197.
- Pahor, Majda (2000): Izziv novega tisočletja za slovensko zdravstveno nego: vzpostavitev znanstvene osnove dejavnosti. *Obzor Zdrav N*; 34: 173-175
- Pahor, Majda (2001): Medicinske sestre v očeh študentov zdravstvene nege: kvalitativna študija. V: Klemenc, Darinka in Pahor, Majda (ur) (2001): *Medicinske sestre v Sloveniji*. Ljubljana: Društvo medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Ljubljana.
- Peternelj, Klavdija (2001): Medicinske sestre v Sloveniji: predstavitev raziskovalnega vzorca. V: Klemenc, Darinka in Pahor, Majda (ur) (2001): *Medicinske sestre v Sloveniji*. Ljubljana: Društvo medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Ljubljana.
- Robinson, Kate, Vaughan, Barbara (1993): *Knowledge for nursing practice*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Sevenhuijsen, Selma (1998): Too good to be true? Feminist considerations about trust and social cohesion. IWM Working paper No 3/1998, Vienna.
- Sevenhuijsen, Selma (2003): Prostor za skrb. Pomen etike skrbi za socialno politiko. V Sevenhuijsen, Selma in Švab, Alenka (ur): *Labirinti skrbi*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Soederberg, Anna (1999): The practical wisdom of enrolled nurses, registered nurses and physicians in situation of ethical difficulty in intensive care. Doctoral dissertation. Umea: Umea University, Medical Faculty.
- Šmitek, Jana (1998): Filozofija, morala in etika v zdravstveni negi. *Obzor Zdr N* 32: 127- 138.
- Šmitek, Jana (2001): Etika in etična razmišljanja v zdravstveni negi. V: Klemenc, Darinka in Pahor, Majda (ur): *Medicinske sestre v Sloveniji*. Ljubljana: Društvo medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Ljubljana.
- Turner, Brian (1995): *Medical Power and Social Knowledge*. New York: Sage.
- Ule, Mirjana (2003): *Spre gledana razmerja. O družbenih vidikih sodobne medicine*. Maribor: Založba Aristej.

ETIKA SKRBI V MIGRACIJSKIH POLITIKAH TRG DELA VS. "TRG" ČLOVEKOVIH PRAVIC¹

Povzetek. Sodoben čas je opisan kot "doba migracij" (Casles in Miller, 1998), pri čemer le-te postajajo po obsegu globalne, po strukturi diverzificirane in profilu visoko politizirani procesi mobilnosti. Odgovor migracijskih politik so predvsem politike trdih meja, to je preprečevanja vstopov v države. Vse bolj pa stopa v ospredje področje integracije imigrantov in s tem tudi medkulturne komunikacije in učenja kot več smernega procesa med imigranti in večinsko družbo. Etika skrbi ponuja konceptualni okvir in predstavlja "etični imperativ" takih integracijskih politik, ki v ospredje postavljajo vprašanje norm in vrednot, družbene solidarnosti, doseganja kohezije in aktivnega političnega delovanja. Integracijske politike zadevajo toliko imigrante kot katerega koli drugega člana družbe; eden njenih bistvenih ciljev pa bi moral biti dekonstrukcija tujosti in preseganje arbitrarnosti populističnih prezentacij tujca kot osrednje figure sodobnosti. Taka pozicija nas vodi k premiku od integracijskih politik "za imigrante" k politikam skrbi, v katerih je naslovnik celotna družba in v katerih ima pomembno vlogo koncept aktivnega državljanstva. Vedenje, da so integracijske politike ključna komponenta upravljanja z migracijami, je že dalj časa prisotno v zahodnoevropskih družbah; slednje izvira iz tradicije teh dežel kot družb priseljevanja. Ustrezno izhodišče je v slovenskem primeru predvsem zgledovanje po evropskih multikulturnih modelih, navsezadnje tudi zato, ker je pristop kulturnega pluralizma podprt v slovenski Ustavi. Pri integraciji imigrantov velja izpostaviti še eno značilnost, ki je povečini skupna nekdanjim socialističnim državam: za razliko od zahodnoevropskih družb, kjer je na razpolago velika količina informacij in primerov dobre prakse vključevanja imigrantov, nastalih v zadnjih desetletjih, pa v državah Srednje in Vzhodne Evrope teh izrazito primanjkuje.

Ključni pojmi: politike skrbi, migracije, imigranti, integracija, aktivno državljanstvo

* Asist. dr. Simona Zavrtnik Zimic, znanstvena sodelavka, Mirovni inštitut.

¹ Članek je nastajal v okviru Ciljno raziskovalnega projekta "Vključevanje imigrantov v nove družbe na temelju etike skrbi. Ali je možen prehod od trdnjave Evrope k odprti Evropi?", ki je potekal na Mirovnem inštitutu v obdobju 2002-2003. Finančno sta ga podprla Ministrstvo za znanost, šolstvo in šport in Ministrstvo za notranje zadeve.

Sodobne migracije: "trdnjava Evropa" vs. "odprta Evropa"

Uvodoma naj izpostavim vprašanje, za katero menim, da bistveno povezuje etiko skrbi in migracije, kot se te, zlasti v zadnjem desetletju, dogajajo v Evropi: ali je možen prehod od Evrope, ki so jo številni avtorji označili za "trdnjavo Evropo"², k odprti Evropi? Vprašanje ni več popolnoma novo, je pa zato toliko bolj pogosto reflektirano v različnih prostorih, od akademskih razprav do javnih politik. Slednje predvsem nakazuje velik pomen, osrednost te debate, pa tudi daljnosežnost implikacij. Trdnjava Evropa je predvsem gradila meje, obdala se je z elektronskimi zidovi in skonstruirala "schengensko periferijo"³ (več: Zavrtnik Zimic, 2001). Na vprašanje priseljavanja je večina držav, ki jih po različnih kazalcih uvrščamo med najbolj razvite, odgovorila z "zidovi okoli zahoda" (Andreas, Snyder, 2000). Naj spominimo na dva najbolj tipična primera ograjevanja zahodov: južno in vzhodno schengensko mejo Evropske unije in južno mejo ZDA z Mehiko, ki predstavljata tudi geografske prelomnice med ekonomsko bogatimi in revnimi področji (ibid.). V nasprotju s takim uveljavljenim principom zavarovanja pred vstopom imigrantov pa bo morala odprta Evropa najti načine oblikovanja humanejših meja: po eni strani gre za mehčanje meja na zunanjih robovih, po drugi pa za mehčanje notranjih meja med večinsko družbo⁴ in imigranti⁵.

Pri tem gre za dva pomembna dolgoročna družbena projekta, ki sta medsebojno povezana, zaradi česar morata potekati hkrati. Težko je namreč pričakovati, da smo lahko uspešni pri mehčanju notranjih meja med imigranti in večinsko družbo, če obenem pristajamo na trde in neprehodne zunanje meje nacionalnih držav, ki imigrante potiskajo na rob legalnega oziroma kar čezenj. Pri slednjem imam v mislih čedalje obsežnejšo prakso neregularnih migracij (v jeziku EU politik so v različnih dokumentih poimenovane za ilegalne migracije), ki pa posledično izhajajo iz restriktivnih migracijskih politik. V tem smislu je mogoče govoriti o določeni stopnji strukturne kriminalizacije migracij, saj imigrantom, ob strogem omejevanju pri-

² Sorensen vzpostavlja tudi razliko med notranjo trdnjavo Evrope (Internal Fortress Europe), ki ne- EU državljane prikraja za prednosti skupnega trga, kot so svoboda gibanja, svoboda zaposlovanja ipd., saj je njihova vključenost v skupni trg nadzorovana, in zunanjo trdnjavo Evrope (External Fortress Europe), ki je vzpostavljena za preprečevanje vstopa državljanov tretjih držav v EU in na skupni trg.

³ S "schengensko periferijo" označujem fizični in hkrati socialnopolitični prostor, v katerem se nahajajo države na zunanjem robu Evropske unije, torej na drugi strani schengenske meje. Ta predstavlja močno selektivno ločnico, ki je v marsičem nadomestila staro na vzhod-zahod razdeljeno Evropo. Nova meja temelji predvsem na elektronskem nadzoru oziroma high technologies, zato jo označujem za elektronsko, "e-mejo". Stari betonski zidovi, kakršen je bil berlinski, so zamenjani z novimi ogradami: ti temeljijo na bolj sofisticiranih gradbenih materialih, elektronskih bazah podatkov, viznih dovoljenjih za vstop in podobno. Gre torej za birokratske zidove, ki vzpostavljajo ločevanje, pri čemer je ideološko razliko zamenjala identitetna razlika.

⁴ Termin "večinska družba" uporabljam kot tehnični in deskriptivni pojem, ki ne implicira nobenega vrednostnega pomena na relaciji večine-manjšine.

⁵ Imigranti seveda niso edina družbena skupina, ki jih meje izključevanja radikalno postavljajo na drugo stran našega, domačega, avtohtonega itd. S podobnimi družbenimi opisi tujosti in drugačnosti so zabeležene skupine, ki jim je skupna določena spolna usmerjenost, subkulture s specifičnimi živiljskimi stili, pa nekatere etnične manjšine, med njimi denimo Romi. V zadnjem času tudi ne moremo mimo religije kot dejavnika izključevanja.

seljevanja, ostane ilegalni kanal, eden od bolj verjetnih načinov vstopa v določeno državo. Tako se zdi, da je odgovor migracijskih politik kot politik "trdih meja" in strogega nadzora le še zaostril vprašanje neregularnih migracij, predvsem pa je postavil pod vprašaj smiselnost in učinke takih politik. Zapiranje meja nacionalnih držav se je pokazalo za neuspešno, obenem pa so se na prizorišču pojavili akterji, ki so migracije povezovali s kriminalnimi dejavnostmi, zlasti s tihotapljenjem ljudi čez meje.

Vendar pa imigranti, tudi ko prestopijo bariero zunanje meje, ostajajo tujci in gostje. Meje med "nami", ki smo domačini, in "njimi", to je imigranti, prišleki, so še posebej vztrajne, kar se najbolj izrazito kaže v ksenofobnih manifestacijah do imigrantov širom Evrope. Ta vztrajnost ima več izvorov, med njimi tudi vkoreninjeno tradicionalno pričakovanje, da so imigranti gostje, ki bodo prej ali slej odšli domov. Tako gledanje nas ne sme prav presenetiti, saj je konstituirano kot del socialne izkušnje priseljevanja v Zahodno Evropo v sedemdesetih in osemdesetih. Ima pa družbeni konsenz o imigrantih kot začasnih gostih pomembne posledice, med najbolj bistvene spada nivo pravic, ki jih je posamezna država/družba pripravljena zagotavljati imigrantom; od političnih svoboščin pa vse do ekonomskih in socialnih pravic, nadalje možnosti postati državljan, to je dostopa do državljanstva, vključno s prehodnim statusom med tujcem in državljanom (deniznes)⁶, pa vse do vprašanja medkulturne komunikacije in strategij multikulturalizma. Osrednjega pomena za imigrante je konceptualizacija državljanstva. Devetdeseta leta so na tem področju prinesla pomembne odgovore družboslovja, med katerimi so ključni koncepti transnacionalno državljanstvo (Bauböck, 1995), multikulturno državljanstvo (Kymlicka, 1995), postnacionalna pripadnost (postnational membership) (Soysal, 1994).

V tekstu obravnavam vprašanje notranjih - torej družbenih - meja v odnosu do imigrantov in na tem mestu puščam ob strani mejne zidove nacionalnih držav ter njihove pogoje vstopa na določen teritorij (npr. schengenskega prostora Evropske unije). Ko govorim o mehčanju notranjih meja, imam v mislih koncept integracije in integracijske programe kot glavni instrument udejanjanja konkretnih ukrepov javnih politik. Povedano s sociološkim konceptom, gre za nenehno ambicijo doseganja družbene kohezije⁷, pri čemer predstavljajo njen temelj procesi sodelovanja in skupni sistem vrednot. V nadaljevanju bo na osnovi spoznanj, ki jih prinašajo

⁶ V širši literaturi, ki se ukvarja z vprašanji državljanstva in migracij, pojem denizens predstavlja ustaljeno poimenovanje za vmesni status v tradicionalni dihotomiji: državljan - tujec, pri čemer prvi uživa vse pravice polnega državljanskega statusa, medtem ko so slednji popolnoma izključeni. Deniznes predstavlja različne legalno bivajoče ne-državljanke, npr. imigrante in begunce, katerim so večinoma zagotovljene civilne in socialne državljanske pravice, v določenih primerih tudi omejene politične pravice. Pogosto se v povezavi z denizens pojavljajo opisi kot "drugorazredni državljani", "pol državljani" ipd., s čimer je prikazana distinktivnost do "polnega" državljanskega statusa, ki šele omogoča participacijo oziroma je ne postavlja pod vprašaj.

⁷ Koncepta družbene kohezije ne bom posebej analizirala, zdi pa se potrebno omeniti problem jasnosti pojma in različna razumevanja, na kar opozori Vertovec (1999). Avtor tudi poda minimum skupne definicije družbene kohezije, in sicer z elementoma kooperativnih družbenih interakcij in skupnega vrednostnega sistema, pri čemer izpostavi ključno vprašanje: kaj tvori te procese sodelovanja in sistem vrednot ter kako jih vzdržujemo.

sodobne politike skrbi, problematizirano vprašanje integracije imigrantov in doseganja družbene kohezije, pri čemer bom izhajala predvsem iz sodobnih migracijskih dogajanjih v slovenskem prostoru.

Skrb kot etični imperativ v migracijskih politikah

Najprej se moram kritično vprašati o mestu, vlogi in relevantnosti koncepta skrbi pri oblikovanju migracijskih politik po meri sodobnega časa. Menim, da se pristop pokaže za relevantnega najprej v točki, ko neposredno pokaže na moralno dimenzijo. Slednja pa ima ključno mesto v javnih politikah, to je pri takem upravljanju z javnimi zadevami, ki je osnova dobrega življenja v neki skupnosti. Sevenhuijsen (1998) definira koncept skrbi v njenem najširšem pomenu: gre za tako družbeno in moralno prakso, ki se nanaša na dobro funkcioniranje sebe, drugih in materialnega življenjskega konteksta. Etika skrbi tako odpira vprašanja norm in vrednot, moralne vidike, vprašanja dobrega in slabega, pri čemer je ključno izhodišče, da skrb je (in bi morala biti) osrednja dimenzija človeškega življenja. Zelo široko razumevanje tega pristopa podaja tudi Tronto (1994), ki prakso skrbi na splošnem nivoju opiše kot tako vrsto dejavnosti, ki vključuje vse, kar počnemo v smeri delovanja, nadaljevanja in vzdrževanje našega 'sveta', da bi v njem živeli tako dobro, kot je le mogoče. Dobro življenje je tako povezano s skrbjo, ki zadeva najširše socialne mreže in sega od drugih kot prejemnikov skrbi (kar je osnovno razumevanje, a ozko in pomanjkljivo), do nas samih, ki smo tako prejemniki kot tisti, ki smo v kompleksnem svetu medsebojne odvisnosti - in hkrati tudi velike ranljivosti -, sposobni na različnih področjih izvajati skrb: npr. za otroke ali starejše, če vzamemo v obzir starostno piramido, za obolele v sistemu zdravstvenega varstva, za stigmatizirane družbene skupine na osnovi družbenega statusa (npr. brezdomci) ali identitete kot atributa izključevanja (npr. imigranti, begunci) itd. V taki etični poziciji je skrb relacijska praksa, pri čemer skrb za druge pomeni tudi skrb zase. S tem pa se pomembno spremeni razumevanje skrbi kot prakse pasivnega prejemanja s strani naslovnika, ki je v tem dogajanju tako rekoč izvzet iz celotnega procesa. Na področju migracij bi tak vzorec javnih politik poimenovala kot državne politike "za" določene skupine, pri čemer normativni okviri ne presegajo pasivnega naslovnika oziroma ne temeljijo na koncetih odnosnosti in medsebojne soodvisnosti.

Sevenhuijsen (2003) izpostavlja potrebo po novih normativnih okvirih praks skrbi, kar povezuje z aktivnim političnim delovanjem oziroma konceptom aktivnega državljanstva. Pri taki relokaciji politike pa ne gre "zgolj za novo razmerje med vlado in posameznikom v smislu pravic in dolžnosti glede skrbi. Tako pojmovanje namreč ne bi zadosti ostro pretrgalo z miselnostjo, da je vlada "krmar družbe". Gre tudi za skrb kot del interpretacije politike skrbi, kot razsežnost kulturne identitete in kot stvar okusa in mnenja; za skrb kot moralno perspektivo, kot obliko eksistencialne etike in kot sredstvo za vzpostavljane vezi in zavezanosti" (Sevenhuijsen, 2003:17). Politike skrbi tako zadevajo širši spekter akterjev, predvsem pa je indikativen premik od tradicionalnega akterja - države - k mnogoterim akterjem civilne družbe, kar se je na področju migracijskih politik tako ali tako že zgodilo.

Prakse izvajanja skrbi so umeščene v socialno in politično okolje, v katerem pa nad etičnimi in moralnimi kaj lahko prevladujejo trši koncepti, zlasti moči. Kategorija moči je pomembna v perspektivi izvajanja praks skrbi, ker se vedno postavlja tudi vprašanje dostopa do virov - tako v smislu vplivanja kot odločanja o določenem javnem vprašanju. Z močjo (pozicijo akterja) so povezani tudi načini sporočanja in interpretiranja skrbi v okviru določene politike, pri čemer je z vidika obravnavanja migracij potrebno omeniti vsaj še vprašanje konstruiranja drugačnosti in njeno prevajanje v normativne okvire.

Menim, da lahko politike skrbi, vključno z družbenim konsenzom glede vloge takega etičnega pristopa, prispevata k takim migracijskim politikam, ki bi se približevale ideji o mehčanju notranjih meja med imigranti in večinsko družbo. Skrb tako pojmem v smislu "etičnega imperativa", ki v migracijske politike vnaša tudi spremembe pojmovanja o odvisnosti imigrantov: namreč, da naj bi bili imigranti zgolj prejemniki skrbi. Dekonstruiranje tujosti, preseganje stereotipizacij in arbitrarnosti, ki ohranjajo ali celo krepijo družbene meje, ne more biti arbitrarno razumljeno kot skrb "zanje", temveč v prvi vrsti kot skrb za vse, vključno z nami samimi.

Ključno področje v sodobnih migracijskih politikah, kjer ima pomembno vlogo perspektiva etike skrbi da sočloveka, je področje integracijskih politik. Integracijske politike s tem pridobijo pomembno sporočilo; namreč, da je vključevanje imigrantov v "nove družbe"⁸ praksa, ki ne zadeva zgolj skupin imigrantov, temveč gre za skupni družbeni projekt, v katerem predvsem vse strani pridobivajo.

Integracijske politike, Evropa

Pokazala sem, da prakse etike skrbi sodijo v okvire javnih migracijskih politik in s tem vsaj deloma nakazala odgovor na vprašanje: kaj lahko k migracijski politiki prispeva etika skrbi? Odprt pa ostaja težji del vprašanja: kako to storiti, kakšne naj bi bile migracijske politike, temelječe na opisanem pristopu? Pri iskanju odgovora velja najprej zapisati, da so migracijske politike izjemno redko zasnovane na principih, ki bi spominjali na ideje, kakršne avtorice (Sevenhuijsen, Tronto) navedejo skozi pristop etike skrbi. Pri upravljanju z migracijami prvi refleks javnih politik pač ni skrb za sočloveka. Evropski, še posebej pa primer EU, ilustrira, da gre najprej za nadzor nad ljudmi in da politike skrbi niso prioriteta.

Raziskovalci migracij v prostoru nekdanje socialistične Evrope se večinoma strinjajo, da so ključni dejavnik definiranja nacionalnih migracijskih politik prav EU dogajnja⁹. Pri tem je treba upoštevati, da je odziv Evropske unije skoraj izključno v restriktivnih politikah, ki temeljijo na različnih strategijah kontrole imigracij.

⁸ Pojem "nove družbe" uporabljam namesto pojma "gostujoča družba", za katerega menim, da ni ustrezen, saj v prvi vrsti implicira vrnitev in začasnost bivanja v družbi; obenem pa kriterij gostovanja in s tem začasnosti ne napotuje k integraciji.

⁹ Slednje je pričakovano, saj nastajajo mejne politike kot tudi azilne in migracijske direktive ter smernice v kontekstu bruseljske migracijske arhitekture. Kreiranje skupne EU azilne in migracijske politike ima odločujoč pomen za vse države pristopnice, vključno s kandidatkami za prihodnjo širitev.

Mejne politike so postale najtrdnješi del migracijskih politik, celo v marsičem njen substitut. Ključno področje, kjer vendarle lahko oblikuje migracijska politika zunaj polja nadzora nad mejami, pa zadeva integracijo imigrantov in medkulturno komunikacijo. Za oba družbena projekta so potrebni ustrezni etični temelji in družbeni konsenz o skupnih vrednotah, ki bodo omogočali vključevanje in podpirali participacijo. Nekatere pomembne premisleke prinaša prav perspektiva etike skrbi.

Preletimo nekatere značilnosti integracijskih politik v državah Evropske unije, zlasti tistih, v katerih je področje integracije imigrantov že dalj časa integralen element migracijske politike. Ponoviti je mogoče ugotovitev, da evropske migracijske politike predvsem vzpostavljajo sisteme kontrole priseljevanja kot so kvote, poleg števila pa tudi nadzor nad strukturo priseljencev, vzpostavljeni so sistemi preprečevanje neregularnih migracij. Drugi vidik evropskih politik pa gre v smer, ki nas tu najbolj zanima, to je integracije priseljencev v nove družbe¹⁰. Beštrova (2002) ugotavlja, da na področju migracij znotraj EU prihaja do usklajevanja nacionalnih politik, vendar pa je predmet usklajevanja predvsem prvi izmed omenjenih vidikov, t.j. nadzor nad priseljevanjem. Integracija priseljencev v večinsko družbo se od države do države še vedno precej razlikuje. Castles (1999) konceptualno izrazi te razlike z definiranjem štirih načinov, po katerih države priseljevanja reagirajo na imigrante: totalna izključenost, diferencirana izključenost, asimilacija in pluralizem. Totalna izključenost pomeni preprečevanje vstopa imigrantom, in čeprav so nekatere države to strategijo poskušale uveljavljati, se v povojnem obdobju množičnih migracij nikjer ni zares prijala. Realneje je govoriti o treh modelih migracijskih politik, vključno z integracijskimi: model diferenciranega izključevanja (Nemčija, Japonska), asimilacijski model (Francija, Velika Britanija) in multikulturni model (Švedska, Kanada, ZDA, Avstralija). Bešter (ib.) meni, da so vsi modeli povezani z določenimi zgodovinskimi okoliščinami in odražajo različne vrednostne prioritete posameznih držav in družb. Vsak model narekuje drugačne ukrepe (ali ne-ukrepe) za to, da bi priseljenci lahko postali člani novih družb. Vsi trije modeli integracije tudi že obstajajo v praksi toliko časa, da danes že lahko ocenjujemo določene pozitivne in negativne učinke vsakega izmed njih in na tej podlagi tudi verjetne posledice, ki bi jih prinesla morebitna uvedba določenih ukrepov v slovenski prostor.

Ustrezno izhodišče je v slovenskem primeru predvsem zgledovanje po evropskih multikulturnih modelih, navsezadnje tudi zato, ker je pristop kulturnega pluralizma podprt v slovenski Ustavi. Pri integraciji imigrantov velja izpostaviti še eno značilnost, ki je povečini skupna nekdanjim socialističnim državam: v primerjavi z zahodnoevropskimi družbami, kjer je na razpolago velika količina informacij in primerov dobre prakse vključevanja imigrantov, nastalih v zadnjih desetletjih, pa v državah Srednje in Vzhodne Evrope le-teh izrazito primanjkuje.

¹⁰ Poveden vir so letna poročila OECD, *Trends in International Migration*. Dentimo iz leta 2001 vključuje pregled integracijskih politik - nekaterih programov in ukrepov - pri čemer je v številnih državah razbrati problem statističnega določanja ciljnih skupin, to je naslovnikov integracije. Bolj spodbudno pa je poročanje o tem, da je pozornost namenjena tudi boju proti rasizmu in diskriminaciji kot sestavnemu delu integracijskih politik. Zagotovo je slednje nujen del širšega pogleda na vprašanje medkulturne komunikacije, vključno z vključevanjem imigrantov v nove družbe.

Integracijske politike, Slovenija

K izhodiščni misli, da je potrebno ključno pozornost v smislu praks skrbí posvetiti področju integracije imigrantov, je potrebno dodatno pojasnilo: namreč, da ni enoznačnega razumevanja glede t.i. "naslovnika integracije". Četudi se zdi, da politike najuspešneje opravljajo javne zadeve, ko je ciljna skupina kar najbolj podrobno definirana in so skladno z definicijo pripravljeni posamezni ukrepi, pa je v tak pristop potrebno postaviti pod vprašaj. Zanki skrbí "zanje" (za imigrante, za bregunce, za iskalce azila, za žrtve trgovine z ljudmi, za mladoletne otroke brez spremstva itd.) je potrebno postaviti nasproti širšo in tudi veliko realnejšo definicijo, ki naslovnika izenači z najširšo družbo, in ki jasno izraža stališče, da integracija zadeva toliko imigranta kot katerega koli drugega posameznika. Sociološki pogled nas opozarja, da ne obstja modalni imigrant niti modalna večinska družba, pač pa obstajajo diverzificirane družbene skupine in heterogene družbe, v katerih je osrednja figura posameznik. Zato naslovnik ne more biti zožen na posamezno skupino, za katero se preprosto napiše politični program in seznam ukrepov.

Ko govorimo o normativnem okviru slovenske integracijske politike, se znajdemo v zagati, saj ga bolj nimamo kot imamo. Naj pojasnim, za obravnavo integracije se moramo ozreti v osnovne dokumente migracijske politike, pri čemer pa ob siceršnjem velikem številu zakonov, ki obravnavajo tujce, azilante in begunce, ni osrednjega dokumenta, ki bi se sistematično ukvarjal z integracijo. In to navkljub dejstvu, da je ta tematika že postala osrednja znotraj upravljanja z migracijami. Osnovna dokumenta, ki definirata izhodišča, temelje, cilje in vrednote nacionalne migracijske politike sta Resolucija o imigracijski politiki Republike Slovenije (ReIPRS) iz leta 1999¹ in Resolucija o migracijski politiki Republike Slovenije (ReMPRS) iz leta 2002². Pri analizi obeh dokumentov je osrednja ugotovitev, da integracija ni v središču pozornosti, da ima marginalizirano mesto v dokumentih, zaradi česar je tudi precej lahko spregledljiva.

V ReIPRS je integracija prvokrat opredeljena v sistemskem dokumentu, ki pri naša temeljne poglede državne politike do imigracij (v naslednji resoluciji je termin migracije zamenjan s širšim pojmom migracij). V metodološkem pristopu k pripravi resolucije je razvidna trojna sestava imigracijske politike: imigracijska politika v ožjem smislu oziroma priselitvena politika, ki se nanaša na regulacijo priseljavanja; azilna politika, ki predstavlja del begunske politike in integracijska politika. Slednja je razumljena v ožjem smislu, torej kot "priseljenska politika do prisotnih in bodočih priseljencev, ki se nanaša na ukrepe države in družbe, ki zagotavljajo ugodne pogoje za kakovost življenja priseljenih, spodbujajo integracijo in omogočajo, da priseljeni postanejo odgovorni udeleženci družbenega razvoja Slovenije". V nadaljevanju ReIPRS je državna integracijska politika opredeljena s tremi sklopi temeljnih načel in vrednot: enakopravnosti (razumljene kot zagotavljanje enakih socialnih, ekonomskih in civilnih pravic), svobode (kot pravice do izražanja kulturne identitete) in vzajemnega sodelovanja (kot pravice do udejstvo-

¹ <http://objave.uradni-list.si/bazeul/URED/1999/040/B/521991630.htm>, dostop 25.08.2003

² <http://objave.uradni-list.si/bazeul/URED/2002/106/B/5252653023.htm>, dostop 25.08.2003

vanja in odgovornosti vseh v neprekinjenem procesu ustvarjanja skupne družbe). Resolucija zavezuje k pravnim okvirom in družbenim ukrepom, ki bodo spodbujali integracijo priseljencev v slovensko družbo. Tu pa je ključna točka, ki jo je potrebno reflektirati. Če je mogoče ugotoviti, da parcialni pravni okviri vendarle obstajajo, pa je povsem drugače s tistim delom, ki je opredeljen kot "družbeni ukrepi". Teh namreč v sistematičnem smislu ni.

Izhajam iz pozicije, da je vključevanje imigrantov v nove družbe in njihova prepoznavnost v javnem življenju eden od visoko prioriteten družbenih projektov, ki ga narekujejo sodobne okoliščine (globalizacija, porast migracij in njihova diverzificiranost, spremembe na področju identitetnih politik, percepcij državljskih pravic itd.) in tudi zavezanost družbe, ki bi jo najširše ubesedila s civilizacijskim konceptom človekovih pravic. Menim, da je potrebno s kreiranjem ustreznih politik, v katere so poleg države aktivno vključeni različni akterji civilne družbe, vzpodbujati vključevanje imigrantov v različne sfere družbenega, ekonomskega, političnega in kulturnega življenja novih družb. Potrebno je vzpodbujati prepoznavnost imigrantov v javnem življenju, s čimer referiram na vzpodbujanje medkulturne komunikacije in medkulturnega učenja, in ne nasprotno, obstoja vzporednih svetov imigrantov in večinske družbe. Oba vidika morata predstavljati sestavni komponenti integracijskih politik, ki bodo v izhodišču usmerjene k vključevanju vsakogar; pri tem pa velja opozoriti na past generaliziranega obravnavanja imigrantov, saj je heterogenost značilnost tako večinske kot tudi imigrantskih populacij. V tej perspektivi pojmem integracijske politike za pomemben družbeni projekt, ki predstavlja dinamični proces vzpostavljanja in vzdrževanja družbene kohezije.

V Sloveniji smo po dobrem desetletju samostojne države še na začetku oblikovanja integracijskih politik, zlasti tistega dela, ki se nanaša na t.i. ekonomske imigrante, ki so se v Slovenijo priselili s področja nekdanje Jugoslavije in predstavljajo večino imigrantov. O tem vidiku se dandanes šele pojavljajo prva vprašanja, četudi nam delo Mežnariceve iz leta 1986 "Bosanci". A kuda idu Slovenci nedeljom? prinaša bogato sociološko refleksijo vsakdanje realnosti statusa "biti imigrant". Predvsem gre za paralelne svetove brez pristnih stikov zunaj polja trga dela, onstran racionalnosti ekonomije.

Začetni koraki integracijskih politik so bili narejeni na področju pravne ter deloma socialne integracije beguncev s statusom začasnega zatočišča (predvsem iz Bosne in Hercegovine), vendar je tudi to področje po več kot desetih letih "začasnosti" še vedno odprto vprašanje prav na točki integracije nekdanjih beguncev z začasnim zatočiščem. Temeljno vprašanje integracije se nanaša na dostop in možnosti participacije v bistvenih institucijah družbenega življenja (trg dela, zdravstveni sistem, sistem socialne varnosti, izobraževanje, stanovanjski trg, participacija v polju političnega). Slovenski primer¹³ je od področja do področja pokazal različne rezultate; kot primer dobre prakse je mogoče označiti uspehe pri integraciji v izobraževanju, zlasti na nivoju osnovnošolskega izobraževanja, nasprotno pa je kot

¹³ Podrobneje glej: Simona Zavratnik Zimic: *Koncept "družbene izključenosti" v analizi marginalnih etničnih skupin: primer začasnih beguncev in avtohtonih Romov, Teorija in praksa, let. 37, št. 5, oktober 2000.*

neprimerno prakso mogoče označiti ne-pravico do dela oziroma skoraj popolno izključenost s trga dela. Slednje je problematično iz več vidikov. Najprej, ker je šlo za izredno dolgo obdobje, v katerem je bilo aktivno delovno prebivalstvo s statusom začasnih beguncev prikrajšano za možnost dela in s tem izražanja pomembnega dela profesionalne ali poklicne identitete. Ko je po dobrem desetletju cilj politike ekonomska integracija nekdanjih beguncev, je potrebno upoštevati dolgo vmesno obdobje izključenosti s trga dela, pri čemer morajo integracijske politike izhajati prav iz te točke. Izključenost iz ekonomije je osebe z začasnim zatočiščem postavljala v past odvisnosti od države in državnih oziroma drugih humanitarnih pomoči, kar pa je politika, ki prej pripomore k degradaciji posameznika kot spodbuja k vključevanju, zlasti v daljšem časovnem obdobju. Opozoriti pa velja tudi na posameznike, ki so status začasnega zatočišča po spletu različnih okoliščin opustili in pridobili dovoljenje za začasno prebivanje pred začetkom veljavnosti novele Zakona o začasnem zatočišču v letu 2002 in so zato danes celo v slabšem položaju, kot če bi status začasnega zatočišča obdržali, saj ne morejo uveljavljati najpomembnejše spremembe, ki jo prinaša novela, to je pravice do stalnega bivališča.

Vprašanje integracijskih politik se nanaša tudi na vse druge imigrante, ki so glede na pravne statute različno poimenovani, vendar je skupna točka, ki nas zavezuje k razmisleku, preprosto ta, da so na ozemlju države Slovenije. S tem so neposredno povezani in odvisni od migracijske politike, pravnih in etičnih norm, ki jih posamezna država uveljavlja. Izpostavila bom dva primera, v katerih je preskromno podajati predvsem ali izključno alternativo deportacij iz države, v obeh primerih pa gre za ranljive družbene skupine, za katere so ustrezne politike skrbí nujne. Najprej gre za otroke brez spremstva, to je mladoletne osebe mlajše od osemnajst let, ki potujejo brez spremstva staršev oziroma ustreznih skrbnikov. Koherentna migracijska politika mora vsebovati primerne odzive za tako specifično skupino, zato bi v takem primeru upravičeno pričakovali integracijske programe, s katerimi bi te otroke in mladostnike najprej spravili z ulic in s tem iz kroga možnih zlorab, povezanih s trgovino z ljudmi. Glede na mednarodne pravne instrumente so države zavezane poskrbeti za varovanje pravic otrok, zato je v tem segmentu potrebno razviti program integracije, ki bo specifične okoliščine mladoletnikov upošteval, ne glede na statusno razliko med prosilci za azil in tistimi, ki za azil niso zaprosili. Slednji so v jeziku migracijske politike ilegalni imigranti, skladno s tem pa jih čaka deportacija iz države kot edini odgovor. Podobno temelji migracijska politika na vračanju v izvirne države v primerih žrtev trgovine z ženskami za namene izkoriščanja v seksualni industriji, pri čemer ni dovolj upoštevana možnost, da se veriga trgovine z isto žrtvijo nemalokrat ponovi ali da žrtev ni deležna pomoči pri ponovnem reintegraciji v "domače okolje". Zdi se, da je v teh primerih diktat deportacij tako prevladujoč, da je alternativa integracije popolnoma spregledana oziroma obstaja kot ne-opcija.

V integracijskih politikah seveda ne gre zgolj za ukrepe, kot bi se morda sklepalo na osnovi primerov ranljivih skupin v mednarodnih migracijah, beguncev, delovnih migrantov itd. Gre tudi za obsežne družbene procese, pri čemer sta osrednja medkulturno učenje in medkulturna komunikacija, ki pomenita večsmerne procese, ki se vzpostavljajo na različnih nivojih medetničnih in medkult-

nih odnosov. Zdi se, da je prav ta segment pomemben za celotni korpus postsocialističnih držav. Tendencia po hitrih spremembah v nove družbe priseljevanja je prisotna v sredozemskem prostoru (Italija, Grčija, Portugalska), hiter zasuk se je zgodil denimo tudi Irski, deloma pa se taka migracijska dinamika kaže tudi v nekdanj zaprtih državah Srednje in Vzhodne Evrope. Zamejene z železno zaveso in ideološkim zidom so nekdanj veljale predvsem za države politične emigracije v času blokofske delitve Evrope. Danes je njihov status v migracijskih študijah praviloma opisan z oznako "tranzicijske države". V to skupino sodi tudi Slovenija, ki v skladu s tem opisom predstavlja del "velike čakalnice" pred vrati Evropske unije. Podoben tranzitnega prostora nekateri podatki potrjujejo, del podatkov pa kaže, da Slovenija predstavlja tudi državo priseljevanja. Izhajajoč iz teh trendov je več kot dobrodošlo razvijanje primernih strategij kulturnega pluralizma, pri čemer mora biti kulturna različnost v izhodišču pojmovana kot družbena priložnost in ne tradicionalno kot omejitvev. Da bi taka vizija lahko prodrila in postala del družbenega vsakdana, so potrebni različni kanali posredovanja, med njimi je za doseganje dolgoročnih učinkov pomembno vlogo mogoče pripisati izobraževanju, pri doseganju takojšnjih učinkov v široki javnosti pa predvsem medijem.

Od politik skrbri "za imigrante" k praksam aktivnega državljanstva

Uvodoma izpostavljeno vprašanje sodobnih politik skrbri in migracij sem v besedilu kontekstualizirala v optiki koncepta integracije imigrantov v nove družbe, kar prepoznavam za osrednji element mehčanja meja med "nami", domačini, in "njimi", prišleki; to je večinsko družbo in imigranti. Eden temeljnih elementov integracijskih politik je dekonstruiranje tujosti in preseganje arbitrarnosti populističnih prezentacij "tujca" kot osrednje figure sodobnosti. Taka pozicija nas vodi k premiku od integracijskih politik "za imigrante" k politikam skrbri, v katerih je naslovnik celotna družba in v katerih ima pomembno vlogo koncept aktivnega državljanstva. Prakse skrbri predstavljajo "etični imperativ" takih migracijskih politik, ki temeljijo na odnosnosti in medsebojni soodvisnosti, pri čemer strategije integracije zadevajo toliko imigranta kot katerega koli drugega člana družbe. S tega vidika gre v slovenskem primeru za zamudniški vzorec, tudi za nekakšno odlašanje s strategijami integracije, kar je moč razbrati predvsem z vidika, da obstaja razmeroma soliden pravni okvir¹⁴, ki bi lahko nudil ustrezno osnovo konkretnim integracijskim praksam in ukrepom, da pa se ključno pomanjkanje tukaj šele začne. Tudi ni odveč ponovno omeniti osrednjo vlogo, ki jo imajo integracijske politike znotraj upravljanja z migracijami, o čemer pričajo primeri tradicionalnih držav priseljevanja. Dejstvo pa je, da morajo s tem resno računati tudi precej bolj nove in krhke migracijske politike skorajšnjih EU članic, med katerimi pa so nekatere že postale

¹⁴ Kljub ugotovitvi, da je integracija lahko spregledljiva vsebina znotraj obeh resolucij, pa najdemo posamične zavezujoče določbe v ključni tujski zakonodaji (Zakon o azilu, Zakon o začasnem zatočišču, Zakon o tujcih), kar samo po sebi lahko predstavlja zadosten pravni okvir integracije. Vendarle je potrebno opozoriti, da se pojavlja problem transparentnosti, ker so posamezne določbe razkropljene v različnih zakonih.

ali postajajo države priseljavanja. Zdi se, da je skoraj odveč dodajati, da gre za projekt, ki bo bistveno obeležil nekaj naslednjih desetletij.

Če skušam na osnovi analize, predstavljene v tem tekstu, strniti nekaj misli o definiranju bolj prepoznavnih integracijskih politik v slovenskem primeru, se zdi prvo "napotilo" v smeri smiselnosti definiranja dokumenta, ki bo na transparenten način predstavljal področje integracijskih politik v povezavi z migracijami; od definicije in etične usmeritve, do različnih dimenzij (ekonomske, pravne, socialne, kulturne in politične integracije, dimenzije spola, kulturnih identitet itd.), do upoštevanja starosti (otroci, mladostniki, starejši), posebne skrbi do ranljivih skupin itd. Drugo "napotilo" zadeva nujnost že omenjenega premika glede naslovnika integracije; seveda ne zadošča, da so naslovniki različne populacije imigrantov, prepoznavne preko pravnih statusov, temveč je potreben veliko širši etični konsenz družbe - zadevajoč solidarnost, skupne vrednote in etične zavezanosti -, s čimer šele lahko resnično zaživijo strategije medkulturne komunikacije.

Oba dejavnika, široko razumevanje integracije kot vzpostavljanje vzajemnih odnosov medkulturnega učenja in politični dokument, ki bi takemu gledanju nudil ustrezno podporo, bi v neki optimistični perspektivi lahko prispevala k ustvarjanju prijaznejšega družnega ambianta; tako vzdusje pa je za kakršnokoli integracijsko politiko najosnovnejše. Pri tem optimizem ni zgolj površinski, saj je zanj veliko podlage v gibanjih, ki segajo od globalnega zagovorništva človekovih pravic do delovanja lokalnih nevladnih organizacij. Pri vprašanju migracijskih politik, še zlasti integracije, nikakor ne gre le za institucije, pa najsi bodo v domeni nacionalne države ali regijskih povezav. Gre tudi za reagiranje civilne družbe, posameznikov, NVO-jev, globalnih gibanj, to je širokega polja akterjev, ki vse bolj odpirajo prostore uveljavljanja aktivnega državljanstva in terjajo državljanske pravice; od znane Marshalllove triade civilnih, političnih in socialnih pravic, ki se jim na področju imigrantov in manjšin vse bolj pridružujejo pravice, vezane na kategoriji spola in kulture (Casles, Davidson, 2000). Zastarela podoba (i)migracij iz osemdesetih, ko so te predstavljale vprašanje ekonomije in trga dela, se kaže v novi podobi v sodobnem času globalizacije; sedaj predvsem kot vprašanje pravic in participacije migrantov v novih družbah, kar pa odločilno zadeva sfero političnega. Trgu dela se vse bolj postavlja naproti "trg" človekovih pravic.

LITERATURA

- Andreas, Peter (ur.) in Snyder, Timothy (ur.) (2000): *The Walls around the West. State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*, Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.
- Bauböck, Rainer (1995): *Transnational Citizenship: Membership and Rights in International Migration*, Aldershot: Elgar.
- Bešter, Romana (2002): *Politike vključevanja priseljencev v večinsko družbo*, Zaključno poročilo štipendijskega programa, Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Castles, Stephen, Miller, J. Mark (1998): *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*, 2nd edition, Macmillan Press.
- Casles, Stephen (1999): *How nation-states respond to immigration and ethnic diversity*, v:

- Vertovec, Steven (ur.): *Migration and Social Cohesion*, Cheltenham, Massachusetts: Edward Elgar Publishing.
- Castles, Stephen in Davidson, Alastair (2000): *Citizenship and Migration*. New York: Routledge.
- Kymlicka, William (1995): *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon.
- Mežnarič, Silva (1986): "Bosanci". A kuda idu Slovenci nedeljom?, Ljubljana: Krt.
- Sevenhuijsen, Selma (1998): *Citizenship and the Ethics of Care*. London and New York: Routledge.
- Sevenhuijsen, Selma (ur.) in Švab, Alenka (ur.) (2003): *Labirinti skrbi*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Sørensen, Jens Magleby (1996): *The Exclusive European Citizenship. The Case for Refugees and Immigrants in the European Union*. Aldershot: Avebury.
- Soysal, Y.N. (1994): *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago: University of Chicago Press.
- Trends in International migration (2001), Annual Report, OECD, SOPEMI.
- Tronto, J. C., 1993: "Moral boundaries", New York and London: Routledge.
- Vertovec, Steven (1999): "Introduction", v: *Migration and Social Cohesion*, Cheltenham, Massachusetts: Edward Elgar Publishing, str. xi-xxxvii.
- Vertovec, Steven (ur.) (1999): *Migration and Social Cohesion*. Cheltenham, Massachusetts: Edward Elgar Publishing.
- Zavratnik Zimic, Simona (2000): Koncept "družbene izključenosti" v analizi marginalnih etničnih skupin: primer začasnih beguncev in avtohtonih Romov, *Teorija in praksa*, let. 37, št. 5.
- Zavratnik Zimic, Simona (2001): Perspektiva konstruiranja schengenske "e-meje": Slovenija, v: Milohnič, Aldo (ur.): *Evropski vratarji. Migracijske politike v vzhodni Evropi*, Ljubljana: Mirovni inštitut.

Viri:

- Resolucija o imigracijski politiki Republike Slovenije, <http://objave.uradni-list.si/baze-ul/URED/1999/040/B/521991630.htm>, dostop 25.08.2003
- Resolucija o migracijski politiki Republike Slovenije, <http://objave.uradni-list.si/baze-ul/URED/2002/106/B/5252653023.htm>, dostop 25.08.2003
- Zakon o začasnem zatočišču (ZZZat), http://www2.gov.si/zak/Zak_vel.nsf, dostop 09.09.2002.
- Zakon o dopolnitvah zakona o začasnem zatočišču (ZZZat-A), http://www2.gov.si/zak/Zak_vel.nsf/, dostop 09.09.2002.
- Zakon o azilu, Uradni list Republike Slovenije, št. 61/99
- Zakon o tujcih, Uradni list Republike Slovenije, št. 61/99, št. 87/2002

SOCIALNO MATERINSTVO

KONCEPTI DRŽAVLJANSTVA IN ARGUMENT SKRBI PRI UVELJAVLJANJU ŽENSK V JAVNI SFERI NA ZAČETKU 20. STOLETJA

Povzetek. *Autorica se v članku ukvarja z vprašanjem, na kakšen način je bil argument skrbi uporabljen pri argumentaciji večjega vključevanja žensk v javno sfero. Skrb je bila uporabljena kot esencialistični argument, zlasti v obdobju konfliktov v družbi, ko se je vloga ženske še okrepila in je bila potreba po skrbi še večja. Ob bok esencialističnemu razumevanju skrbi postavlja sodoben koncept skrbi, ki želi prav tako argumentirati večjo participacijo državljanov in državljanek v sferi političnega. Oba koncepta želita redefinirati zasebno-javno, vendar pa sodoben koncept skrbi ravno zaradi svoje ne-normativnosti preprečuje reifikacijo skrbi. Autorica bo svoje ideje utemeljevala z analizo časopisnih člankov, ki so nastali med letom 1900 in 1918.*

Ključne besede: zgodovina, politika, skrb, ženske, Slovenija

1155

Uvod

V tekstu se bom ukvarjala s skrbjo kot argumentom za večjo vključenost žensk v javno sfero oziroma politiko¹ in konceptom skrbi (Sevenhuijsen, 2002). Skrb so v 19. in 20. stoletju uporabljali kot enega izmed ključnih elementov pri utemeljevanju zahtev za večjo vključenost žensk v politično sfero in tako neposredno tudi kot argument za žensko volilno pravico. Skrb je bila v tem obdobju razumeta esencialistično. Uporabljena je bila le v povezavi z žensko in njeno materinsko vlogo in je v družbi imela pomembnejšo vlogo kot jo ima danes, kar je razvidno tudi iz pojavljanja te problematike v tiskanih medijih, ki so izhajali v začetku 20. stoletja. Osrednjo vlogo v tekstu ima analiza esencialističnega koncepta skrbi, ki je narejena na člankih, ki so bili objavljeni v slovenskih dnevnikih med leti 1914 in 1918 in v posebni izdaji brošure o vlogi žensk po prvi svetovni vojni.² V tekstu želim prikazati razliko med skrbjo, ki se je ujela v esencialistično past in sodobnim koncep-

* Irena Selišnik, univ. dipl. soc.kulture in prof. zgodovine, podiplomska študentka na Filozofski fakulteti, Univerze v Ljubljani.

¹ Javno sfero in politiko razumem kot dve komplementarni področji, ki se prikrivata.

² A. Štebi. (1918) *Demokratizem in ženstvo*. Ljubljana: Slovenska Socialna Matica Brošuro je izdal socialistični tabor ob koncu 1. svetovne vojne, posvečena pa je bila redefiniranju vloge ženske v prihajajoči povojni družbi.

tom skrbi, ki želi skrb revalorizirati in integrirati v državljanstvo in v prostor javnega - kjer je nekoč že bila kot "kot odgovornost moškega državljana do družbe".

Koncept skrbi

V tekstu izpostavljam dva koncepta skrbi, esencialističnega in sodobnega, kakor ga razumejo feministične filozofinje (npr. Tronto, Sevenhuijsen). Esencialistični koncept skrbi temelji na skrbi, ki je pogojena s spolom in naravno vlogo matere. Nasprotje esencialističnemu konceptu skrbi je sodoben koncept, ki ga npr. ponuja Selma Sevenhuijsen. Vendar pa v nasprotju z nekaterimi sodobnimi feminističnimi avtoricami, S. Sevenhuijsen ne zagovarja brezspolnega koncepta skrbi kot na primer Joan Tronto, po S. Sevenhuijsen naj bi bila skrb povezana z družbeno konstrukcijo spola. Kljub temu pa se S. Sevenhuijsen in J. Tronto strinjata v opredelitvah skrbi in S. Sevenhuijsen celo povzema njeno definicijo. Skrb tako razume kar najširše, upoštevajoč vse njene dimenzije:

Prvič, ni omejena na človekovo interakcijo z drugimi. Vključujemo možnost, da človek skrbi tudi za predmete ali za naravo. Drugič, ne predpostavljamo, da je skrb diadična ali individualistična. Prepogosto je skrb opisana in definirana kot nujen odnos med dvema posameznikoma, najpogosteje med materjo in otrokom... Tretjič, insistiramo, da je aktivnost skrbi določena kulturno in se razlikuje med kulturami. Četrtič, skrb je nenehen proces. Skrb lahko okarakteriziramo kot posamično dejavnost ali pa jo opredeljujemo kot proces ... (Tronto, 1993: 103).

Skrb je torej socialen in moralen proces, kjer posameznik deluje na dober način, pozorno, odgovorno, kompetentno in odzivno, vključuje pravzaprav vse aktivnosti, ki so usmerjene k izboljšanju "sveta" in se nanašajo tako na druge posameznike kot neživo naravo. Tako pomeni skrb skupno delovanje v javni sferi, s poudarkom na demokratičnem dialogu, v prid vsem subjektom. Skrb je tako dnevna človekova aktivnost, ki izvira bolj iz njegove morale kot pa občutka dolžnosti (Sevenhuijsen, 2002). Obe poskušata redefinirati vlogo skrbi v teoriji in praksi v današnji družbi, kjer je skrb postala nekaj marginalnega, in jo razširiti v javno sfero.

Obstoječ položaj skrbi je med drugim posledica njenega fragmentiranega razumevanja, kjer je skrb skozi zgodovinski proces postala spolno določen koncept. Esencialistični koncept skrbi, ki je prevladoval v 19. in na začetku 20. stoletju, je bil usodno povezan z identiteto ženske in matere. Ko se v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja pojavijo dela, ki skušajo skrb na novo umestiti, želijo nekatere avtorice povezavo med žensko in skrbjo "prekiniti". Tako se J. Tronto sicer zaveda determiniranja skrbi na žensko, zasebno sfero in lokalno delovanje, medtem ko moški delujejo širše in skrbijo za družbo v javni sferi in na nacionalnem nivoju. Kljub vsemu pa skrb v najožjem pomenu izvajajo najbolj revni in podcenjeni sloji, katerim "slučajno" pripadajo tudi ženske (Tronto, 1993). S. Sevenhuijsen poudarja, da je potrebno spol razumeti kot kontinuum in ne kot bipolarno opozi-

cijo med moškim in ženskim, torej le kot element v procesu označevanja. Po drugi strani pa ne moremo zagovarjati spolne nevtralnosti, ker bo konstrukcija spola vedno prežemala občutke identitete, individualne in kolektivne oblike moralnega razuma in tako tudi argumente o skrbi. Spol tako funkcioniра tudi na simbolni ravni, kjer podeli pomene fenomenom, ki se sprva zdijo spolno nevtralni, kot so delo, skrb, državljanstvo in razum (Sevenhuijsen, 1998).

Državljan

Tudi koncept državljana ni spolno nevtralen. Kot tak je predmet diskusij in različnih pojmovanj že od njegovega nastanka v času francoske revolucije. V tem obdobju je bil tako opredeljen predvsem kot vključevalni pojem, ki bi dopuščal vsem prebivalcem Francije možnost političnega odločanja. Po drugi strani pa je isti koncept opredeljeval tudi izključenost. Tisti, ki niso bili državljani Francije, so bili tujci, koncept državljana je tako postal predvsem pravni pojem. Nevarnost, ki so jo videli snovalci koncepta državljanstva v obdobju francoske revolucije, je, da bi zahtevalo sodelovanje pri političnem odločanju enostavno preveč "državljanov". Da bi država legitimizirala razlike v pravicah, se je že v letu francoske revolucije pojavil Sieyesov koncept³, ki je razlikoval med pasivnim in aktivnim državljanom. Tako naj bi pasivni državljani bili zadolženi za ohranjanje in razvoj nacije, imeli naj bi naravne in civilne pravice (svoboda, pravica do lastnine, varnosti). Aktivni državljani pa naj bi bili tisti, ki bi imeli tudi politične pravice in bi družbo sooblikovali. Pasivni državljani⁴ bi tako bili vsi prebivalci države, iz koncepta aktivnih državljanov pa naj bi bile izvzete določene skupine ljudi. Med njimi so bile tudi ženske, saj domnevno (oz. s tem, ko so bile locirane v zasebnost) niso prispevale nič k "ohranjanju" skupnosti. Vendarle pa se je v 19. in 20. stoletju že izoblikovala miselnost, ki je popolnoma sprejela liberalno idejo enakosti. Enakost je bila postopno sprejeta kot moralni princip, zato je bila vsaka neenakost razglašena za začasno, kar pomeni, da se vsi zavedamo, da bo enkrat v prihodnosti ukinjena oziroma bo izginila (Wallerstein, 2002).

Vrline, ki odlikujejo državljana, je namreč možno privzgojiti in na osnovi le-teh napredovati od pasivne k aktivni vlogi državljana.⁵ Izključenost žensk iz procesa političnega odločanja naj bi tako bila začasna. Razlike med aktivnim in pasivnim državljanom so bile v 19. stoletju legitimirane z državljanskimi vrlinami. Državljanstvo je tako skupek moralnih lastnosti, ki veljajo za pomembne poteze značaja "dobrega državljana". Dober državljan je tisti, ki izraža zanimanje za zadeve svoje države, spoštuje zakone in izraža skrb. Državljanstvo je pomenilo imeti "čut za skupnost", ki je tudi državljanska dolžnost (Leca, 1997). O občutku do skupnosti

³ Emmanuel-Joseph Siéyès 1789. "Préliminaires de la Constitution, lu les 20 et 21 1789, au Comité de la Constitution" v *Recueil des pièces authentiques approuvées par l'Assemblée Nationale de France*, Geneva, I. 178-200

⁴ Lister (1997) omenja koncept "substantive" državljana. Vogel (1994) pa drugorazrednega državljana oz. indirektnega državljana, vendar pa oba koncepta pripadata sodobnemu diskurzu.

⁵ Aktivni državljan v sodobnem političnem diskurzu pomeni državljana, ki čuti odgovornost do skupnosti, se ukvarja s prostovoljnimi delom in dobroteljnostjo in skrbi za promocijo blagostanja skupnosti. Sevenhuijsen govori o konceptu skrbi kot politični etiki, ki naj bi preoblikovala družbo, brez nje bi bila skrb le dobroteljnost (Sevenhuijsen, 1998: 147).

so govorili že francoski razsvetljenci, predvsem Jean Jacques Rousseau (Solomon, Higgins, 1998). Vendarle pa so razsvetljenski misleci iz koncepta državljana žensko izključili na podlagi esencialistične filozofije, ki je poudarjala univerzalne lastnosti moških državljanov in "posebne naravne kvalitete" ženske. Rousseau tako razume moškega in žensko kot dve plati razcepljenega človeškega subjekta, ki se združita v zakonski enoti. Ženska ima, ravno zaradi svoje naravne vloge v družini, ki predstavlja tako "naravno kot politično stanje", svoje lastne kvalitete in drugačno naloge od moškega - to je materinstvo, skrb za otroke, ki predstavlja primarno področje družbenega (Jalušič, 1992). Čut za skupnost v teoriji je torej moška zadeva, čut za skupnost v praksi pa ženska domena. Kljub vsemu pa je v 20. stoletju skrb izginila iz koncepta državljanstva, vanj so jo ponovno pritegnile feministične avtorice, ki so pričele poudarjati tiste vrline državljanov (odgovornost, ranljivost, zaupanje), ki so izginile iz tega koncepta, zgoraj navedene vrline "aktivnega državljana/ke" pa so bile to pot primarno ženske.

Aktivno in pasivno državljanstvo je mogoče razumeti tudi kot razliko med različnimi poudarki na konceptu državljanstva, razliko med poudarkom na statusu ali aktivnosti. Tako naj bi liberalni model državljanstva poudarjal status oziroma državljanske pravice. Nekateri teoretiki tako opredeljujejo naslednje tipe "liberalnega" državljanstva:

Neoliberalni - zagovorniki tega pristopa o državljanu razmišljajo kot o racionalnem porabniku javnega dobrega in verjamejo, da je lastni interes osnovni motiv delovanja državljana. V državljanstvu vidijo predvsem pravni status.

Drugi pristop je socialnoliberalni, ki raziskuje predvsem dve dimenziji državljanstva - pravice in dolžnosti ter predpostavlja pravilo za enake pravice, enake dolžnosti. Glavna preokupacija avtorjev je odnos med državljanstvom in socialno neenakostjo⁶. Državljanstvo razumejo kot ozek, formalen in praven koncept.

Tisti, ki državljanstvo razumejo kot obveznost, ki se realizira skozi aktivnost v družbi, poudarjajo naslednje tipe državljanstva: Komunitarni pristop - pri njem je poudarek na družbeni participaciji in uslugah - delovanje za skupno dobro. Pomembni so skupnost, kultura, etika in tradicija.

Naslednji pristop k državljanstvu je civilnorepublikanski, državljanstvo tu pomeni politično participacijo. V procesu sprejemanja odločitev, s poudarkom na javni diskusiji in javnim delovanjem. Cilj je realizacija človeka kot političnega subjekta (Antić, 2002).

S. Sevenhuijsen se zdi najbolj uporaben vir inspiracije, v okviru katerega bi se dalo umestiti tudi koncept skrbi, neorepublikanski model aktivnega državljanstva. Ta koncept naj bi razumel javno sfero kot področje srečevanja, kjer ljudje oblikujejo svoje identitete skozi akcijo in interakcijo, posvetovanje in debato. V tej sferi je tvoja identiteta bolj odvisna od tega, kaj počneš, kot od tega, kaj si (Sevenhuijsen,

⁶ T. H. Marshall zagovornik socialnoliberalnega koncepta govori o treh dimenzijah državljanstva: civilnem (pravice, povezane z individualno svobodo - svobodo govora, zasebno lastnino, vstopanjem v pogodbo), političnem (participacija v sferi političnega odločanja) in socialnem (pravice, povezane z varnostjo in ekonomskim blagostanjem) (Marshall, 1950). Marshall je s tem od države zahteval ne le izpolnitev formalnih pogojev državljanstva, pač pa tudi socialnih pogojev, od državljanov pa, da sprejmejo redistributivno politiko.

1998: 14). Ta koncept naj bi upošteval različnost (tudi spol) in zagotavljal enakopravno obravnavo vseh sodelujočih - saj imajo pravico v tej sferi nastopati vsi.

Potencialne državljanke

Feministično gibanje se je že ob samem nastanku srečalo s konceptualno dilemo, ali utemeljevati svoje pravice na podlagi tradicije francoske revolucije in univerzalnih pravicah, enakosti, liberalnih argumentih, ali pa utemeljevati svoje zahteve na spolni "različnosti" in posledično esencialističnem konceptu. Ko so ženske zahtevale univerzalne človekove pravice, so nasprotniki odgovorili, da so po svoji naravi različne od moških. Z esencialističnim utemeljevanjem svojih zahtev, ki so torej temeljile na drugačnih kvalitetah ženskega spola, ki jih je potrebno prinesiti v javno, pa so sprejele vloge, ki so jih zanje določili moški in tako ostale pasivne državljanke (Wallerstein, 2002). Primer esencialističnega utemeljevanja zahtev po večji vključenosti žensk v javno sfero in tudi po volilni pravici bom v nadaljevanju prikazala na primeru slovenskega feminističnega gibanja na začetku 20. stoletja. Tri njegove najpomembnejše zahteve so bile - zahteva po volilni pravici, dostop v sfero politike in izobrazba. Za utemeljevanje svojih zahtev je gibanje uporabljalo liberalni in esencialistični koncept. V nekaterih primerih sta bila uporabljena skupaj - v kombinaciji⁷ - v nekaterih primerih pa sta prišla v konfrontacijo (Kappeli, 1998).

Toda tisti koncept, ki je v končni fazi dovolj učinkovito argumentiral žensko volilno pravico, je bil liberalni koncept. Z njim in liberalno vrednoto enakosti ter s sklicevanjem na politične in socialne pravice so v Veliki Britaniji (Antić, 1996) in skandinavskih državah ženske najprej pridobile volilno pravico (Klausen, 1996). Kljub temu pa liberalne vrednote univerzalizma same po sebi ne zagotavljajo spolne enakopravnosti, saj spregledujejo pluralnost in zanemarijajo realno stanje v družbi. Tradicionalne liberalne vrednote etiko skrbi pogosto vrednotijo negativno, ker naj bi preveč izpostavljala spolne razlike in identiteto ženske (Sevenhuijsen, 1998: 43-44). Pri tem se znajdemo pred glavno dilemo feminističnih debat, ki se ne more odločiti med spolno nevtralnim in spolno različnim konceptom državljanstva. Vendar sodobna politična teorija poudarja nujnost inkorporacije zahtev novih družbenih skupin z njihovimi specifičnimi zahtevami - tudi zahteve žensk v univerzalno državljanstvo (Antić, 2002).

Argument skrbi za participacijo žensk v javni sferi na začetku 20.stoletja

Konceptualizacija skrbi in udejstvovanje žensk v javni sferi do konca prve svetovne vojne

V nadaljevanju teksta bom predstavila na primeru analize člankov, ki željo žensko vključiti v javno sfero politike, pomembnost argumenta skrbi in njeno esenciali-

⁷ To velja zlasti za Slovenijo - tako so liberalci utemeljevali žensko volilno pravico s citiranjem Milla in univerzalnimi človekovimi pravicami (npr: ARS. Priloge k stenografskim zapiskom sej deželnega zbora Kranjske, Priloge 217: 224-2231), predvsem zgodnejša utemeljevanja nekaterih politikov; predvsem pa katoliški medijski diskurz so izrazito esencialistična (npr: Slovenski narod, 1. 3.1904, Žena in javnost; Slovenec, 2.4.1910, Katoliška žena).

stično konceptualizacijo. Etiko skrbi sem tako aplicirala na določen zgodovinski čas, članki so bili objavljeni med letoma 1900 in 1914 in so izhajali v obeh glavnih slovenskih dnevnikih - Slovincu⁸ in Slovenskem narodu⁹. Pregledani članki so v glavnem utemeljevali zahteve slovenskih feministk po večji vključenosti žensk v javno sfero oziroma v sfero politike.

V slovenskem časopisju prevladuje podoba skrbne matere in gospodinje, ki se zaveda svojih odgovornosti in dolžnosti¹⁰. Prisotnost te podobe najdemo v obeh glavnih slovenskih dnevnikih, ki sta zastopala vsak svoje politično stališče in reprezentirala predstave obeh največjih slovenskih političnih strank - konservativne in liberalne. Večinoma je ta podoba matere prisotna v govorih, ki so jih imeli katoliški moški govorniki, ali kot predstavniki katoliškega vodstva društva ali stranke. Zanimivo je, da so članki iz liberalnega časopisja bolj nastrojeni proti "katoliški ženski - tercijski" in katoliškim političnim nasprotnikom in nasprotnicam, in manj poudarjajo podobo matere¹¹. V obdobju pred 1. svetovno vojno se pojavljajo tudi utemeljevanja ženskega delovanja v javni sferi s skrbjo¹², vendar pa do 1. svetovne vojne skrb predstavlja le enega izmed ostalih argumentov po večji participaciji žensk v javni sferi¹³. Najpogosteje je skrb razumeti zelo ozko v okviru odnosa mati - otrok, vendar najdemo tudi širše razlage. Takrat je "žensko delovanje" koristno

⁸ *Slovenec, dnevnik, (1873-1945), katoliško usmerjen časopis.*

⁹ *Slovenski narod, dnevnik, (1868-1945), liberalno usmerjen časopis.*

¹⁰ *Slovenec, 13.6.1901, Shod krščanske ženske zveze "...Prvo in pravo torišče žene je gotovo domača hiša, družina. Tam se žena-mati suči, giblje, delaj, snuj in skrbil 'Žena podpira tri vogle hiše'. Srečna družina, v kateri vlada pridna in verna gospodinja, srečni otroci, ki imajo pobožno mater!..."; Slovenec, 24.10.1904, Desetletnica katoliškega društva za delavke, "...V žrtvami je kupljena lepota deviškega venca; s trpljenjem in skrbmi je pa tudi povit materinstva venec..."*

¹¹ *Predusem gre tu za članke, usmerjene proti angažmaju žensk v katoliškem taboru. Kljub temu, da je bilo ženskam z zakonom prepovedano sodelovanje v političnih društvih, so te delovale v številnih drugih, med njimi v celi vrsti katoliških društev, ki so sicer bila verskega značaja, vendar pa so zelo pogosto bila tudi političnega značaja. Tako so na primer članice Marijine družbe sodelovala tudi na strankarskih shodih. Tak vtis temelji na analizi člankov, izdanih v Slovincu in Slovenskem narodu med leti 1900 in 1905, pregledala sem sedem daljših člankov (Žena in javnost (Slovenski narod, 1902), Socialni odsek (Slovenec, 13.9.1900), Shod krščanske ženske zveze (Slovenec, 13.6.1901), Desetletnica katoliškega društva za delavke (Slovenec, 24.10.1904), Slavnost pri Devici Mariji (Slovenec, 10.7.1905), Naše ženstvo in naše društvo (Slovenski narod, 10.11.1904 in 9.11.1904) in Naše ženstvo in naše društvo (Slovenski narod, 10.11.1904), ki so bili izdani v obeh slovenskih dnevnikih in so nastali ob priliki predavanj ženskam ob obletnicah društev in ob priliki katoliškega shoda. Seveda pa je komponenta strankarskih sporov prisotna tudi v člankih Slovenca (Več v: Selišnik, 2001).*

¹² *"...In vendar je toliko stvari v javnem življenju, ki v prvi vrsti interesujejo ravno ženo. Skrb za bolnike in reveže, vprašanja, ki se tičejo telesne in duševne izobrazbe otrok - vse to je največjega pomena za ženo...In ravno kot mati bi se morala žena udeleževati javnega življenja, kajti šele potem bi videla v svoji deci tudi bodoče bojovnike za boljšo prihodnost človeštva. ..." (Slovenski narod, 1.3. 1904, Žena in javnost).*

¹³ *Ostali argumenti so še angažma Slovenk v narodnem gibanju, njihova angažiranost bi pripomogla k bolj demokratični družbi, so dovolj sposobne (o čemer priča delovanje kraljice Viktorije, cesarice Marije Terezije idr.), nujnost demokratičnega razvoja.*

tudi za družbo¹⁴, saj je ženska pripravljena skrbeti in ljubiti vse, tudi živali. Žensko delovanje v politiki bi tako pomenilo zlasti boljše reševanje vprašanj, ki so pravzaprav vprašanja, s katerimi se ženska ukvarja doma.¹⁵

Argument skrbi postane ključen v obdobju vojne, ko se diskurz, ki poudarja bipolarno delitev, ki je izključevalna, na ženskost in moškost, obnovi v vsej svoji moči. Ravno enačenje žensk z materinstvom poudari čustva skrbi in ljubezni, ki so nasprotje nasilju, ki je bilo takrat v družbi prisotno (Cockburn, 2001). To je razvidno tudi v primeru člankov, ki so bili objavljeni med prvo svetovno vojno. V člankih opisujejo smrt in tragedije na bojiščih, po drugi strani pa pišejo o materi, ki sama skrbi za svoje otroke.¹⁶ V tem obdobju je ravno njena samostojna skrb za otroke argument za njene politične pravice. Ženska je ravno z učinkovito izraženo skrbjo in odgovornostjo ohranjala domovino in je tako deležna vse pohvale.¹⁷

"Socijalno materinstvo" - koncept Alojzije Štebi in socialističnega tabora

Če je v prizadevanjih obeh največjih političnih taborov na Slovenskem skrb igrala zelo pomembno vlogo, pa ji še poseben status posveti socialistka Alojzija Štebi¹⁸, ki je v Slovenijo prinesla avstrijski koncept socialnega materinstva¹⁹. V letu 1918, v obdobju revolucionarnih idej in množičnih gibanj za izboljšanje položaja slovenskega naroda, je po koncu vojne izšla tudi posebna knjižica, v kateri socialistka A. Štebi poskuša preseči ustaljeno razumevanje skrbi znotraj odnosa mati - otrok in

¹⁴ "...Drugače bo z žensko jero binjo, ki bo lahko otroku druga mati. S tem bo rešen velik del vprašanja zanemarjene mladine. ... Šele če bo ženska postala v vzgoji sirot in zanemarjene mladine po zakonu priznan sodelujoč faktor, potem bo mladinsko vprašanje šele na pravi poti in bližje uspeha... Kdor naravo ljubi, mrtev kamen, ključje rastline itd., kolikor bolj mora ljubiti žival. Kako prijetno je žival negovati! Tu ne smemo pozabiti naših učiteljic. Če bi se učile, recimo v počitnicah, na kaki gospodinjski šoli vrtnarije, mlekarstva, perutinarstva itd., vsakokrat nekaj, koliko bi jim to poleg užitka prineslo koristi..." Slovenec, 31.7.1908, Mladeniški tečaj.

¹⁵ "...za splošni javni blagor vevavažnih zadevah, za katere je najti ženskem spolu mnogo več razumevanja in zanimanja, kakor pri moških. To velja zlasti za vprašanja, ki se tičejo na primer mladinske vzgoje, javne dobrotelčnosti in npravnosti...", cit. po Slovenski Narod, 26.4.1911, Ženske kot volilke.

¹⁶ Ne le, da ginejo na bojiščih možje in mladeniči, bolj kakor drugod pritiska na slovensko družino vojna beda, in vojna furtija je razdejala na tisoče in tisoče slovenskih ognjišč. Z občudovanjem vrednim junštvom je prenašala in prenaša naša žena vse gorje krutega časa. Ostala je skoraj sama doma. Njej je izročena vsa skrb za neobogljeno deco. Na njenih šibkih ramah sloni vsa teža gospodarstva. ...", cit. po: Slovenski Narod, 15.12.1917, Slovensko ženstvo za deklaracijo.

¹⁷ "...Spričo sedanjega strašnega razdejavanja, spričo neznosnih vojnih razmer, spričo razbrzdanosti vseh človekovih strasti se je možki naučil ceniti ženo kot čuvarico in ohranjevalko mirnega dela in kulturnih dobrin. Spoznal je vrednost bistvenih ženskih lastnosti: požrtvovalnosti in ljubezni do bližnjega, neumorne delofljubnosti, vztrajnosti in zvestobe v izvrševanju usakdanjih dolžnosti in asketično samozataje. Spoznal je potrebo, da se te lastnosti poleg njegovih uveljavijo tudi v politiki in v vsem javnem življenju. ...", cit. po: Slovenec, 29.3.1918, Kaj nam prinese ženska volilna pravica?; "...ali ne bi znal ženski genij boljše poskrbeti za sirote, reveže, bolnike in jetnike, za delavke in nedorasle po tovarnah in delavnicah, za revne matere in dojenčke, za ženske, ki so potrebne pravnega varstva proti moški brutalnosti, ...", Slovenec, 12.9.1918, S.K.S.Z. Žensko vprašanje, Ivanka Klemenčič.

¹⁸ Alojzija Štebi (1883-1956), urednica Zarje in Ženskega lista, leta 1913 izvoljena v kranjsko deželno zastopstvo JSDS, pogosta govornica na shodih socialdemokratov, s katerimi se je kasneje razšla. Izhajala je iz nazorov Ellen Key in je kasneje ustanovila Feministično alianso.

¹⁹ Koncept socialnega materinstva se pojavi pri avstrijski feministki Giseli Urban, z njim argumentira in zahteva ženski sufražizem v Avstriji (Bader Zaar, 1996).

zastavi ženskam v povojni družbi nove naloge (Štebi, 1918). Knjižica je nastala na podlagi predavanja, ki ga je avtorica imela v Ljudskem domu v Trstu. A. Štebi izhaja iz predpostavke, da ženske niso dovolj dobre državljanke in da so premalo družbeno odgovorne. Šele s tem, ko se bo presegla ozko opredeljena skrb med materjo in otrokom, bodo ženske postale "prave" državljanke, s tem pa jim bodo pripadle tudi politične pravice - participacija v sferi politike²⁰. Vendar pa so predlogi, na kakšen način naj bi ženske bile vključene v politično participacijo, zelo abstraktni. Poudarek A. Štebi je bolj na (tradicionalnih) odgovornostih kot na pravicah in v tem popolnoma odgovarja komunitarnemu pristopu (Squires, 1999: 169). Zanimivo je, da je diskurz v ostalih člankih v dnevnem časopisu iz tega obdobja poudarjal novo žensko družbeno odgovornost do naroda²¹. Če te članke primerjamo s pisanjem A. Štebi, opazimo svojevrsten paradoks - ženske so hkrati opisane kot odgovorne (državljanke) v liberalnih in katoliških časopisih in kot neodgovorne (državljanke-matere) v publikaciji socialistke in feministke A. Štebi - ravno zaradi pomanjkanja širše družbene skrbi. Avtorici, ki poskuša v svoji knjigi redefinirati skrb in uvesti koncept t.i. "socialnega materinstva", torej skrb vsake posamezne matere do vseh državljanov slovenske domovine, njen poskus spodleti. Trud, da bi državljanstvo ženske utemeljila na razsvetljski vrlini - delo za skupnost, se ujame v esencialistično zanko.

Socialna skrb je v tekstu A. Štebi definirana kot "se pobrigati za druge otroke" in uboge (Štebi, 1918: 6). Dolžnost ženske je, da stopi v javnost in skrbi za vse socialno prikrajšane. V svoji knjigi zapiše, da se družbena odgovornost prepozna skozi skrb in takoj zavrne lažno dobrodelnost dam iz visokih krogov. Vendar pa je skrb še vedno dojeta kot specifična ženska domena, ki naj bi se izvajala v okviru določenih aktivnosti in bila rezultat zavedanja odgovornosti do naroda.²² Razlog, zakaj mora biti ženska odgovorna, je esencialističen. Odgovor je namreč treba iskati v njenem materinstvu. Vendar pa vse matere niso dobre matere.

A. Štebi sicer zagovarja delavsko mater in jo brani pred kritikami, hkrati pa prizna, da so te ženske pogosto neizobražene in preobremenjene s skrbmi²³ (Štebi,

²⁰ Konkretni predlog, na kakšen način poskrbeti za njih, v knjigi *Demokratizem in ženstvo* ni predlagan. Tako predlagajo v občinskih in lokalnih predstavniških zastopstvo ženske, torej možnost dostopa do oblasti in odločanja. Vse to pa v naslednjih letih še ne bo uresničeno.

²¹ Zlasti se nova družbena odgovornost ženske nanaša na majniško deklaracijo. Nekaj člankov (Slovenec, 5.9.1918, našim dekletom šol; Slovenski narod, 5.2.1918, Praznik slovenske narodne žene; Slovenski narod, 26.3.1918, praznik slovenske narodne žene; Slovenski narod, 26.3.1918, Praznik slovenskega ženstva: "...Vojno trpljenje je vzbudilo tudi jugoslovansko ženo. Zavedla se je svoje svete dolžnosti...).

²² "...Naš narod, vsled vojne tako oslavljen, bo potreboval skrbne nege, da čimprej ozdravi. In tedaj se bo morala zavedati vsaka naša mati, da otrok, ki ga je porodila v bolečinah, ni le njena individualna last, temveč da je ta otrok tudi član socialne skupnosti, da ima torej napram njemu dvoje dolžnosti. Zavedati se bo morala tudi svojega socialnega materinstva, ki zahteva, da naj obsega ljubezen vsake matere vse otroke, ne le lastnih..." (Štebi, 1918: 5). "...Prava, istinita socialna pomoč mora biti zavestna, mora izvirati iz prepričanja dolžnosti: ker smo vsi člani socialne skupnosti, zato imamo tudi vsi socialne dolžnosti, iz socialne vesti, iz socialne odgovornosti se mora oprijeti ženstvo dela v javnosti in za javnost..." (Štebi, 1918: 6).

²³ "...Lehko se je zgražati nad proletarskim otrokom, ki dorašča brez materinske oskrbe in ga zapeljuje neukročeni nagoni h kaznivim dejanjem, lahko je obsojati proletarske starše, ki premalo brigajo za vzgojo svojih otrok. ..." (Štebi, 1918: 10).

1918: 8-11). V družbi, kjer je mati postala ikona, ki reprezentira skrb, ljubezen in žrtvovanje, ki so normativni, je zelo težko najti tisti ideal, ki je sposoben v celoti zadovoljiti tem zahtevam. Če so delavske matere preobremenjene, bi se buržujске gospe morale spremeniti v nekoga, ki je pripravljen "dajati in dajati". Skrb je v tem kontekstu merilo ne za dobrega državljana oziroma državljanke, ampak za dobro mami.

Slabost perspektive A. Štebi je, da se ni spraševala, ali imajo ženske v družbi, prizadeti od vojne, na razpolago vsa sredstva za pomoč drugim otrokom in ubogim niti ni terjala odgovornosti za otroke od moških državljanov ali uporabila njihovo vlogo očeta kot argument za lepšo in boljšo družbo. Od žensk, ki so že skrbela za nepriviligirane sodržavljanke, se preprosto zahteva še več, in sicer tisto, kar se v diskurzu 20. stoletja pojavi zelo pogosto - žrtvovanje.²⁴ Ženske, ki so se že ukvarjale z različnimi filantropičnimi dejavnostmi, pa se z njimi niso ukvarjale na pravi, "socialno odgovoren način", ki ga je zahtevala avtorica. Njihovo delo je tako preprosto izničilo. Skrb je tako A. Štebi devalorizirala, po drugi strani pa ostali časopisi pišejo o ženski skrbi za druge znova in znova²⁵, javnost je torej nanjo posebej opozorjena, da ne bi prezrla njene pomembnosti.

Ostra kritika, ki jo A. Štebi nameni ženskam, ki že skrbijo za "prikrajšane", spodkoplje njihov ugled, hkrati pa nakaže, da je ideal "socialnega materinstva" utopična verzija, mogoča le, če bi družbo razumeli kot razširjeno družino. Spregleda, da so ženske v Sloveniji že pred in med prvo svetovno vojno množično delovale v različnih društvih, ki so bila skoraj brez izjeme socialno usmerjena. Zlasti v času prve svetovne vojne so se ženske še bolj intenzivno vključile v dobrodelne akcije, ki so jih organizirala različna ženska društva. V obdobju konfliktov je tako vloga ženske še bolj poudarjena, saj se število ljudi, za katere je potrebno skrbeti, še poveča (vdove, sirote, begunci, invalidi). Tako so društva nudila pomoč ranjenim vojakom, zbirale so perilo, zimsko obleko, cigarete in denarne prispevke za na fronto, skrbela za osirotele otroke in vojne vdove. V ta namen so ustanovile celo posebno društvo - Organizacijo oskrbnic in vdov v Trstu. Skrbela so še za slepe vojake in prevajale knjige v Braillovo pisavo (Šatej, 1999). Kljub vsemu je v javnem diskurzu vsa ta dejavnost že razumljena kot ženska dolžnost do domovine. In ravno zato, ker je esencialistična, ne more postati tista univerzalna dolžnost, na katerih bi bilo potrebno utemeljevati človekove pravice.

Skrb je pojem, ki je, kot smo že izpostavili na začetku, pogosto spolno definiran, kar se še posebej potrdi pri analizi historičnega gradiva. Če je bila skrb za sodržavljanke v razsvetljenstvu pomembna lastnost moškega državljana, so jo ob koncu 19. in začetku 20. stoletja prevzele ženske in bile tako na poti k aktivnemu državljanstvu, ki pa se jim je še vedno izmikalo. V družbi z začetka 20. stoletja se je skrb

²⁴ *Marija kot devica in mati je postala simbol materinskeosti. V katoliški simboliki je lahko le ženska posrednica utelešenja Boga. Marija je "sodrešenica, ki je delila sinovo trpljenje, in je prisotna tako v liku trpeče pobožne matere kot v liku partizanske matere (Verginella, 2001).*

²⁵ *Poleg tega, da se v dnevnikih pojavljajo članki, ki ljudi vabijo, da darujejo denar za pomoč prikrajšanim in domovini, vedno poudarjajo, da to počnejo ženske z najplemenitejšimi cilji (Slovenski narod, 27.8. 1918. Za našo mladino; Slovenski narod, 21.9.1918. Odpri srce, odpri roke!; Slovenski narod, 14.11.1918. Našim ženam in dekletom; Slovenec, 29.4.1918, Požrtvovalno delo za slovenske slepce...).*

razumela kot dolžnost, ki je bila "že od nekdaj" ženska naloga. Problematično v tem razmerju povezave ženske s skrbjo pa je, da skrb ni bila prepoznana kot dolžnosti državljanov in državljanek, ampak kot dolžnost žensk/mater - kot dolžnost, ki ekskluzivistično temelji na spolu in na razmerju do otrok, namesto da bi bila razumljena tako, kot bi to zahtevala sodobna opredelitev skrbi. Aspekt spola sicer ne sme biti spregledan, po drugi strani pa ne more biti edini.

Zaključek

Na začetku 20. stoletja so polnopravno "žensko" državljanstvo utemeljevali na njeni dolžnosti do družbe (prispevek k skupnosti), ki je bila spolno določena. Feministične avtorice so skušale preseči tradicijo zanemarjanja "ne-političnega" prispevka žensk k skupnosti, ga narediti političnega in tako redefinirati sfero političnega in zasebnega. A. Štebi je na tej premisi želela redefinirati skrb - velik kapital, ki ga ima na voljo ženska. Vendar pa tudi njej ni uspelo koncepta skrbi in državljanstva "modernizirati". Ni ji uspelo kritično redefinirati "ženske skrbi za družino" in jo navezati na "moško skrb - za družbo". Proces je bil podoben tistemu, ki se je dogajal s tako imenovanimi "ženskimi poklici"²⁶, ko skrb postane domena žensk, moški pa na njej ne utemeljujejo več svojega političnega delovanja. Dediščina skrbi je tako pozabljena, ženska ostane nesposobna državljanica, saj svoje odgovornosti do družbe - "skrbi" ne uresničuje dovolj odgovorno. Čeprav so ravno tu opravljale "servis" državi in skrbele za tiste, ki so bili od vojne najbolj prizadeti. Zahvale za žensko skrb tako ostanejo manifestacijskega značaja in zdi se, kot da se družba pomembnosti "ženskega dela" ne zaveda.

Skrb se kasneje profesionalizira (kar je povezano tudi z revalorizacijo vloge matere in izboljšanjem sistema socialnega varstva), argument skrbi izgubi družbeno veljavo in se demistificira. Skrb se delno poveže z institucijami (se institucionalizira), posebna individualna vez (razširjen materinski odnos) izgine. Od matere se ne zahteva več, da skrbi za vse prikrajsane. Skrb tako postane atribut sfere zasebnega, še bolj vezana na najोजje družinske člane in tako zapisana esencialistični interpretaciji skrbi. Z uveljavljanjem liberalnega socialnega koncepta in njegovega izuma socialne države začne izginjati diskurz, ki govori o "vzvišeni podobi matere", z njim pa izginja tudi skrb, tako kot trpljenje in žrtvovanje. Seveda pa bi veljalo še bolj v podrobnosti raziskati, v katerem zgodovinskem trenutku skrb kot argument izgubi na veljavi in če je mogoče to povezano tudi z uveljavljanjem vrednot feminističnega gibanja.

Komunitarno razumevanje skrbi (skrb za skupnost), ki je vidno tudi v delu A.Štebi, v 20. stoletju ni bilo več ustrezen argument, na osnovi katerega bi bilo primerno utemeljevati zahtevo po volilni pravici. Socialnoliberalni pogled, ki je tudi v Jugoslaviji ženskam dodelil volilno pravico, in je za enake dolžnosti zahteval enake pravice (za politične pravice-politične dolžnosti), pa naj bi podcenjeval

²⁶ *Takoj, ko so ženske pridobile možnost opravljanja določenih poklicev in tam dobile večinski delež, se je zmanjšala statusna vrednost poklica (nižje plače, manjši družben ugled in vpliv, skrčene so možnosti napredovanja) (Žnidaršič, 2000: 6).*

sfero zasebnega. Po mnenju nekaterih feminističnih avtoric naj bi s svojim univerzalizmom spregledal razlike in specifičnosti posameznih družbenih skupin - tudi žensk. Sodobne feministične avtorice želijo ponovno redefinirati skrb in jo umestiti v kontekst drugačnega državljanstva, ki skuša poiskati rešitev med dilemami, skritimi v univerzalnosti/različnosti in v statusu/dolžnostih. Zaradi sodobnega pluralizma pri definiciji politike imajo možnost, da jim to tudi uspe. Dva koncepta skrbi se tako razlikujeta med seboj predvsem v tem, da je esencialističen koncept fiksiran na odnos med materjo in otrokom, sodoben koncept pa je manj normativen, manj enoznačen in morda v sebi skriva manj možnosti za reifikacijo.

LITERATURA

- Antić, M. G. (2002): "Feminizem in državljanstvo". Prispevek na internem kolokviju Mirovnega inštituta, Sodobno državljanstvo: politike izključevanja ali vključevanja (4.6.2002). Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Antić, M. (2002): Od obrane ženskih prava do diferenciranog državljanskog statusa. V: Knežević, Đ in Dilić, K. (ur.). *Žene i politika: Pitanje roda u političkoj teoriji*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Antić, M. G. (1996): Od sufražetk do ministric. V: Bogovič, L. in Skušek, Z. (ur.). *Spolž*. Ljubljana: KUD France Prešeren, ISH.
- Bader-Zaar, B. (1996): "Women in Austrian Politics, 1890-1934: Goals and Visions". V: Good - F., D., Grandner, M. in Maynes, M.-J. (ur.). *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries..* Oxford: Berghahn Books.
- Balbo, L. (1992): *The Strategy of Social Citizenship*. V: Ferge in Kolberg. *Social policy in a Changing Europe*. Frankfurt: Westview Press.
- Cockburn, C. (2001): "The Gendered Dynamics of Armed Conflict and Political Violence". V: Moser, C. in Clark, F. (ur.). *Victims, Perpetrators or Actors? Gender, Arm, Conflict and Political Violence*. New York: Zed Books.
- Jalušič, V. (1992): *Dokler se ne vmešajo ženske... Ženske, revolucije in ostalo*. Ljubljana: Krt
- Kappeli, A.-M. (1998): "Feminist Scenes". V: Duby, G. in Perrot, M. (ur.). *A History of Women. Emerging Feminism from Revolution to World War*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Klausen, J. (1995): "Social Rights advocacy and State Building". T. H. Marshall in the Hands of Social Reformers". V: *World Politics*, 1. 1995. št. 47. str. 244-67.
- Leca, J. (1997): "Vprašanja o državljanstvu". V: Bibič, A. (ur.). *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Lister, R. (1997): *Citizenship. Feminist Perspectives*. London: Macmillan Press Ltd.
- Marshall, T. H. (1950): *Citizenship and social class and other essays*. Cambridge: University Press.
- Pateman, C. (1997): "Demokracija in demokratizacija". V: Bibič, A. (ur.). *Kaj je politika? Kompendij sodobnih teorij politike*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Perrot, M. (1998): "Stepping Out". V: Duby, G. in Perrot, M. (ur.). *A History of Women. Emerging Feminism from Revolution to World War*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Selišnik, I. (2001): *Odnos dveh političnih taborov do političnega angažmaja žensk v slovenski politiki (1900-1914)*. Diplomaska naloga. Univerza v Ljubljani. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Oddelek za sociologijo
- Sevenhuijsen, S. (1998): *Citizenship and the Ethic of Care*. London: Routledge.

- Sevenhuijsen, S. (2002): *Citizenship and the Ethic of Care*. Prispevek na mednarodni delavni-
ci Mirovnega inštituta v Ljubljani, 15 in 16. maja 2002.
- Solomon, R. in Higgins, K. (1998): *Kratka zgodovina filozofije*. Ljubljana: Znanstveno in publi-
cistično središče.
- Squires, J. (1999): *Gender and Political Theory*. Cambridge: Polity Press
- Šatej, B. (1999): "Slovenska ženska 1900-1918". V *Kroniki*, l. 1999, št. 1-2: str.89-114.
- Štebi, A. (1918): *Demokratizem in ženstvo*. Ljubljana: Slovenska Socijalna Matica.
- Thftbaud, F. (1998): "The Great War and the Triumph of Sexual Division". V: Duby, G. in Perrot,
M. (ur.). *A History of Women. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*.
London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Tronto, J. (1993): *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York:
Routledge.
- Verginella, M. (2001): *Od čarovnic k sinovom brezmadežne*. V: Accati, L. Pošast in lepota.
Oče in mati v katoliški vzgoji čustev. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Vogel, U. (1994): *Marriage and the boundaries of citizenship*. V: *The Condition of Citizenship*.
London: Sage.
- Wallerstein, I. (2002): *Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen*. <<http://fbc.bing-hampton.edu/iwepthomp.htm>> (5.maj 2002).
- Žnidaršič, S. (2000): *Ora et labora - in molči, ženska!* Ljubljana: c*

LADISLAV CABADA*

ČEŠKE POLITIČNE STRANKE IN NJIHOV POLOŽAJ V PROCESU OBLIKOVANJA EVROPSKIH POLITIČNIH STRANK

Povzetek: *Proces vključevanja političnih strank iz držav srednje in vzhodne Evrope v evropske transnacionalne in supranacionalne strankarske organizacije se je okrepil s procesom vključevanja teh držav v Evropsko unijo. V članku prikazujemo oblikovanje povezav in sodelovanja med evropskimi strankarskimi organizacijami in češkimi političnimi strankami, ki so si za članstvo v nekaterih mednarodnih strankarskih organizacijah prizadevale že od leta 1990 naprej. Hkrati so češke stranke pokazale večje zanimanje za poglobljeno sodelovanje z evropskimi strankami in federacijami, na drugi strani pa so evropske strankarske federacije že začele iskati sorodne stranke v državah-kandidatkah. Pridruženo ali celo polnopravno članstvo strank iz držav srednje in vzhodne Evrope v evropskih strankarskih federacijah je v zadnjih desetih letih pomenilo predvsem prilagajanje teh strank zahtevam strankarskih federacij. V prihodnosti lahko pričakujemo, da bodo stranke iz držav srednje in vzhodne Evrope bistveno močnejše vplivale na programe in celotno podobo evropskih strankarskih federacij kot so do sedaj.*

Ključni pojmi: *mednarodno strankarsko sodelovanje, evropske strankarske federacije, evropske stranke, politične stranke na Češkem*

Uvod

Sredi junija (13. in 14. junija) 2003 je bil na Češkem prvi referendum v zgodovini te države. Referendumsko vprašanje je bilo zelo preprosto - podpirate ali nasprotujete vstopu Češke republike v Evropsko unijo? Več kot tri četrtine volivcev, ki so se referendumu udeležili, je podprlo članstvo Češke republike v Evropski uniji (EU). Tako bo Češka republika v EU vstopila sredi leta 2004.

Proces vključevanja Češke republike oziroma Češkoslovaške republike v EU se je dejansko začel takoj po t.i. žametni revoluciji, ki se je zaključila ob koncu leta

* Dr. Ladislav Cabada, predstojnik oddelka za politologijo in sociologijo na Fakulteti za humanistične študije, Zahodnočeška univerza v Plznu. Vso korespondenco lahko pošiljate na elektronski naslov cabada@kas.zcu.cz.

1989 in je zrušila komunistično vladavino na Češkoslovaškem. Že od začetka tega procesa so bile češke politične stranke, ki so se po padcu komunizma pospešeno oblikovale, bolj ali manj vključene v procese mednarodnega sodelovanja strank, in sicer na podlagi t.i. evropskih strankarskih federacij, na podlagi manj formalnih transnacionalnih strankarskih organizacij v Evropi in svetu ali na podlagi bilateralnih ter multilateralnih odnosov z ideološko sorodnimi strankami v posameznih državah. Češke stranke so se že v začetku 90. let vključile v vse navedene oblike transnacionalnega strankarskega sodelovanja, vendar je potem prišlo do relativno pomembnih sprememb v oblikah, predvsem pa v bistvu strankarskega sodelovanja prek meja Češke republike.

Članek je kratka analiza preteklega in sedanjega stanja v odnosih med češkimi strankami in mednarodnimi strankarskimi organizacijami, pri čemer bo glavna pozornost namenjena evropskim strankarskim federacijam - strankarskim organizacijam, ki so bile ustanovljene na podlagi 191. člena Pogodbe o Evropskih skupnostih.

Evropske politične stranke

Oblikovanje evropskih političnih institucij oziroma institucij Evropskih skupnosti in kasneje Evropske unije je že od vsega začetka pomenilo tudi proces oblikovanja nadnacionalnih strankarskih povezav. Te povezave so se pojavile kmalu po sklenitvi prvih pogodb Evropskih skupnosti. Že po nastanku Skupščine Evropske skupnosti za premog in jeklo so se v njenem okviru oblikovale poslanske skupine na višji ravni kot je nacionalna. Ustanovljene so bile poslanske skupine, ki so povezovalе poslance sorodnih ideoloških usmeritev iz različnih držav (Sokol, 2001: 112).

Ideološke povezave predstavnikov različnih držav so bile seveda poznane že pred ustanovitvijo Evropskih skupnosti, predvsem v obliki zvez in internacional. Vendar so internacionalne oziroma transnacionalne strankarske povezave in organizacije po drugi svetovni vojni začele izgubljati pomen. To se je v Evropi pokazalo predvsem s poglobljanjem evropskih integracijskih procesov.

Za oblikovanje evropskih političnih strank je bila odločilna uvedba neposrednih volitev v Evropski parlament. Uvedba neposrednih volitev v Evropski parlament predstavlja ključno točko oblikovanja evropskih političnih strank ali evropskih strankarskih federacij, ki so nihale med transnacionalno in supranacionalno naravo. Evropske strankarske federacije imajo do sedaj bolj transnacionalno kot supranacionalno naravo, saj niso oblikovane iz posameznikov in lokalnih organizacij, temveč iz že obstoječih nacionalnih strank (Sokol, 2001: 113). Evropske strankarske federacije so trenutno še vedno oblikovane na principu kolektivnega članstva, pri čemer kolektivne člane predstavljajo posamezne ideološko sorodne stranke.

Ko govorimo o evropskih strankarskih federacijah moramo upoštevati, da obstajajo tudi stranke, ki nasprotujejo poglobljanju evropske integracije na splošno ali pa le pri konkretnih vprašanjih, denimo glede vprašanja povezovanja strank iz različnih držav Evropske unije oziroma Evrope. Gre za stranke, ki povečujejo

nacionalno državo "westfalskega izvora" kot glavnega, mogoče celo edinega odgovornega političnega akterja v mednarodnih odnosih. Mednarodno strankarsko povezovanje za te stranke pomeni kršenje tega principa. Kljub temu pa so se tudi take stranke začele postopno povezovati, zlasti v 90. letih 20. stoletja.

V Evropi torej v tem trenutku obstaja več oblik strankarskega povezovanja transnacionalne in nadnacionalne narave. Ko iščemo skupni imenovalac za strankarsko povezovanje, bi se morda v politični teoriji najlažje naslonili na koncept strankarskih družin, ki ga izpostavljata npr. von Beyme (1982), v zadnjem času pa tudi Lewis (2000). Evropske strankarske federacije, a tudi druge vrste mednarodnih strankarskih povezav v Evropi, namreč izhajajo predvsem iz povezovanja ideološko sorodnih strank.

V preglednici 1 prikazujemo trenutni položaj strankarskega povezovanja na ravni EU.

Preglednica 1: Strankarske družine in evropske politične stranke

Strankarska družina	Evropska politična stranka/federacija na podlagi 191. člena Pogodbe o Evropskih skupnostih	Poslanska skupina v Evropskem parlamentu (5. volilno obdobje)	Druge transnacionalne strankarske organizacije v Evropi
Krščansko demokratska	Evropska ljudska stranka (del)	Poslanska skupina Evropske ljudske stranke - Evropski demokrati (del)	-
Konservativna	Evropska ljudska stranka (del)	Poslanska skupina Evropske ljudske stranke - Evropski demokrati (del), Unija za Evropo narodov (del)	Evropska demokratska unija
Liberalna in radikalna	Evropska liberalna, demokratska in reformna stranka	Poslanska skupina Evropske liberalne, demokratske in reformne stranke	-
Socialistična / socialdemokratska	Stranka evropskih socialistov	Poslanska skupina Stranke evropskih socialistov	-
Zelena (ekološka)	Evropska federacija zelenih strank	Poslanska skupina Zelenih/Evropske svobodne zveze (del)	-
Regionalistična	Evropska svobodna zveza - Demokratska stranka narodov Evrope	Poslanska skupina Zelenih/Evropske svobodne zveze (del)	-
Radikalno leva	-	Poslanska skupina Konfederalne evropske levice/Severne zelene levice	Forum nove evropske levice
Skrajno desna	-	Tehnična poslanska skupina (del)	Euronat (del)
Anti-evropska	-	Poslanska skupina Evrope demokracij in razlik	Anti-Maastrichtska zveza
Kmečka	-	-	-
"Single-issue"	-	-	-

Kot lahko vidimo, trenutno evropske strankarske federacije, ki jih avtorja v preglednici jasno in nedvoumno povezuje z EU, ne predstavljajo edino obliko povezovanja strank iz evropskih držav. Nekatere strankarske družine niso oblikovale strankarske povezave na podlagi 191. člena Pogodbe o Evropskih skupnostih. Gre predvsem za konservativne stranke, ki odklanjajo poglobljanje integracijskih procesov na politični ravni (Evropska demokratična unija oziroma nekatere izmed njenih članic) in skrajno desne nacionalistične stranke (EURONAT). Vendarle pa je potrebno povedati, da je moč teh strank v primerjavi z obstoječimi evropskimi strankarskimi federacijami manjša.

Fiala in Mareš (2001) opozarjata, da so sodobne evropske strankarske federacije v večji meri posledica pragmatičnih in manj stabilnih družbenih cepitev kot so bile tradicionalne cepitve izpostavljene pri Lipsetu in Rokkanu. Fiala in Mareš (2001: 144) tako govorita o naslednjih cepitvah: evropanizem vs. evroskepticizem, močnejša evropska vlada vs. nacionalna suverenost, pozitiven odnos do imigracijskih procesov vs. anti-imigracija ali širitev vs. anti-širitev.

Omenjena avtorja in tudi nekateri drugi avtorji evropske strankarske federacije vidijo predvsem kot tehnične povezave, ki omogočajo komunikacijo znotraj institucij EU, zlasti znotraj Evropskega parlamenta. Tako Brokl (2001: 4) opozarja, da ne obstaja niti evropski demos niti evropske politične stranke. Če se torej želimo ukvarjati s problematiko evropskega (mednarodnega) povezovanja strank, se ne bi smeli omejiti zgolj na vprašanje evropskih strankarskih federacij, ampak bi morali v analizo zajeti tudi druge vrste mednarodnih strankarskih povezav. Normativno-teoretsko podlago naše analize bo tako predstavljal koncept strankarskih družin, ki je bil predstavljen v preglednici 1.

Češke politične stranke in mednarodno strankarsko povezovanje

Češki strankarski sistem se je začel pospešeno oblikovati takoj po padcu komunističnega sistema ob koncu leta 1989. Tri politične stranke (komunistična stranka, socialistična stranka in ljudska stranka), ki so na Češkem obstajale v okviru t.i. Nacionalne fronte med leti 1948-1989, so skoraj takoj po sprejetju prvega zakona o političnih strankah v češki zgodovini januarja 1990 dobile konkurenco več deset strank (Vodička in Cabada, 2003: 204).¹ Večina teh strank je že kmalu po prvih demokratičnih volitvah leta 1990 spoznala, da njihov položaj v češki družbi ni prav močan, po drugi strani pa se je po volitvah oblikovala skupina parlamentarnih strank, ki so prek ustavnih institucij začele oblikovati ne samo domačo, temveč tudi zunanjo politiko. Glavni zmagovalec volitev je bil Državlanski forum, ki v javnosti ni bil zaznan (in tudi sam se ni opredelil) kot klasična stranka, ampak kot vseobsegajoče demokratično politično gibanje. Zato tudi mednarodno strankarsko sodelovanje ni bila tema, kateri bi Državlanski forum posvetil več pozornosti.

V mednarodno strankarsko sodelovanje so se prve začele vključevati krščansko usmerjene stranke - na eni strani Krščanskodemokratična unija - Češkoslovaška

¹ O problematiki oblikovanja češkega strankarskega sistema glej Cabada (1999) ali Cabada (2003a).

ljudska stranka, na drugi strani pa Krščanskodemokratska stranka. Obe stranki sta bili že leta 1990 sprejeti v Evropsko demokratsko unijo, torej transnacionalno strankarsko organizacijo liberalnih in konservativnih strank v Evropi. Obe stranki sta postali njeni polnopravni članici. Vendar pa med njima obstaja razlika, ki izhaja iz preteklosti. Medtem ko je Krščanskodemokratska unija - Češkoslovaška ljudska stranka predstavljala kontinuiteto oziroma stranko, povezano s komunistično zgodovino Češkoslovaške (Nacionalna fronta), se je Krščanskodemokratska stranka oblikovala na podlagi disidentskega gibanja na Češkoslovaškem, predvsem Liste 77.

Tudi češki socialni demokrati so se že leta 1990 vključili v mednarodno socialistično oziroma socialdemokratsko strankarsko organizacijo, saj so postali polnopravni člani Socialistične internacionale. Socialdemokratska stranka je bila leta 1948 prisilno združena s Komunistično stranko, vendar je z delovanjem nadaljevala v emigraciji, zlasti v Združenih državah Amerike in v Nemčiji. Predvsem delovanje članov češke socialdemokratske stranke v Nemčiji je postalo koristna podlaga za njeno delovanje v postkomunistični Češki republiki.

Ko govorimo o mednarodnem sodelovanju čeških strank v začetku 90. let, ne smemo pozabiti na radikalne oziroma skrajne stranke. Na levisi moramo omeniti predvsem komunistično stranko, ki se je po razcepu s slovaškimi komunisti poleti 1990 preimenovala v Komunistično stranko Češke in Moravske. Češki komunisti so ves čas 90. let ohranjali odnose s t.i. bratskimi strankami v državah, kjer je komunistom uspelo ohraniti svoj položaj. Gre predvsem za Kitajsko, Kubo, Ljudsko demokratsko republiko Korejo in Vietnam.

Na radikalni desnici na Češkem moramo omeniti Združenje za republiko - Republikansko stranko Češkoslovaške. Ta stranka je s svojim nazivom poskušala prepričati domačo javnost, predvsem pa konservativne stranke na Zahodu, da predstavlja avtentično konservativno-republikansko desnico. Predvsem na podlagi tega dejstva je v prvem obdobju svojega obstoja dobila podporo tako Republikanske stranke ZDA kot tudi nemških Republikancev pod vodstvom Franza Schönhuberja. Kmalu se je izkazalo, da gre za radikalno oziroma celo skrajno stranko, ki je partnerje iskala med nacionalističnimi strankami, kot so npr. Nacionalna fronta Jean-Marie Le Pena v Franciji ali Liberalno-demokratska stranka Vladimirja Žirinovskega v Rusiji.

Dejanski nastanek tekmovalnega strankarskega sistema, v katerem so oblikovani ideološki poli, lahko povežemo šele s procesom kristaliziranja strankarske arene na Češkem v volilnem obdobju 1990-1992.² Državljaški forum je leta 1991 razpadel v dva dela - liberalno-konservativno Državljaško demokratsko stranko in liberalno-socialno Državljaško gibanje, kot naslednico Državljaškega foruma pa lahko opredelimo tudi konservativno Državljaško demokratsko zvezo.³ Cepitev

² Prvo zakonodajno obdobje federalnega in republiških parlamentov je bilo namenoma skrajšano za dve leti, da bi leta 1992 na volitvah nastopile "resnične" stranke.

³ Zveza je nastala na podlagi Demokratske pobude, prvega strankarskega subjekta izven Nacionalne fronte, ki je bila oblikovana oktobra 1989, in se je začasno pridružila Državljaškemu forumu. Iz Demokratske pobude so nastale tri politične stranke - poleg zveze že omenjena Krščanskodemokratska stranka in Liberalnodemokratska stranka, ki se je kasneje spet povezala z Državljaško demokratsko zvezo.

Državlanskega foruma je vsekakor predstavljala le del celotne spremembe podo-
be strankarskega sistema na Češkem (Cabada, 1999: 292).

Na parlamentarnih volitvah leta 1992 je zmagala koalicija Državlanske demo-
kratske stranke (ODS) in Krščanskodemokratske stranke (KDS), sledila ji je volilna
koalicija postkomunistov (Levi blok). Petodstotni volilni prag je prestopilo še nekaj
majhnih strank - socialni demokrati (ČSSD), ljudska stranka (KDU-ČSL), republi-
kanci (SPR-RSČ), Gibanje za moravsko samoupravo (HSD-SMS), Državlanska
demokratska zveza (ODA) in Liberalno-socialna unija (LSU). Po volitvah so večin-
sko vlado oblikovale državljanske (ODS in ODA) in krščanske (KDU-ČSL in KDS)
stranke.

Glede sodelovanja čeških strank z evropskimi transnacionalnimi strankarskimi
organizacijami lahko povemo, da so državljanske stranke leta 1992 postale članice
Evropske demokratske unije. Ko se je leta 1993 liberalna frakcija v Evropskem par-
lamentu spremenila v Evropsko liberalno, demokratsko in reformno stranko
(ELDR), so z njo začele sodelovati majhne češke liberalne stranke - Liberalno-soci-
alna unija in Državljansko gibanje (kasneje imenovano Svobodni demokrati -
Liberalna nacionalnosocialna stranka). Državljansko gibanje je postalo pridruženi
član ELDR leta 1994, vendar pa je stranka po parlamentarnih volitvah leta 1996
dejansko skorajda izginila s češkega političnega prizorišča. Zato lahko tudi trdimo,
da češkemu strankarskemu sistemu manjka liberalna stranka oziroma stranka, ki bi
sodelovala z evropskimi liberalci.

Po letu 1992 so se češke stranke na splošno začele bolj zanimati za strankarsko
povezovanje znotraj Evropskega parlamenta. Začetek pogajanj Češke republike
(nastala je 1. januarja 1993) z EU, kot tudi optimizem češke politične elite o hitrem
vstopu v EU, sta sprožila val navdušenja nad evropskim strankarskim in političnim
povezovanjem. Marek in Dürr (2002: 85) v tem pogledu govorita o prvi fazi odno-
sov med Češko republiko in EU, ki se je končala leta 1995, zaznamujeta pa jo naiv-
nost in idealizem. Idealizem se je po spoznanju čeških strank in čeških politikov,
kaj pravzaprav predstavljajo EU in evropske stranke ter kako omejena sta vloga in
beseda čeških strank, spremenil v realizem in celo pesimizem.

Do poenostavljenja češkega strankarskega sistema je prišlo predvsem po par-
lamentarnih volitvah leta 1996 in izrednih parlamentarnih volitvah leta 1998. Te so
bile rezultat krize strankarskega sistema, afer s financiranjem strank itn. Kot rele-
vantne stranke so se leta 1998 izkazali socialni demokrati (ČSSD), državljanski
demokrati (ODS), komunisti (KSČM), krščanski demokrati (KDU-ČSL) in novo
oblikovana Unija svobode (US),⁴ ki je prevzela volivce razpadle ODA. Parlament so
leta 1998 poleg ODA zapustili tudi republikanci. Krščanskodemokratska stranka se
je že leta 1995 združila z ODS, regionalne moravske stranke so izgubile podporo
sredi 90. let, vse ostale majhne parlamentarne stranke pa je v obdobju 1993-1996
pogoltnila socialna demokracija pod vodstvom Miloša Zemana (Cabada, 1999: 293-
294).

⁴ Trditev, da je US nastala samo z odcepitvijo dela ODS, ni popolnoma pravilna. V stranko so se vklju-
čili tudi pomembni (in nezadovoljni) politiki liberalne usmeritve z regionalne ravni. Vendar so kasneje
premoč v stranki dobili bivši politiki ODS, kar je verjetno tudi prispevalo k padcu podpore volivcev za US.

V drugi polovici 90. let so češke stranke začele sodelovati z nastajajočimi evropskimi političnimi strankami. Poenostavljen je strankarskega sistema na Češkem je v tem smislu pomenilo dejstvo, da je v posameznih evropskih strankah večinoma nastopala ena stranka. Tako je v Evropsko socialno demokratsko stranko (PES), ki je nastala leta 1992, vstopila Češka socialdemokratska stranka. Leta 1995 je dobila položaj članice-opazovalke, leta 1999 pa položaj pridružene članice. V Evropsko ljudsko stranko (EPP) je leta 1996 kot članica-opazovalka vstopila Krščansko-demokratska unija-Češkoslovaška ljudska stranka, leta 1998 pa je postala njena pridružena članica. Zaradi notranjepolitičnega sodelovanja s krščanskimi demokrati se je EPP leta 1998 kot opazovalka pridružila tudi Uniji svobode, ki bi po ideološkem kriteriju sicer bolj pripadala družini liberalnih strank, torej ELDR. Kljub temu je Unija svobode leta 2000 svoje članstvo okrepila, saj je postala pridružena članica EPP.

Edina evropska stranka, ki od samega začetka članicam iz držav srednje in vzhodne Evrope priznava polnopravno članstvo, je Evropska federacija zelenih strank (EFGP). Njena članica je leta 1997, po ponovni pridobitvi lastne politične subjektivitete,⁵ postala tudi češka Stranka zelenih. Druge češke stranke, ki so članice evropskih strankarskih federacij, oblikovanih na podlagi 191. člena Pogodbe o Evropskih skupnostih, naj bi postale njihove polnopravne članice takoj po vstopu Češke republike v EU.

Kot vidimo, dve pomembni češki stranki nista transparentno vključeni v sodelovanje s katero evropsko strankarsko federacijo. Gre za državljanske demokrate in komuniste. Obe stranki v svojih programih pogosto operirata z besedo nacionalni interesi, kar bi lahko predstavljalo enega od razlogov, zakaj stranki stojita ob strani strankarskega povezovanja na ravni EU oziroma Evropskega parlamenta (Cabada, 2002). Izolacija poststalinističnih komunistov, ki jo opažamo na češki politični sceni,⁶ se logično prenaša tudi na evropsko raven. V primeru, da bi češki komunisti vstopili kot poslanci v Evropski parlament, bi morda prišlo do spremembe tega položaja, torej do večjega sodelovanja s strankami, ki so danes članice Poslanske skupine Konfederalne evropske levice/Severne evropske levice (GUE/NGL), ki naj bi se zaradi želje nekaterih članic - predvsem nemške postkomunistične Stranke demokratičnega socializma (PDS) - spremenila v novo evropsko politično stranko (Fiala in Mareš, 2001: 117).

Državljska demokratska stranka je leta 1992 postala članica Evropske demokratske unije (EDU), torej transnacionalne povezave konservativnih strank. Članice EDU so se v drugi polovici 90. let soočale z bistvenim vprašanjem, povezanim s poglobljanjem evropske integracije - ali naj proces podprejo (in se pridružijo

⁵ Zeleni so do sredine 90. letih sodelovali v različnih volilnih koalicijah. Najprej z Liberalno-socialno unijo (1992), kasneje pa s socialnimi demokrati. Šele leta 1997 je bila Stranka zelenih ponovno oblikovana kot samostojna stranka.

⁶ Vse relevantne stranke odklanjajo možnost oblikovanja vladne koalicije s komunisti. KSČM torej razpolaga z negativnim koalicijskim potencialom. Ne glede na to dejstvo so glasovi komunističnih poslancev, predvsem po parlamentarnih volitvah leta 2002, pogosto nujno potrebni in dobrodošli vsem parlamentarnim strankam. Kot primer lahko navedemo izvolitev Václava Klause za predsednika države. Povedati pa je treba, da kljub temu parlamentarno koalicijo največkrat oblikujejo komunistični in socialdemokratski poslanci.

EPP) ali naj bodo do poglobljanja evropske politične integracije skeptične in ohranijo svoj položaj v EDU, ki se bo z odhodom krščanskodemokratskih oziroma ljudskih strank verjetno spremenila v "čisto" konservativno, evrorealistično ali evroskeptično strankarsko skupino.

Državlanski demokrati (in tudi Državlanska demokratska zveza) so se na evropski ravni odločili samo za članstvo v EDU, torej za konservativno strankarsko organizacijo.⁷ Leta 2001 se je ODS pridružila Mednarodni demokratski uniji (IDU), kar je simbolično potrdilo njeno usmeritev k transatlantskemu sodelovanju. Kot meni Mareš (2000: 97), se je ODS odpravila na pot strank, ki poskušajo pridobiti skrajnejše desno orientirane volivce, tako kot npr. CDU/CSU, FIDESZ, Forza Italia. Ko opazujemo dogajanje v Evropskem parlamentu, vidimo, da se je začela oblikovati evropska konservativna stranka, ki zaenkrat še nastopa kot del EPP. V prihodnosti pa verjetno lahko pričakujemo nastanek samostojne evropske konservativne stranke, ki naj bi se ji pridružila tudi ODS.

Zadnjo evropsko strankarsko federacijo predstavlja Evropska svobodna zveza - Demokratska stranka narodov Evrope (ESA-DSNE), ki združuje stranke, ki se označujejo kot regionalistične, avtonomistične, federalistične, nacionalistične. Gre torej za stranke etničnoregionalne strankarske družine (Fiala in Mareš, 2001: 100). ESA-DSNE zaenkrat ne vključuje nobene stranke iz držav, ki ne bi bile članice EU. Kljub temu pa se je ESA-DSNE leta 2001 pogajala tudi s predstavniki Moravske demokratske stranke (MDS), ki je v češki strankarski areni sicer obroben politični subjekt. MDS je septembra 2001 dobila položaj opazovalke v ESA-DSNE z možnostjo postati članica najprej čez eno leto in po izpolnitvi dodatnih pogojev (Fiala in Mareš, 2001: 105). V času pisanja tega članka ni znano, če in kako potekajo pogajanja med ESA-DSNE in MDS.

Tudi skrajno desne stranke do tega trenutka niso oblikovale evropske stranke, čeprav v zadnjih letih poskušajo poglobiti medsebojno sodelovanje. Podlago za sodelovanje je v drugi polovici 90. let ponudil francoski nacionalist J.-M. Le Pen, ki je oblikoval združenje evropskih nacionalistov EURONAT. Poleg pomembnih zahodnih skrajno desnih strank (predvsem Nacionalna fronta v Franciji, Flamski blok v Belgiji, švedska Sverige demokraterna in italijanski Forza nuova ter Movimento Sociale-Fiamma Tricolore) so se projektu pridružile tudi nacionalistične oziroma skrajno desne stranke iz nekaterih držav srednje in vzhodne Evrope (najpomembnejše so romunska Partidul Romania Mare in madžarski MI...P). Izmed čeških strank so se EURONAT pridružili republikanci (Fiala in Mareš, 2001: 130). Vendar so republikanci na volitvah leta 1998 dobili zelo majhen delež glasov, kasneje pa se je stranka razcepila in trenutno niti eden od subjektov, ki se označujeta za naslednika SPR-RSČ,⁸ politično ni relevanten.

Mareš (2002) trdi, da med češkimi strankami lahko opazimo predstavnike vseh strankarskih družin. Poglejmo torej preglednico, ki poskuša povezati obstoječe ali nastajajoče evropske stranke in obstoječe češke stranke, zlasti glede na njihovo ideološko sorodnost. Pri tem pa je potrebno opozoriti, da npr. Unijo svobode -

⁷ ODS lahko politično označimo kot konservativno, ekonomsko pa kot liberalno-paternalistično stranko.

⁸ Poleg SPR-RSČ je nastala stranka Republikanci, ki jo vodi bivši predsednik SPR-RSČ, Miroslav Sládek.

Demokratsko unijo povezujemo z ELDR, kljub temu, da je v tem trenutku pridružena članica EPP. Da ne bi prišlo do zmešnjave, v preglednici prav tako predstavljamo informacijo o sedanjem položaju stranke. V preglednico so vključene tudi stranke, ki trenutno niso relevantni politični subjekti na Češkem, vendar jih moramo razumeti kot del evropskega strankarskega povezovanja. Upoštevati moramo, da so te stranke vsaj deloma uspele, bodisi na volitvah v senat bodisi na regionalnih volitvah. Primer je Stranka zelenih, ki je na zadnjih parlamentarnih volitvah dobila 2,36 % glasov (Cabada, 2003: 237), kar ji ne omogoča vstopa v češki parlament, vendar pa jo ta delež dobljenih glasov vključuje v skupino strank, ki jih v analizi ne bi smeli izpustiti.

Preglednica 2: Strankarske družine, evropske stranke in češke stranke

Strankarska družina	Evropska politična stranka/federacija	Češka politična stranka	Status članstva
Krščansko-demokratska	Evropska ljudska stranka (del)	Krščanskodemokratska unija-Českoslovaška ljudska stranka	Po vstopu Češke v EU polnopravno članstvo
Konservativna	trenutno Evropska ljudska stranka (del)	Državljska demokratska stranka Državljska demokratska zveza	Nista članici
Liberalna in radikalna	Evropska liberalna, demokratska in reformna stranka	Unija svobode - Demokratska unija Liberalna in reformna stranka (LIRA) ⁹	Pridružena članica Evropske ljudske stranke Ni članica
Socialistična / socialdemokratska	Stranka evropskih socialistov	Češka socialdemokratska stranka	Po vstopu Češke v EU polnopravno članstvo
Zelena (ekološka)	Evropska federacija zelenih strank	Stranka zelenih	Polnopravno članstvo
Regionalistična	Evropska svobodna zveza - Demokratska stranka narodov Evrope	Moravska demokratska stranka	Opazovalka
Radikalno leva	Radikalno leva - trenutno ni oblikovana	Komunistična stranka Češke in Moravske	-
Skraino desna	Skraino desna - trenutno ni oblikovana	SPR-RSČ, Republikanci	-

⁹ LIRA je nastala leta 2002, in sicer kot izrecno liberalna stranka. Na volitvah v Senat leta 2002 je bil izvoljen en njen kandidat, a ima omenjena stranka v češkem strankarskem sistemu zgolj marginalno vlogo.

Sklep

Česke stranke so skozi 90. leta 20. stoletja in tudi v začetku 21. stoletja formalno sodelovale z evropskimi transnacionalnimi in supranacionalnimi strankarskimi organizacijami. Sredi 90. let se je njihova pozornost začela usmerjati predvsem k evropskim strankarskim federacijam kot predstavnicam strankarske politike znotraj EU. Stranke, ki se zavzemajo za članstvo Češke republike v EU, evroskeptične stranke in tudi stranke, ki vstopu v EU odkrito nasprotujejo, imajo evropsko strankarsko povezovanje za pomembno, čeprav na podlagi različnih interesov, ideoloških izhodišč in stališč. Stranke sedanje vladne koalicije (ČSSD, KDU-ČSL in US-DEU) so najbolj aktivne v sodelovanju z evropskimi strankarskimi federacijami, medtem ko se opozicijski državljanski demokrati bolj usmerjajo k sodelovanju znotraj Evropske demokratske unije, ki nima statusa evropske strankarske federacije na podlagi 191. člena Pogodbe o Evropskih skupnostih. Komunistična stranka trenutno ne sodeluje s strankami na evropski ravni, vendar v prihodnosti lahko pričakujemo njeno vključitev v nastajajočo evropsko stranko radikalne leve.

Moč čeških strank znotraj evropskih strankarskih federacij bo odvisna predvsem od števila poslancev, ki jih bodo posamezne češke stranke dobile na volitvah v Evropski parlament. Če upoštevamo rezultate zadnjih parlamentarnih volitev in jih apliciramo na prihodnje (in za Češko republiko prve) volitve v Evropski parlament, bodo češke stranke prispevale k povečanju števila poslancev v poslanskih skupinah EPP (KDU-ČSL in morda tudi US-DEU), PES (ČSSD), GUE/NGL (KSČM). Poslanci izvoljeni na listi ODS bodo verjetno svoje glasove razdelili med ELDR in konservativni del EPP. ELDR pa bi lahko pridobila podporo poslancev US-DEU, in sicer na račun EPP. Vsekakor bo predstavljalo 20 poslancev Evropskega parlamenta, izvoljenih v Češki republici, razmeroma majhno število, ki se bo precej uravnotežno razpršilo po vseh poslanskih skupinah Evropskega parlamenta.

LITERATURA

- Beyme, Klaus von (1982): *Parteien in westlichen Demokratien*. München: R. Piper & Co Verlag.
- Brokl, Lubomír (ed.) (2001): *Poslanci, senátoři a vstup České republiky do Evropské unie*. Praga, Dokumentačnískij in informativní center Parlamentu.
- Cabada, Ladislav (2003): *Czech National Interest(s) and the European Union - Position of Czech Political Partisanship*. In *Proceedings of the University of West Bohemia in Pilsen*, Vol. 6, 141-152.
- Cabada, Ladislav (2003a): *Malé politické subjekty a volby v České republice*. In: Linek, L., Mrklas, L., Seidlová, A. in Sokol, P. (eds.), *Volby do poslanecké snemovny*, 229-239, Praga, Sociološský ústav Akademie věd České republiky.
- Cabada, Ladislav (2002): *Čeští národní zájmy(i) v Evropské unii v diskurzu politického strančarstva na Česku*. *Teorija in praksa*, Vol. 39, št. 4, 601-612.
- Cabada, Ladislav (2000): *Razumevanje národní in evropské identity - primer České republiky*. *Teorija in praksa*, Vol. 37, št. 1, 116-129.
- Cabada, Ladislav (1999): *Razvoj strančarského systému na Česku*. *Teorija in praksa*, Vol. 36, št. 2, 290-303.

- Fiala, Petr in Mareš, Miroslav (eds.) (2001): Evropské politické strany. Brno, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Lewis, P. G. (2000): Political Parties in post-Communist Eastern Europe. New York, Routledge.
- Marek, Daniel in Dürer, Jakub (2002): Předvstupní očekávání a realita plného členství: zkušenosti členských zemí EU a jejich relevance pro ČR. Olomouc, Univerza Palackého.
- Mareš, Miroslav (2002): Česká republika. In Fiala, P.; Holzer, J.; Strmiska, M. in drugi, Politické strany ve střední a východní Evropě. Ideové-politický profil, pozice a role politických stran v postkomunistických zemích, 121-153, Brno, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity.
- Mareš, Miroslav (2000): České politické strany a evropská integrace. Integrace, 1/2000.
- Sokol, Petr (2001): Rozšiřování Evropské unie a politické strany. In Kubát, M. (ed.), Východní rozšíření Evropské unie. Východiska - stav - perspektivy, 112-147, Brno in Praha, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity in Fakulta za družbené vědy Univerzity Karlovy.
- Vodička, Karel in Cabada, Ladislav (2003): Politický systém České republiky. Historie a současnost. Praha, Portál.

Uroš PINTERIČ*

"CENTRAL EUROPE BEYOND DOUBLE ENLARGEMENT"

LETNA KONFERENCA CEPESA, VILNIUS, 9. - II. OKTOBER 2003

Evropska unija (EU) in NATO vse bolj postajata realnost tudi za države Srednje in Vzhodne Evrope. V tem duhu je izzvenela tudi tretja letna konferenca Central European Political Science Association (CEPSA) v prestolnici Litve, zadnje države, ki je pristopila v CEPESA. Tridnevna konferenca je obravnavala različne vidike sprememb, ki jih bo širitev EU in NATO prinesla državam Srednje in Vzhodne Evrope. Na konferenci je bilo predstavljenih 28 referatov, organiziranih v petih panelih. Prvi dan je, poleg uvodnih nagovorov predstavnikov CEPESA, lokalnih organizatorjev ter sponzorjev, potekalo splošno uvodno srečanje na temo vloge politične znanosti v Srednji Evropi. Častni gost, Hans-Dieter Klingemann (predsednik epsNET) je kritično ocenil razmere v politologiji, pri čemer pa je poudaril izjemen razvoj, predvsem v Sloveniji, katera ima, po njegovem mnenju, trenutno najboljše pogoje za nadaljnji razvoj politologije. Nato je sledila krajša predstavitev stanja politologije v različnih državah in bilo ugotovljeno, da v vseh primerih obstaja splošno pomanjkanje lastne identitete politologov ter razmeroma mačehovski odnos države do razvoja politične znanosti. Izjemo predstavlja predvsem Litva, kjer je do preboja politologije prišlo šele po letu 1990 in se, v primerjavi z drugimi državami, srečuje s pomanjkanjem ustreznega kadra, ki je precej iskan in razmeroma dobro plačan.

Drugi dan so potekali štirje različni paneli, od tega trije vzporedno. V dopoldanskem času so bili referati posvečeni analizi položaja držav Srednje Evrope po širitvi EU. V ospredje so bili problemi ob vstopanju posameznih držav v EU, ob teoretskem ozadju podpore demokraciji v posameznih državah Srednje Evrope. V popoldanskem času so sočasno potekale razprave o pomenu širitve NATO za države Srednje Evrope, vplivu vstopanja srednje- in vzhodnoevropskih držav v EU za javno upravo v teh državah ter o razlikah med moškimi in ženskimi vlogami poslanca/ poslanke v posameznih nacionalnih parlamentih. Tretji dan je bil posvečen regionalnemu in medregionalnemu sodelovanju po vstopu v EU. Popoldne so bile volitve v organe CEPESA in določitev delovnih prioritet za novo triletno obdobje.

Konferenca je postregla s precej kritičnim ocenjevanjem razmer v času pridruževanja posameznih držav Evropski uniji. Izpostavljene so bile tako napake EU, kot tudi posameznih držav v času pristopnih pogajanj ter v času intenzivnih kampanj pred referendumom za vstop v EU. Veliko kritik je bilo izrečenih na slabo, neusklajeno in občasno necelovito informiranje o dejanskih posledicah vstopa v

* Uroš Pinterič, univ. dipl. polit., podiplomski študent politologije na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

EU. Problematika referendumov je bila ena ključnih točk razprave. Predstavniki različnih držav so poskušali ovrednotiti različne vidike ter prednosti in slabosti posameznih izvedenih referendumov, pri čemer je bil osrednji očitek, da je bila predreferendumska kampanja prepogosto podobna marketinški akciji in ne politični kampanji. Sočasno se je postavilo tudi vprašanje alternativ vstopu v Evropsko unijo, ki pa je ostalo brez pravega odgovora. Naslednja pomembna ugotovitev je tudi ta, da predvsem udeleženci mlajše generacije, ki ne prihajajo iz držav Srednje in Vzhodne Evrope, pogosto zelo slabo poznajo preteklost teh držav in zato izpe-ljujejo sporne zaključke, ki ne odsevajo resnične situacije ter splošne in politične kulture tega območja, skozi katero bi bilo potrebno interpretirati pridobljene kvantitativne podatke. Za politologe držav Srednje in Vzhodne Evrope nikakor ne morejo biti sprejemljive ideje nekaterih švedskih doktorskih študentov, ki so precej nerodno ocenili države Srednje in Vzhodne Evrope kot še vedno nedemokratične in potrebne ustrezne demokratizacije ki jim jo bo zagotovil šele vstop v Evropsko unijo. Smotrneje bi verjetno bilo govoriti o potrebi po dodatni liberalizaciji trgov, hkrati pa pogledati tudi nekatere primerjalne podatke za sedanje članice Evropske unije, kar bi "nedemokratičnost" posameznih držav precej relativiziralo.

Razprava o vplivu nadaljne širitve NATO je odkrila nekatere izkušnje, ki sta jih v nekaj letih sodelovanja v zavezništvu pridobili Poljska in Češka republika. Posebna pozornost je bila posvečena dominaciji ZDA, ki je z nekaterimi solističnimi akcijami, kot je bila invazija v Iraku spomladi 2003, močno zmanjšala verodostojnost zavezništva in ga spremenila v krinko za doseganje lastnih strateško-gospodarskih interesov. Prof. Wiatr je sedanje stanje zavezništva označil za kritično in opozoril na pomen aktivne vloge drugih članic, v prvi vrsti tudi držav Srednje in Vzhodne Evrope, kot protiutež ZDA, kar bi omogočilo nadaljnje delovanje NATO v skladu s svojim poslanstvom.

Poseben pomen je imela razprava o identiteti, ki je bolj ali manj prikrito zaznamovala celotno konferenco. Najprej je bilo izpostavljeno iskanje identitete politologov v državah Srednje in Vzhodne Evrope ter vloga različnih dejavnikov, ki zvirajo ali pospešujejo njeno nastajanje in razvoj. Razpravi o vključevanju v Evropsko unijo in NATO sta posredno ves čas opozarjali na potrebo po preoblikovanju identitetnih vzorcev novih držav članic in tudi njihovih državljanov; predvsem v smislu prilagajanja še večji konkurenčnosti, večanju socialnih razlik ter izgubljanju nekaterih prednosti, ki so jih zagotavljali pretekli politični sistemi in so jih bivše socialistične države ohranile tudi po spremembi političnega sistema. Zadnji dan je bil z vidika vprašanja identitete posvečen problematiki oblikovanja t. i. skupne evropske identitete, kar je v zadnjih letih vse pogostejša želja evropolitikov. V okviru te tematike je imela posebno vlogo razprava o identiteti in vlogi ter pomenu koaliranja med malimi državami v okviru Evropske unije. Razprava o elementih skupne evropske identitete je priprljala do zaključkov, da so to zaenkrat zgolj želje, oprte na nekatere integrativne faktorje (evro, skupni gospodarski prostor,...) in da je do oblikovanja resnične skupne identitete, ki jo bi prevzeli vsi oziroma velika večina prebivalcev Evropske unije, še zelo dolga pot.

Za CEPsa je bilo letošnje letno srečanje prelomno, saj je bilo potrebno izvesti volitve v organe organizacije. Prve volitve v organe CEPsa po začetnem triletnem

obdobju so prinesle nekaj sprememb. Novi predsednik CEPŠA za naslednje triletno obdobje je prof. Attila Agh, ki je nasledil Jerzya Wiatra, podpredsednik je prof. Andreas Pribersky, generalna sekretarka pa je postala Katarzyna Gilarek. Slovenski član izvršilnega odbora je prof. Drago Zajc s Fakultete za družbene vede, Univerze v Ljubljani.

Po izvolitvi novih organov je sledil sestanek, na katerem so bile dogovorjene smernice za nadaljnje delo. Naslednja letna konferenca bo predvidoma spomladi 2004 v Budimpešti in bo predvsem v znamenju evropskih volitev. Izvršilni odbor je soglasno uradno podprl kandidaturo Budimpešte za organizacijo konference IPŠA leta 2009. Izpostavljena je bila tudi problematika mednarodnega povezovanja doktroških študentov in njihovega medsebojnega sodelovanja v okviru CEPŠA, pa tudi konsenz o potrebi po nadaljnjem razvoju CEPŠA in širjenju lastnega vpliva v razvoju politologije na tem področju ter posledično boljši prepoznavnosti profila politologa v državni in civilnodružbeni sferi.

Mirsad BEGIĆ

Padraic Kenney

A Carnival of Revolution: Central Europe 1989

Princeton University Press, Princeton and Oxford 2002, str. 352, \$ 39.95 (ISBN: 0-691-05028-7)

Zgodovinske vede, četudi velikokrat reflektirajo svoja podvzeta in lastno časovno umeščenost, so še daleč od enotnosti glede pogojev in konteksta t.i. zgodovinske distance. Najverjetneje je tako tudi najbolje, saj ta 'metodološka zahteva' velikokrat funkcioniira le kot (poceni) oblastno krepelce, s katerim vsakokratni zgodovinarji ohranjajo strokovnost in avtoriteto svojega partikularnega početja, tako znotraj - na terenu akademije in znanosti, kot navzven - nasproti in v družbi. Izkaže se tudi - ne glede na to, ali to distanco mislimo kot časovno/prostorski, širše kulturni, ali zgolj subjektivni parameter - da sklicevanje na zgodovinsko distanco vselej že relativizira zgodovino samo. Seveda smo vedno vsakič znova priče, kako različni akterji hitijo pisati Zgodovino, še preden se dogajanje primerno 'ohladi'. Ponavadi nastajajo najprej zgodovine t.i. zmagovalcev (kar naj bi bilo naravno), s pretekanjem časa pa se počasi odpira prostor in možnosti tudi za bolj alternativne poglede na svet in dogodke v njem (pri čemer gre največkrat tudi za bolj obskurne, problematizirane in odrinjene perspektive, ki le težko najdevajo in ohranjajo svoj prostor pod soncem). Knjiga *A Carnival of Revolution* Padraica Kenneya o družbenih vrenjih v državah osrednje Evrope konec sedemdesetih ter v osemdesetih (v evropskih realsocialističnih satelitih nekdanjega sovjetskega bloka) je kvaliteten poskus v to smer. Kenney namreč že na začetku opozarja, da mora biti vsak zgodovinar sumničav, če se ob družbenih prevratih (pa naj bodo progresivni ali regresivni) uporablja razlage kot so "demokratski čudež", "rojstvo demokracije" ali "moč naroda", saj upravičeno meni, da se taki procesi ne zgodijo čez noč. Zaveda se, da so teren za t.i. žametno (ali pa demokratično) revolucijo, ki se je v državah realsocialistične Evrope v letih 1989 in 1990

resda zgodila relativno hitro in z maloštevilnimi človeškimi žrtvami, ljudje pripravljali dolga leta pred medijsko spopulariziranimi dogodki.

Kot pove že naslov študije, Kenneya ne zanimajo toliko 'metazgodovinske' dimenzije t.i. nacionalnih prebujanj oz. osamosvajanj, ne išče velikih (in že tolikokrat prežvečenih) zgodb o nacionalnih junakih, pa naj bodo to literati, intelektualci ali samo (ne)poslušni karierni politiki, prav tako ne poudarja t.i. ekonomskih vzrokov sesutja realsocializmov in ponovne vzpostavitve kapitalističnih režimov, ampak išče in kaže na karnevalske korenine t.i. demokratičnih revolucij osemdesetih, kot tudi na tovrstne (tj. karnevalske) družbene prakse v tistem čas/prostoru. Kenneya, ki je v osemdesetih študijsko obiskoval Poljsko in pa tudi nekatere druge srednjeevropske države, zanimajo predvsem posamezniki, skupine in t.i. grassroots gibanja, ki so pripeljala do formalnih sprememb režimov, sledi zgodbam tistih malih, a delujočih (tj. družbenopolitično aktivnih) ljudi, ki so zakresali prve iskre kritike in nezadovoljstva ter na osebni ravni izoblikovali ter izvedli serijo substancialnih kritik takratnih družbenih ureditev, vladajočih kast in njihovega početja.

Kaže, da skuša Kenney z metaforo karnevala nasprotovati bolj 'resnobnim' (akademskim oz. znanstvenim) razlagam hitrih in relativno 'nebolečih' sprememb tistega obdobja: teorije o vplivu iz Moskve sproženih (ter iz Vatikana in z Zahoda podprtih) procesov glasnosti, perestrojke in demokratizacije, o gospodarski neuspešnosti socialističnih ureditev, o intelektualnem disidentstvu (naj bo znotrajpartijsko, krščansko, univerzitetno, iz diaspore ali zgolj kontrakulturno) ali o nacionalističnih izvirih opozicij se mu namreč ne zdijo zadostne. Zanimajo ga ulice, polne državljanov, ki se skozi družnje, humor in igro ironično posmehujejo represivnemu redu vsakdana, išče in promovira kleti, kjer so si takratni 'socialistični' subjekti izmenjevali izkušnje, upe in poglede, ter dnevne sobe, polne kritične literature, opremljene z rudimentarnimi tiskalnimi stroji in nikakor ne konferenčne dvorane ali (kavarniški) salone, polnih zaskrbljenih intelektualcev, ki skušajo z aplikacijo razu-

ma, umirjenimi pozivi, izrazi zaskrbljenosti in navidez demokratičnim dialogom rešiti družbo pred zavoženo, manično-depresivno državo in njenimi nosilci. Kenney promovira artiste in aktiviste (pa naj so izhajali iz nekih ekoloških, mirovniških, etnorevivalističnih ali humanitarističnih vzgibov), ki so v procesih samokonstitucije in emancipacije spregledali zlaganost, manipulativnost in sivino realsocialističnega vsakdana, najprej pri sebi premagali strah in apatijo, kasneje pa jo s samizdatom (politični in ostali družbenokritični tiskani izdelki, pripravljeni in izdani nelegalno ali pollegalno), tamizdatom (glavna značilnost in razlika od samizdata je, da so te publikacije pripravili v tujini - od tu predpona tam-) ter javnim angažmajem, politično agitacijo in skozi manifestacije pomagali premagovati strah in apatijo tudi med sodržavljeni.

Knjiga se, kot smo že omenili, geografsko osredotoča na srednjeevropske oziroma vzhodnoevropske države, v prvi vrsti Poljsko, sosednji Češko in Slovaško ter Vzhodno Nemčijo, Madžarsko, Ukrajino, Belorusijo, Romunijo ter Slovenijo, največji poudarek pa je namenjen družbenim vrenjem na Poljskem in Češkem. Knjiga je opremljena z nekaj preglednimi kronološkimi tabelami, ki povzemajo pomembnejše dogodke tistega časa in prostora, ponuja niz fotografij, ki so nastale ob javnih manifestacijah v teh državah, prinaša pa tudi bogat popis virov (primarnih, sekundarnih, pa tudi intervjuvancev), ki so avtorju pomagali pri pripravljanju študije. Kot piše Kenney, "kar se je začelo kot karneval, je postalo revolucija" (str. 15), obdobje teh revolucij pa ima za karneval, ker izhaja iz dejanskega pluralizma takratnih "opozicij", veselja, razigranosti in radoživosti, ki so jih izžarevali ljudje v prebujanju, predvsem pa zato, ker se mu karneval zdi najprimernejša metafora za procese, ki so se odvijali v tistih letih: karneval zamaje družbene meje in pregrade ter ustaljene družbene in politične hierarhije, suspendira obstoječa pravila in režime ter nakaže vso potencialnost in navideznost družbenih delitev, predvsem pa izziva in subvertira obstoječe. Obenem pa ima karneval, poleg imanentne nadrealnosti, še eno pomembno (politično konstruktivno) zna-

čilnost: z navidezno nedolžnostjo in razigranostjo niža prag participacije, večja inkluzivnost in lajša mobilizacijo, kar se je v pogojih družbene represije in anemije, kakršna naj bi vladala v obravnavanih sistemih, izkazalo za izredno emancipatorno.

A *Carnival of Revolution* je knjiga, ki išče začetnike in nosilce družbenega nezadovoljstva z obstoječim v času pred postopno demokratizacijo socialističnih režimov (npr. s procesi glasnosti in perestrojke, ki jih je vzpodbudil zadnji generalni sekretar komunistične partije nekdanje Sovjetske zveze Gorbačov), zanima ga generacija, ki ji po poljsko pravi konkretny, ljudje, ki so po aktivnih osemdesetih več ali manj utonili v pozabo oz. so zaradi različnih vzrokov zapustili odre realpolitike in se povlekli nazaj v vsakdanje življenje. Naslednje določilo generacije konkretny je tudi nepristajanje na modus operandi, ki so ga pred njimi reprezentirali (salonski) intelektualci in disidenti - sami jim pravijo "stara opozicija"; konkretny so želeli in izpeljevali konkretne projekte in akcije, ki so ne glede na morebitne (takojšnje pa tudi kasnejše) učinke potekali v vsakdanjem življenju in izhajali iz realnosti tega vsakdana. Generacija konkretny je v socialistično življenje zanesla tudi nov občutek pluralizma in odprtosti, pa tudi volje do življenja, saj so znali izkoristiti razpoke vladajoče hegemonije, jih humorno predstaviti, ter na podlagi diskrepance med formalnimi trditvami (garancijami, razlagami in obljubami) režima ter dejanskim življenjem izoblikovati plodno in pozitivno kritiko. Iz sodobne perspektive se nam utegna ta pristop kazati kot naiven in neproduktiven, saj je šlo za režime, ki so že tako ali tako bolehalo za kronično nečimrnostjo, boleznijo z zunanjo podobo obremenjenih oblastnikov, a v tistem času in v tistih prostorih je šlo za dejansko pomembno družbeno in politično subverzivno inovacijo. Kot pravi avtor, generacija konkretny ni izkusila vrenj leta 1968 (ali pa vseevropskega klanja iz štiridesetih let), ni iskala Resnice, obenem pa se ni pretvarjala, da bojuje te 'stare' boje, in - kar je zelo povedno - kljub temu, da so javno in vidno nasprotovali komunističnim sistemom, niso izrecno ponujali velikih alternativ.

Knjiga se povečini ukvarja z dogajanjem, posamezniki in gibanji na Poljskem, ki je po imenovanju Poljaka za prvega moža planetarne katoliške skupnosti (konec leta 1978 so kardinali za novega papeža imenovali poljskega škofa Karla Wojtylo) in demokratičnem prebujanju sindikata Solidarnost konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih, doživela kruto zatrtje demokratičnih upov in vrnitev nekaj svinčenih let. V takih razmerah so se v začetku osemdesetih zbudili nezadovoljni mladeniči in mladenke, ki so iz raznorodnih ideoloških in kulturnih vzgibov z lastno aktivnostjo in z osebnim izpostavljanjem Poljski zopet ponudili upanje in izhod iz preizkušenih procesov normalizacije (režimska tehnika, s katero vlada-joči v okvirih logike 'deli in vladaj' širši skupnosti prek vsakokratnih komunikacijskih kanalov ponujajo en zgled neposlušnih akterjev, ki so si 'zaslužili' represivni pristop, in en zgled 'primernih' akterjev, ki so si prislužili javno 'nagrajevanje'). Različne skupine so - čeprav so nekateri skušali obuditi razbito mrežo Solidarnosti, drugi nasprotno- lajšali vojaški službi in gradili na tradiciji anarhizma, spet tretji pa so si prizadevali za svobodo veroizpovedi in javnega zbiranja ter za pravice odrinjenih/diskriminiranih - sčasoma konvergirale ter prestopile svoje programske, pa tudi državne okvire.

Kenney izpostavlja mobilizacijski vpliv katastrofe v ukrajinski jedrski elektrarni Černobil na Poljskem in tudi na Češkem, Belorusiji in v sami Ukrajini, saj je pristop h katastrofi in kasnejše saniranje posledic jasno pokazal obraz režima, ki je na formalni ravni poudarjal usmerjenost k sleherniku, na dejanski ravni pa je skrbel predvsem za lastno reprodukcijo. Avtor potegne vzporednice med nacionalnim prebujanjem v Ukrajini in na Slovaškem, ki se je najprej kazalo v ohranjanju lokalnih folklornih tradicij, opozori na hipijevski fenomen na Češkem in punk gibanje na Poljskem in v Sloveniji. Obravnavanje Slovenije je na sploh zanimivo, saj si od republik nekdane Jugoslavije edina prisluži prostor v njegovem delu - seveda opozori, da je bila Jugoslavija nasploh, Slovenija pa še posebej, eden bolj odprtih socialističnih sistemov, ki je že zelo zgodaj skušal poiskati avtohtono

pot v komunistično prihodnost. Seveda ne more mimo Nove revije, ki jo že od začetka označi za nacionalistično podvzete skupine, s strani večnacionalnega socialističnega režima odrinjenih intelektualcev, prav tako ne gre mimo punk gibanja ter glasbene skupine Laibach in z njo povezanega umetniškega konglomerata Neue Slowenische Kunst, pri demokratiziranju in osamosvajanju Slovenije pa omeni tudi vlogo medijev (zlasti Mladine in Radia Študent kot najbolj pertinentnih in propulzivnih tukajšnjih medijev tistega časa), proces proti četverici (sodni proces proti skupini novinarjev in disidentov, ki so si zaradi domnevnega razkritja vojaških tajnih dokumentov 'prislužili' sodni proces, ki je izdatno pripomogel pri projektu nacionalnega prebujanja in zpuščanja skupne države) in njihovega podjetja Mikroada, ki jim je služil kot finančni vir in kritje.

V zadnjem delu knjige nam Kenney v poglavju Revolucija v šestnajstih scenah ponuja kratek pregled najbolj intenzivnih dogajanj tega prevratnega obdobja, vrhunec in katarzo socialističnega kolapsa. Sprehodi se skozi najpomembnejše mikrolokacije takratnih manifestacij in demonstracij ter pokaže prehode v demokratičnejše ureditve. Na koncu v poglavju Nič več piknikov, po revoluciji pa nam predstavi epilog obdobja, v katerem so politična žezla spet prevzele stare opozicijske strukture, generacija konkretny iz srednjeevropskih držav pa se je (z nekaj svetlimi izjemami) umaknila s političnega in oblastnega odra. Knjiga A Carnival of Revolution s svojim bogatim in natančnim pregledom političnega aktivizma v poznem socializmu ponuja bogat zbir vsebin, metod, pristopov in konkretnih akcij ter usod, ki nam lahko služijo tudi pri kritiki in boju proti sodobni represiji komificirane družbe, diktature ekonomizma ter vzvišene oblastne nomenklature. Nenazadnje se v vzvratnem zgodovinskem pogledu zdi, da so na prehodu v tržno demokracijo (navidez) spremenili veliko, da bi lahko ohranili vse. Manko Kenneyeve izredno kakovostne zgodovinske študije pa lahko vidimo v pomanjkanju natančnejših analiz "antikomunizma" in vsebinskih kritik sistema, iz katerega so izhajali subjekti študi-

je, šepa pa tudi pri vprašanju financiranja opozicijskih skupin, vprašanja, ki ga sicer na več mestih mimogrede omeni, a nikoli elaborira. Zgodovinski pogled v zadnje obdobje socializma namreč tudi pokaže, da je bil denar sveta vladar tudi že takrat, financiranje pa še vedno predstavlja enega akutnejših problemov današnjih proti- in nesistemskih gibanj.

Tomaž BOH

Fink Hafner, Danica in Damjan Lajh
Managing Europe from Home: the Europeanisation of the Slovenian Core Executive

Faculty of Social Sciences, Ljubljana 2003,
str. 186, 2.500,00 SIT (ISBN: 961-235-120-1)

Delo je rezultat sodelovanja avtorjev v projektu 5. okvirnega programa EU, v katerem raziskovalci iz šestih držav (tri države članice EU in tri, ki bodo to v kratkem postale) proučujejo prilagajanje nacionalnih oblastnih struktur na izzive Evropske unije. Knjiga se osredotoča na odzive slovenskega jedra izvršilne oblasti omenjenim izzivom. Vse države, sodelujoče v procesu približevanja EU, imajo pred seboj jasno začetan cilj, izbrane poti do njegove realizacije pa so različne. Izbrane strategije temeljijo med drugim na zgodovinski tradiciji posamezne države oziroma njenega upravnega sistema, njeni trenutni upravni zmognosti (governmental capability) in nenazadnje, na stopnji konsenza politične elite o vstopu v EU in iz tega izhajajočem razmerju političnih moči. Avtorja v knjigi podrobno analizirata usmeritve in spremembe, ki jih je v Sloveniji povzročil ali pa samo pospešil proces približevanja Evropski uniji. Posebna pozornost je namenjena vplivu procesa evropeizacije na institucionalno ureditev izvršilne oblasti in oblikovanje javnih politik.

V knjigi je uporabljen pristop zgodovinskega institucionalizma, s katerim sta avtorja prikazala razvoj institucij in postopkov, ki so pripeljali do trenutnega institucionalnega ustroja. Vloga institucij je izrazito poudarjena v postsocialističnih državah,

kjer je "institucionalizacija" družb odigrala najpomembnejšo vlogo v procesu družbenega preoblikovanja. Opredelitev institucij v tem okviru pokriva široko polje in med drugim vključuje formalna pravila, prilagoditvene postopke ter standardizirane postopke delovanja, ki strukturirajo odnose med posameznimi členi političnega sistema (polity) (str. 19). Za omenjeni pristop sta ključna dva elementa, in sicer: a) pomen asimetrične razdelitve moči med posameznimi institucijami in b) določanje ključnih "prelomnic", ki so povzročile institucionalne spremembe. Dinamični pristop in študija primera pa služita za osvetlitev procesa ravnanja v EU zadevah v Sloveniji v času pogajalskega procesa.

Evropeizacija je eden ključnih konceptov pri preučevanju Evropske unije. Je kompleksen fenomen, ki se dotika domala vseh političnih področij in ravni, zaradi česar se izmika enotni konceptualizaciji. Vendar kljub temu obstaja ključno soglasje o delitvi na "bottom-up" in "top-down" evropeizacijo (soglasje o medsebojni soodvisnosti in sovplovanju različnih nivojev). Prvi se osredotoča na razvoj političnih institucij in procesov odločanja na ravni EU, medtem ko se drugi osredotoča na vpliv EU na razvoj postopkov in procesov na nacionalni ravni. Glede na to, da je Slovenija zaprosila za članstvo v EU ter da stopa v sistem, ki je rezultat več desetletnega procesa poglobljanja integracije, je razumljivo, da je v tem položaju Slovenija skoraj izključno "policy taker", kar povečuje pomen slednjega pristopa. Avtorja ugotavljata, da je od razmerja med "pravnimi obveznostmi", "političnimi odločitvami" in "ekonomskimi interesi" odvisno, ali smemo govoriti o pogajanjih ali o harmonizaciji (str. 150). Pogajalski proces o zaprtju prosto carinskih prodajaln je uporabljen kot študija primera za ponazoritev pogajalskega procesa.

Slovenija je v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja zaplula v nekaj hkratnih, med seboj v marsičem prepletajočih se procesov. Identificiramo lahko vsaj tri vzporedne procese, in sicer: a) vzpostavljane institucij in postopkov demokratične družbe in soočenje z mehanizmi tržne ekonomije, b) institucionalno prilagajanje kot rezultat pri-

bliževanja Evropski uniji in c) vzpostavljane institucij neodvisne države in s tem povezanih postopkov, ki so bili predhodno v domeni skupne jugoslovanske države. Postopno oblikovanje institucij in odpravljanje njihovih "otroških bolezni", ki so bile posledica privajanja na stanje lastne države, nam onemogoča izolacijo prilagajanja EU zahtevam. Hkrati moramo upoštevati prepletanje mnogoterih procesov, ki bi bili nujni tudi brez EU izzivov. Zato avtorja ugotavlja, da je slovenski model evropeizacije najbližji tako imenovanemu inkrementalno-transformacijskemu tipu, za katerega je značilno, da so postopne spremembe tako velike, da se njihovi vplivi odražajo v bistveni drugačnosti od izhodiščnega stanja (str. 22). Hkrati s postopnimi spremembami se je zgodil tudi korenit prelom, ustanovitev SVEZ, kar je bilo smotno zaradi vse večje kompleksnosti in "internalizacije" evropskih zadev, predvsem pa potrebe po centralizirani koordinaciji v specializirani instituciji, ki bi bila neposredno odgovorna predsedniku vlade.

Drugo poglavje avtorja namenjata zgodovinski predstavitvi stanja in prelomnic, ki so odločilno vplivale na današnjo podobo Slovenije ter njeno kulturno - politično "dediščino", ki v marsičem pomembno določa prihodnje poti razvoja. Zgodovinski pregled se logično nadaljuje v pregled obstoječega političnega sistema. Avtorja ponudita strnjen pregled institucij, njihovih pristojnosti in strukture. Bralcu, ki ni podrobno seznanjen s slovenskim političnim ustrojem, ta del knjige omogoča "potrebno predznanje" za nadaljnja poglavja, ki se lotevajo izčrpnega pregleda procesa pogajanj in slovenske integracije v Evropsko unijo.

Kljub temu, da se je formalni proces približevanja Slovenije Evropski uniji začel dokaj pozno (1996 je bil sklenjen Evropski sporazum, 1998 pa se je formalno pričel pogajalski proces), je bila želja po vključitvi v EU ter (re-)integraciji v "demokratsko evropsko družbo" prisotna že vse od osamosvojitve ter v latentni obliki tudi že mnogo prej. Članstvo v EU je bilo vseskozi ključna prioriteta slovenske zunanje politike, prisoten pa je bil tudi širok konsenz politične elite, za katero je članstvo v EU sovpa-

dalo z željo po razvoju Slovenije v demokratično, varno in ekonomsko uspešno državo (str. 74). Za proces evropeizacije lahko trdimo, da je zapolnil praznino, ki je nastala po razdružitvi z Jugoslavijo ter propadu komunistične ideologije kot centra legitimnosti. Že od vsega začetka je bil pojem evropeizacije sinonim za "vračanje v Evropo", kar je bilo enačeno z ekonomskim napredkom, ponovno vzpostavitev kulture in duhovnih vrednot v skladu z evropsko tradicijo, izboljšavo socialnega položaja, predvsem pa je pomenilo izboljšanje samopodobe. Evropeizacija je vsebovala tudi graditev institucionalnega ustroja ter političnega sistema na splošno po zgledu demokratičnih držav, kar je bilo podkrepljeno s prepričanjem o nadaljnjih koristih, ki jih prinaša članstvo v skupini držav, združenih v eno vodilnih svetovnih sil (str. 72).

Osrednji del knjige analizira (pre)oblikovanje slovenskega jedra izvršilne oblasti za upravljanje z EU zadevami. Zaradi obsežnosti in integriranosti EU zadev v vse segmente, sta bili ključni dve ravni prilagajanja, in sicer: a) prilagajanje za koordiniranje EU zadev (znotraj- in medinstitucionalna koordinacija) ter b) prilagajanje za izvajanje EU zadev. To je povzročilo vsaj tri procese, ki so močno spremenili podobo slovenske izvršilne oblasti, in sicer: a) ustanovitev (vzpostavitev) jedra izvršilne oblasti za EU zadeve, b) delitev pristojnosti in dela v vladnem sistemu in c) institucionalna prilagoditev. Ti procesi so neenakomerno vplivali na različne institucije, zaradi česar sta avtorja na podlagi vpletenosti v EU zadeve in načina vpletenosti umestila institucije v štiri koncentrične kroge. Z oddaljevanjem od jedra, kjer se nahaja predsednik vlade s kabineto ministrov, Službo vlade za evropske zadeve (SVEZ) ter Ožjo pogajalsko skupino (OPS), se zmanjšuje koordinativna vloga institucije v sistemu ter zmanjšuje splošnost delovanja (povečuje se specializirana usmerjenost v eno področje).

Prilagoditev oz. urejanje EU zadev v Sloveniji avtorja analizirata na dveh dimenzijah, in sicer politično ter uradniško dimenzijo. Prvi sklop tvori predsednik vlade s svojim kabinetom ter kabinet ministrov. Avtorja natančno analizirata njihove pristoj-

nosti in načine delovanja v procesu približevanja. Na drugi strani pa imamo opravka z uradniškim segmentom, ki sledi političnim usmeritvam prve skupine in je zadolžen za korektno realizacijo in strokovno utemeljenost politično sprejetih smernic. V to skupino sta avtorja uvrstila SVEZ, OPS, Ministrstvo za zunanje zadeve, Ministrstvo za finance in Ministrstvo za notranje zadeve. Za Slovenijo je bila v začetni fazi značilna relativna decentraliziranost prilagoditvenega procesa. Glavni kordinator oz. pristojen za vertikalne odnose z EU je vseskozi Ministrstvo za zunanje zadeve, vendar se je de facto delovanje leta 1997, z ustanovitvijo SVEZ, v glavnem preneslo na to institucijo. S tem je urejanje EU zadev, gledano formalno, postalo centralizirano, z osrednjo specializirano institucijo, ki se dnevno ukvarja z EU zadevami. Kljub temu je dejansko urejanje EU zadev še vedno policentrično, saj obstajajo številni formalni in neformalni vzvodi sodelovanja in pretoka informacij, ki omogočajo učinkovito delovanje celotnega sistema. Avtorja izčrpno analizirata kanale in strukturo horizontalne ter vertikalne koordinacije. SVEZ kot koordinacijska točka in vozlišče pretoka informacij predstavlja osrednjo institucijo horizontalne koordinacije (za vertikalno koordinacijo ostaja odgovoren MZZ), ki je s kadrovske in strokovno krepitvijo, ki je bila deležna od svojega nastanka, nenazadnje pa tudi s pridobljenimi praktičnimi izkušnjami, dozorela v učinkovito koordinacijsko telo.

Slovenska posebnost v procesu EU integracije je tudi poudarjena funkcija Državnega zbora, saj je le-ta potrjeval pogačalska izhodišča. Kljub temu, da tovrstna urejenost vnaša v sistem še nekaj dodatne kompleksnosti ter zamudnosti postopkov, pa po ugotovitvah avtorjev pozitivne lastnosti prevladajo. Vzpostavljen konsenz politične elite, transparentnost delovanja ter seznanjenost javnosti z dogajanjem so nekatere izmed lastnosti, ki so se v procesu pokazale kot izjemno pozitivne. Težavo pa predstavlja predvsem odzivnost tako zasnovanega sistema na potrebo po hitrem reagiranju ter tradicionalno slabo medsebojno zaupanje med izvršilno in zakonodajno oblastjo.

Proces evropske integracije je eden tistih, ki je vplival na vse pore družbenega življenja. Na različne načine in z različno intenzivnostjo je prizadel vse upravne strukture. Avtorja sta s pomočjo zgodovinskega institucionalizma analizirala transformiranje jedra slovenske izvršilne oblasti zaradi izzivov EU. Bežno se dotikata tudi možnih nadaljnjih razvojnih rešitev Slovenije. S 1. majem 2004 Slovenija namreč postaja polnopravna članica EU, kar bo s seboj prineslo dodatne zahteve po prilagajanju. Specifičnost političnega sistema EU se nam kaže v neprimernosti preučevanja EU s pomočjo dveh ključnih tradicionalnih konceptov. EU ne moremo umestiti niti v koncept nacionalne (federativne) države niti v koncept mednarodnega režima. Na drugi strani pa se nam proces oblikovanja in izvajanja javnih politik izmika iz mislenskega okvira delitve oblasti, kot nam jo ponuja Montesquieu. Delitev na zakonodajno, izvršilno in sodno vejo oblasti v primeru EU, ki temelji na specifičnem institucionalnem ravnotežju, ne drži več. Ravno zato je poznavanje institucij in medinstitucionalnega ravnotežja ključnega pomena, pričujoča knjiga pa je zagotovo uspel poizkus analiziranja prav tega.

Barbara VERLIČ CHRISTENSEN

Uršula Lipovec Čebbron (ur.)

V zoni prebežništva: Antropološke raziskave prebežnikov v Sloveniji

Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2002, str. 232, 3.906,00 SIT (ISBN 961-237-032-X)

Migracijska tematika skoraj nikogar več ne pušča ravnodušnega. Zbornik V zoni prebežništva označuje mejnik aktivnega analitskega vključevanja sodobne antropologije v našem prostoru v vsakodnevno življenjsko izkušnjo. Vse daljši je seznam del, ki kritično odpirajo tematiko migrantov, med njimi v tem primeru, tudi prebežnikov, in kažejo naš odnos do njih. Vprašanje odnosa do njih je razdeljeno na dve vrsti analiz: na analizo legalnih, komparativnih virov in

institucij (postopki in sprejem, izvajanje in hišni red v centru, zakonodaja, smernice vsakdanje prakse, prošnje za azil) ter na analizo civilne javnosti, opisano prek štirih tematskih področij v sedmih poglavjih.

V prvem poglavju so podana širša teoretska izhodišča ter izkušnje izbranih primerov držav Evrope. Tu sicer spoznamo izhodišča nekaterih sprejetih skupnih dokumentov migracijske politike v državah EU, iz katerih pa še ne moremo sklepati, da je to že uresničena politika, kaj šele praksa imigracij na nacionalni ravni. Analiza se posluži tudi raziskovalnih rezultatov in poročil nevladnih ustanov, da zapolni manko normativnega pristopa. Dokumenti EU so v prvi vrsti smernice (zaželeno konvergence) za reguliranje tako imenovane delovne migracije in pravnih podlag za status priseljenih v državah EU; manj pa je, vsaj v njih, dorečena tematika nelegalnih in begunskih vprašanj. Razlike med državami so večje v izvajanju kot pa v sami zakonodaji.

Druga tema v treh poglavjih uvaja izkušnje Slovenije pri sprejemanju prebežnikov in postopke za urejanje njihovega eventualnega statusa. Največ pozornosti pa je posvečeno azilantski problematiki. Raziskovalci so imeli več uspeha s pristopom pri vseh tistih zaposlenih v ustanovah, ki uradno politiko izvajajo, kot pa med samimi prebežniki. Verjetno je komajda pričakovati, da se bodo ljudje v tako odvisnem in nezaželenem položaju lahko verodostojno predstavili (nekaj biografskega materiala je vendarle uspelo zbrati), torej bi v njihovi kritiki lahko slišali več in bolj ostrih besed. Dva prispevka odgrinjata odnos javnosti, lokalne (na primer Šiška) in medijske, do pojavov "odstranjevanja" nezaželenih tujcev. Zadnja tema pa odkriva metode in nezakonite prevoze prebežnikov v Sloveniji.

Namen raziskovalnih projektov študentov antropologije pod mentorskim varstvom je bil zaobjeti izkušnje sorodnih družbenih okolij v postopkih družbenih institucij in organizacij s prebežniki ter vanje umestiti prakso Slovenije. Raziskovalni utrinki odkrivajo liminalno zono prebežništva (str.9), predvsem zaobjeto v "domovih za odstranjevanje tujcev" ali centrih različnih oblik. Pravzaprav je osnovno skupno sporočilo

okušanje dialoga med ljudmi brez "pravega obraza" in zakonodajnimi postopki v preizkušnji - v "poletu sprememb in uvajanju" postopkov kvazi reguliranja migracijskih tokov, pri nas predvsem azilantov. Okus je grenak.

Najtežje je razgrniti raznolikost migracijskih tokov, jih ujeti v definicije, ki potem omogočajo "prebrati podatke", kdo so pravzaprav ljudje, ki jih v Sloveniji imenujemo prebežniki. Da so res prebežniki verjamemo predvsem zato, ker ne vemo, kam oddidejo iz doma ali centra, in tudi ne vemo, ali res ne živijo kje med nami. Ker jih ima kar nekaj oznake vidnih etničnih skupin (visible minorities) in ne govorijo nam znanih jezikov, sklepamo, da bi se težko integrirali v slovensko tradicionalno sceno. Še manj lahko izvedemo, zakaj v tako majhnem, padajočem številu, sčasoma postajajo begunci. Več kot imamo zakonov in postopkov, manj vemo, kako da ob rastočih številkah prebežnikov najdemo vedno manj beguncev, če sploh. Ta posredovana izkušnja govori predvsem o hitri evropeizaciji slovenskih razmer.

Ob številnih kvalitativnih raziskovalnih pristopih, razdeljenih na sedem poglavij, je namreč najbolj očitno pomanjkanje zanesljivih virov podatkov o ljudeh samih in o načinih prehoda meja. Ne po krivdi iskrih raziskovalk in raziskovalcev. Tudi uradni viri primerov (sodišče, policija, mejni organi, socialni delavci, upravljalci centra) namreč nastajajo znotraj ožjega konteksta in so parcialni (str. 185). Kdo so ti prebežni ljudje in zakaj se spuščajo v nomadsko avanturo?

Jezik je verjetno res težja ovira za komuniciranje z njimi, vendar je v pristopih raziskovalcev čutiti tudi vedenje, da povedne zgodbe ljudi v kočljivih postopkih puščajo legitimne dvome - kar je razumljivo za obe strani. In da mnogi uradni viri podatkov še niso dostopni - to je splošna težava za objektivno analizo aktualnih dogodkov. Same številke namreč govore le o prisotnosti pojava in trendih naraščanja ter upadanja. O vsem ostalem pa raziskovalci ugotavljajo, da obstajajo povsem nasprotujoča si mnenja, veliko predsodkov ter netransparentnost nekaterih (dvomljivo legitimnih) postopkov in skupne politike.

Zelo težko je namreč presoditi, ali opisi težkih političnih in ekonomskih razmer v državah izvora dopuščajo uveljavljanje statusa begunca ali azilanta, saj so pripovedi posplošene in le izjemoma subjektivno usmerjene. Večina kontaktiranih oseb ne navaja ekonomskih razlogov za prebeg, ampak pomanjkanje socialne varnosti, vojno in kriminal ter družbeno nepravilnost, poleg že omenjenih političnih pritiskov. Večina prebežnikov izjavlja, da se počuti življensko ogrožena, in da v svoji državi zase ne vidijo prihodnosti. Faktografski podatki, statistika ali dokumentacija strokovnih služb raziskovalcem ni bila dostopna, ne obstaja ali ni zanesljiva? Morda je zato čutiti, da izvemo več o nas samih in o prebežniški politiki v Sloveniji kot pa o fenomenu migracij in prebežnikih v našem okolju!

Tako se samo potrjuje že znana in do omejenosti ponavljana normativna analiza naše družbene prakse. Z obračanjem pozornosti na postopke namesto na reševanje problemov in skrbi za ljudi same, se namreč uresniči paradigma o prioritetah normirane družbe, kjer ljudje in problemi sledijo začrtanim postopkom - in niti slučajno ne obratno in tudi ne v dialogu. V svojem pristopu izvajalci in avtorji zbornika uporabljajo predvsem kvalitativne metode, kar je omogočilo vpogled tudi v proces in uspešnost izvajanja postopkov, na primer za pridobivanje statusa azilanta. Študije pa se prvenstveno usmerjajo na odkrivanje odnosa uradnega in civilnega okolja do prebežništva v Sloveniji.

Postopek torej preko nanizanih poglavij razpade na strukturne procese in agente, ki jim je, vsaj posredno, mogoče izmeriti skladnost in sprejemljivost glede na predviden tok dogodkov in njegovo etiko. Študija odkriva razlike v odnosu posameznih agentov do prebežnikov, na primer socialnih delavcev in zaposlenih v centru v primerjavi z nosilci in izvajalci (institucionalne) kontrolne funkcije prebežništva ter medijev in lokalne javnosti. V to podajanje družbene prakse v Sloveniji je bilo raziskovalcem najtežje uvrstiti institucijo famozne kleti, kamor nameščajo na novo "ujete prebežnike v postopku". Sporočilo sprejema v kleti sum-

ljivih kvalitiet je nedvoumno, čeprav je nelegitimno in pretresljivo. Fragmenti intervjujev bralcu omogočajo "videti" skoraj fotografske pódobe dogajanj. Le-ta so sicer skrita pred javnostjo ali v statistiki. Prebežniki nenadoma za trenutek dobijo obraze in konture ljudskosti, kot ugovor ugodju pred-sodkov, s katerimi se prelaga odgovornost za "dogodke" in odnos do teh ljudi.

Zbornik študij nedvoumno tvorno in angažirano zapolnjuje naš prostor raziskovanja specifičnih pojavov migracij, predvsem dejanskega in potencialnega begunstva in nas samih ob tem. Prispeva tudi k spoznanju, da so "prebežniki" v večini primerov ljudje, ki si želijo "normalnega življenja", in da se jih bi kar lepo število želelo ustaliti v Sloveniji - če bi zato imeli možnosti. So predvsem ljudje, ki jih je nesprejemljivost razmer v lastni državi potegnila na pot upanja z veliko mero optimizma. So del "naše družbe, nepreklicno in samoumevno" (str. 114). Če se tega raziskovanja ne bi lotili študentje in mentorji, bi ga morali naročiti.

Roman KUHAJ

Selma Sevenhuijsen, Alenka Švab (ur.)

Labirinti skrbi - Pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko

Mirovni inštitut - inštitut za sodobne družbene in politične študije, zbirka Politike, Ljubljana, 2003, 228 strani, cena knjige: 2.900,00 Sit, ISBN: 961-6455-13-3.

Sedma knjiga v dvojezični, slovensko-angleški zbirki Politike, ki je pri Mirovnem inštitutu začela izhajati leta 2001, je rezultat delavnice "Državljanstvo in etika skrbi", ki jo je v okviru omenjenega inštituta vodila Selma Sevenhuijsen, profesorica etike in politike skrbi na univerzi v Utrechtu. Delo je tako teoretski uvod v razmišljanje o perspektivi etike skrbi kot prizme, prek katere je moč (in potrebno) analizirati aktualne politike v različnih družbenih okoljih, kot tudi aplikacija metodološkega instrumentarija, ki ga je avtorica razvila za analizo politik, na nekaj domačih primerih, ki so neizogibno povezani s skrbjo: socialna, dru-

žinska, stanovanjska in zdravstvena politika. Metoda Trace, ki so jo avtorice uporabljale pri analizi omenjenih politik, pa v knjigi žal ni natančneje predstavljena, tako da je posamezne korake analize možno identificirati le iz kontekstov posameznih analiz.

Metoda Trace vključuje štiri osnovne korake (sledenje, analiza, evalvacija, prenova), ki pravzaprav predstavljajo pomembna vprašanja ali izhodišča za analizo, s pomočjo katerih od besede do besede razčlenimo normativne podmene in vrednote v političnih dokumentih in jih ovrednotimo s perspektive etike skrbi.

Čeprav skrb v vsakdanjem diskurzu ponavadi razumemo kot povezano le z moralno (moralno dobro je skrbeti za nekoga), je skrb v teoretskem uvodu Selme Sevenhuijsen definirana tudi kot bistveno politični koncept. Skrb namreč ni omejena zgolj na zasebno sfero, pač pa je hkrati tudi del politične teorije in prakse. Sploh slednja - politična praksa - z na primer javnimi razpisi na področju dela, socialne politike ali migracijskih politik, če omenimo samo tri, bistveno pogojuje udejstvovanje praks skrbi v vsakdanjem življenju. Za vprašanje etike skrbi, pišeta urednici knjige, pa snovalci politik niso dovolj senzibilni, čeprav deklarativno seveda priznavajo in pripisujejo pomembnost etiki skrbi.

Avtoričino izhodiščno točko razmišljanja o etiki skrbi predstavljata dva, v današnji družbi prepletena procesa: relokacija skrbi in relokacija politike. Slednja označuje proces prenosa političnih odločitev z nacionalnih vlad na nadnacionalne politične institucije. Pri tem obstaja bojazen (ki jo je praksa že tudi potrdila), da politično odločanje vse bolj postaja oddaljeno in odmaknjeno početje, ne pa, v sozvočju z ideali aktivnega državljanstva, dvosmerna komunikacija. Etika skrbi pa ustreza prav tisti usmeritvi v javni upravi, ki ima za cilj razvoj interaktivnih in odzivnih načinov oblikovanja politik. Skrb v smislu relokacije doživlja podobne spremembe: z žensk se premešča (tudi) na moške, od sedemdesetih let naprej pa tudi vse bolj v javno sfero. Tam je skrb pogosto zavita v komercialne ponudbe.

Skrb je torej odnosni družbeni proces, ki nujno vključuje še eno etično kategorijo:

zaupanje. V primeru etike skrbi je zaupanje tista kvaliteta, ki je nujna, da se posameznik lahko prepusti skrbi drugega. Skrb kot asimetrično recipročni družbeni proces sestavljajo štiri faze: skrbeti za, poskrbeti za, dajati skrb in biti deležen skrbi. V bistvu gre za štiri temeljne vrednote: pozornost, odgovornost, kompetentnost in odzivnost, ki v moralnem smislu sestavljajo jedro etike skrbi.

Zaradi omenjenih dveh procesov, relokacije politike in skrbi, je vsakdanja skrb bolj kot kdajkoli prej predmet političnega delovanja in pogajanj. Vse to, meni avtorica, vzpostavlja temelje za tako imenovan koncept skrbnega državljanstva; državljeni skrbijo (dajejo skrb) in so hkrati deležni skrbi. S tem se vzpostavlja možnost za skrb kot demokratično prakso, kjer je skrb del kolektivnega delovanja v javni sferi. Skrbno državljanstvo pa hkrati pomeni tudi to, da imamo čas za skrb in jo lahko umestimo v vsakdanje življenje. V tem smislu Sevenhuijsen govori o vladi, ki ni več toliko krmarna družbe, pač pa režiserka in supervizorka; režiserka v smislu spodbujanja komunikacije med javnim in zasebnim (namesto da vse naredil sama), supervizorka pa v smislu nadzorovanja, če prakse skrbi dosegajo standarde dostopnosti, socialne pravičnosti, učinkovitosti in kakovosti življenja.

Ena od glavnih ovir, ki jo avtorica v opisanih transformacijah zaznava, je birokratska logika, ki s spolno pristranskimi normami pogosto zavira integracijo vsakdanje skrbi v vladno politiko. Hkrati prevzemanje tržnih načel pri prenašanju skrbi iz zasebnosti v javnost lahko rezultira v povečanju produktivnosti v določenem sektorju, ki je povezan s skrbjo, na račun kakovosti teh storitev. Vse te nevarnosti in procesi, ki jih lahko že danes opazujemo in analiziramo in so povezani z etiko skrbi, kličejo po nujnosti, da se, kot pravi avtorica, skrb premesti z obrobja v središče politične presoje in kolektivnega delovanja.

V avtorskih prispevkih, ki sledijo teoretičnemu uvodu v knjigo *Labirinti skrbi*, avtorice teoretske koncepte iz uvoda uporabijo kot lupo, prek katere s pomočjo metode Trace preverjajo, v kolikšni meri so principi

etike skrbi vključeni v nekatere ključne dokumente posameznih področij slovenske politike. V nekaterih točkah omenjeni prispevki razširjajo v uvodu zastavljene teoretske okvire etike skrbi (in jih, seveda, hkrati prevajajo v prakso konkretnih politik), na nekaterih mestih pa gre za ponavljanje že v uvodnem tekstu izpostavljenih konceptualizacij etike skrbi, kar se ob linearnem branju knjige na trenutke lahko zdi redundantno, v luči posameznih prispevkov pa sicer neizogibno. Hkrati je posameznim avtoricam etika skrbi do različno zavezujoč okvir pri analizi politik. Ponekod namreč etika skrbi ostaja le ohlapni okvir za sicer klasično policy analizo.

Prvi prispevek Vesne Leskošek "Skrb v socialni politiki - skrb za kaj?" je analiza Nacionalnega programa socialnega varstva do leta 2005. Avtorica ugotavlja, da že sam proces pisanja in pripravljavanja dokumenta ni ustrezal recipročnosti pri politiki in da vlada ter parlament še vedno igrata staro vlogo zgolj nadzornika in upravitelja, ne pa tudi režiserja, saj sta slabo odzivna in pogosto nepodporna. Avtoričin drugi prispevek v zborniku "Uporaba metode Trace za analizo slovenskega programa za boj proti revščini in socialni izključenosti" pa predstavlja poglobitve ugotovitve strokovnjakov in strokovnjakinj, ki so se v okviru Mirovnega inštituta udeležili dvodnevne regionalne delavnice o etiki skrbi in analizirali slovenski dokument o revščini in socialni izključenosti. Ugotavljajo, da je ena od poglobitvenih pomanjkljivosti omenjenega dokumenta razumevanje odvisnosti kot enostranske in ne dvostranske (recipročnosti skrbi), zato odvisne ljudi tudi ne obravnava kot državljanke, pač pa v prvi vrsti kot prejemnike podpore (in s tem kot drugorazredne državljanke).

Prispevek Majde Pahor "Skrb v slovenski zdravstveni negi: nekatere ovire za kognitivno, refleksivno in moralno prakso" ni klasična policy analiza dokumentov in v njih impliciranih normativnih okvirov vladnih politik. Nasprotno, v luči etike skrbi, ta pa je še kako povezana z zdravstveno nego, opozarja na pomanjkljivost refleksije na področju dajanja skrbi v zdravstvu (prvenstveno s strani medicinskih sester). Zdravstvena

nega v Sloveniji, piše avtorica, "ne more razviti svojih zmožnosti za izboljšanje zdravstvenega dela, vključujoč etiko skrbi, ker ji ni dovoljena refleksija svoje lastne prakse zaradi, med drugim, odsotnosti raziskovalnega dela na tem področju." (str. 75) Politika akademije je namreč naklonjena raziskovanju vprašanj o "cure", ne pa tudi o "care" vidi-kih zdravljenja.

Največji vnos o aplikativnih potencialih analize dokumentov usmeritev posameznih področij politike z metodo Trace in hkrati dosledno analizo skozi optiko etike skrbi prinašata prispevka Alenke Švab in Ružice Boškič.

Prispevek Alenke Švab "Kako 'skrbna' je država? (Konceptualizacija skrbi v družinski politiki v Sloveniji)" bi moral biti nujno čtivo za snovalce prenovljenega zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih. Avtorica namreč z analizo Resolucije o temeljih oblikovanja družinske politike v Republiki Sloveniji pokaže na nekatere bistvene pomanjkljivosti in nedoslednosti dokumenta, ki se na prvi pogled sicer zdi zelo sodoben in v skladu z razpravami o družinskem življenju v pozni modernosti. Analiza v luči etike skrbi je namreč pokazala, da je v dokumentu "vsaj toliko kot sodobnih usmeritev tudi ideoloških argumentacij, ali pa celo samoumevnih, pogosto implicitnih podmen, ki dajejo prednost enemu samemu družinskemu modelu - moderni nuklearni družini." (str. 51) Avtorica opozarja, da omenjena resolucija skrb razume zgolj kot skrb za otroke (pa še to neregipročno in v smislu spolne določnosti skrbi je ta dodeljena prvenstveno ženskam), povsem pa je na primer izpuščena problematizacija skrbi za starejše, kar je zaradi staranja evropskih družb velika pomanjkljivost. "Politične pomanjkljivosti takšne konceptualizacije so, da so vse druge prakse skrbi in vsi drugi odnosi, ki se skozi skrb ustvarjajo, prezrti, izpuščeni ali pa podrejeni skrbi za otroke." (str. 66)

Razprava Ružice Boškič "Ljubo doma, kdor ga ima" je analiza predloga novega stanovanjskega zakona. Avtorica se osredotoča predvsem na ranljive skupine in skupine, ki so v zakonu izpuščene, v okviru razmišljanja o konceptih etike skrbi pa ugotavlja, da so snovalci zakona med njegove cilje in

načela zapisali predvsem tehnične vidike stanovanjske problematike. "Če bi sestavljavci zakona pri pisanju predlogov upoštevali stanovanjsko vprašanje v vseh njegovih dimenzijah, bi v politiko vključili vprašanje potreb, ki jih človek zadovoljuje z rešenim stanovanjskim vprašanjem. Sem pa ne sodijo zgolj varne zgradbe, pač pa tudi psihosocialne potrebe ljudi." (str. 98) Stanovanje je tako razumljeno zgolj kot prostor za življenje, ne pa tudi kot dom, kar vključuje vprašanja kakovosti nastanitve ter občutke varnosti in zasebnosti. Podobno kot druge avtorice prispevkov v zborniku tudi Boškičeva ugotavlja, da je bil sam proces pripravljanja zakona premalo dialoški.

Labirinti skrbi so v kontekstu reduciranja socialnih pravic, krčenja dometa socialne države in zaradi dejstva, da skrb danes pogosto nadomešča slepa tržna logika, pomemben instrument za razmislek snovalcem politik in tistim, ki te politike analizirajo in predlagajo izboljšave. Skrb je namreč v politikah pogosto le implicitno prisotna, kot samoumevni koncept, ki ne potrebuje dodatnega razmisleka ali posebnih poudarkov. Analize avtoric jasno kažejo, kako samoumevnost povzroča tudi odsotnost skrbstvenih praks, kako so te pogosto lahko pripisane le enemu spolu in kako je skrb pogosto reducirana le na enosmerni odnos, kar prejemnike skrbi avtomatično postavlja v pozicijo odvisnosti. To predodene je tudi glavna odlika knjige, saj pokaže nujnost analize politik (tudi) skozi prizmo etike skrbi. Slednjega bi bile potrebne še marsikatero politike in še zdaleč ne samo področja politik, ki so v knjigi analizirana.

Marjan HOČEVAR

Franc Trček

Problem informacijske (ne)dostopnosti

Zbirka Kiber, FDV, Ljubljana 2003, str. 190, 4.900,00 SIT (ISBN: 961-235-109-0)

To, kar dodobra in naraščajoče razvema negativna čustva bralca virtualno kibernet-skih knjižnih novosti, je pogosto njihova efemernost in "kratkotrajni rok uporabno-

sti". Pri tem pa je značilno, da močna kritika, zlasti klasičnih socioloških conceptualistov, ki najstniški kibernetiski sociologiji očitajo kronično pomanjkanje znanstvene rigoroznosti, ne prispeva prav veliko k "medgeneracijskemu" dialogu med sociologi. Marsikdaj je, zlasti s strani uveljavljenih socioloških generalistov, slišati, da ne gre za resno branje. Digitalna ločnica je, ironično, močno zarezala torej tudi v družboslovno srenjo. V tem okviru ni težko soglašati z britanskim sociologom Johnom Urryjem, ki na več mestih opozarja na umanjkanje časovno-prostorske recepcije v (tudi velikih) socioloških teorijah že v preteklosti. Sedaj, ko s pojavi časovno-prostorske relativizacije teritorialno obravnavanje družb izgublja tla pod nogami, je to umanjkanje več kot očitno. Konceptualizacija celotnega spektra družbenega strukturiranja in delovanja preprosto uhaja čez meje "običajnih" oblik družbene organiziranosti. Stare in nove epistemologije se mukoma sporazumevajo ali pa se predstavniki obeh celo medsebojno obtožujejo.

Avtor dela Problem informacijske (ne)dostopnosti se dobro zaveda pasti efemernosti sociološko-kibernet-skih besedil. In res je zbral vse moči, da bi se tem pastem izognil. Rdeča nit njegovega pisanja ni zgolj inventarizacija fenomenov virtualizacije, temveč bolj njihovo umeščanje v celovitejšo pojasnjevalno shemo dolgoročnejših družbenih trendov integracije in individualizacije. Tudi prizadevanje za ohranjanje prehodnosti mostov, na eni strani med "fizično" in "virtualno" sociologijo in na drugi strani med stratifikacijsko in življenskiostilsko obravnavo razporejanja družbene moči, je več kot očitno. Avtorjeva osrednja trditev namreč je, da silovito krepitev prisotnosti novih tehnologij ne pomeni nujno premočrtno in nediskriminatorno povečevanje informacijske dostopnosti. Družbena konstrukcija tehnologij povzroča nova razmerja družbene moči in s tem nove oblike neenakosti. Tudi sam dostop do novih tehnologij in do kibernet-skega prostora sam po sebi še ni emancipatorjen. Virtualne skupnosti kot sodobne prototipične oblike informatične družbenosti so, podobno kot klasične, podvržene mistifikacijam interakcijske avtentič-

nosti. Podrobna obravnava oblik, tipov in načinov komunitarnosti znotraj kibernet-skega prostora pokaže, kot trdi avtor, da gre z vidika dosledne sociološke obravnave za specifične omrežne interesne skupine, ki pa jih udeleženci opredelijo po svoje. Na splošni ravni gre za družbeno konstrukcijo pomenov, ki jih različni akterji pripisujejo tehnologijam. Podobno je s krepitvijo avtonomije posameznika, ki se načeloma uveljavlja znotraj kibernetkega prostora. Nove tehnologije avtonomizacijo gotovo bolje omogočajo, vendar pa je vprašanje komu in kako je dostopna.

V poglavju o informatični logiki družbene razvoja se avtor nasloni na Manuela Castellsa in Zdravka Mlinarja. Sooči njuno obravnavo dialektičnih procesov integracije (globalizacije) in diferenciacije (individualizacije). Konceptualni omrežni realizem prvega in optimistični developmentalizem drugega opredeli kot smiselna dolgoročna pojasnjevalna modela družbenosti v novih informatičnih razmerah. Ob tem pa izraža določeno zadržanost do obeh, ker ne ponujata kompleksnega odgovora na vprašanja o novih distribucijah družbene moči, ki jih ustvarjajo informacijske tehnologije in s tem neizogibno zmanjšujejo globalizacijski kot tudi individualizacijski domet horizontalizacije družbenosti. Problematično "hitrost osvoboditve" avtor podkrepi z izčrpnim in kritičnim prikazom dromologije Paula Virilia. Kljub pretiranemu dramatiziranju "terorja hitrosti", Virilio nakazuje osnovni problem informacijske očaranosti: navidezno svobodo posameznika in napredek vseh.

V drugem, izraziteje izvirnem, delu knjige se avtor posveča problemom dostopnosti akterjev v kibernetnem prostoru in (ne)hierarhijam družbenih praks v različnih sferah kibernetkega prostora. Predstavljen je dopadljiv, logično zaokrožen, berljiv in z empirično evidenco podprt idealnotipski koncept štirih sfer: tehnosfere, politosfere, sociosfere in infosfere in nato vsako od njih obravnava v kontekstu ključnih razvojnih dilem. Prvi dve sferi se nanašata na lastnosti sistema, drugi dve pa na lastnosti posameznikov in kolektivnih akterjev. Za tehnosfero je odločilna problematika informacijske oz.

tehnološke infrastrukture, zlasti njene uporabe, nadzora, razvoja in posledično distribucije dostopnosti. Za politosfero je odločilen odnos med različnimi oblikami nadzora in svobode, ki je pogojen z (a)simetriją družbene moči. Pri sociosferi izstopa pomen informacijske kompetentnosti in v ožjem smislu, informacijske pismenosti med družbenimi akterji v določenem okolju. Infosfera zajema vprašanja inovativnosti v kibernetnem prostoru, kjer se odpirajo možnosti individualne in družbene kreativnosti.

Bralec v prvem delu knjige, v poglavjih o temeljnih virih nastajanja sociologije kibernetkih prostorov in umeščanja problematike informacijske (ne)dostopnosti vanjo, lahko zazna določeno nelagodje, saj ob avtorjevem kritičnem povzemanju ter analiziranju virov ni jasno razvidna njegova lastna konceptualna drža. V drugem delu knjige, zlasti v četrtem poglavju, kjer informatično strukturo in delovanje sistematično pojasnjuje z zasnovo štirih družbenih sfer pa je povsem očitno, da je avtorjeva drža prepričljivo trdna. Kibernetški prostor ni imanentno niti tehnologija svobode niti tehnologija nadzora. Vsakokratna in konkretna (a)simetrija družbene moči pojasni, kako, kje, za koga in zakaj so lahko kibernetke prakse osvobajajoče ali panoptične. V tem kontekstu je za avtorja na eni strani vsaka oblika tehnološkega determinizma utopična. Prav tako pa so na drugi strani iskanja osvobajajočih praks uporabnikov znotraj kibernetkega prostora nujne kot mehanizem družbene kontrole. Informatična družba ne reši problema modernističnega strukturiranja družbene neenakosti, omogoča pa nove oblike delovanja akterjev, ki ta problem lahko omili.

V poplavi kibernetkih razprav, kjer prevladuje futuristična dramaturgija, je delo Franca Trčka pravo olajšanje, saj kaže, da konstrukcija vsakdanjosti ostaja družbena. Knjiga je zato primerno branje tako za kibernetke specialiste kot za tiste, ki želijo uravnotežen vpogled v lokalno/globalno razvojno dinamiko sodobnih družb.

Mary Evans (ur.) in Ellie Lee (ur.)

Real Bodies: A Sociological Introduction
Palgrave Macmillan, Hampshire in New
York 2002, str. 204, \$ 45.00 (ISBN:
0333947517)

Karkoli drugega, razen realno telo samo, bi bil slab uvod v zbirko esejev, ki sta jo pod naslovom *Real Bodies: A Sociological Introduction* zbrali in uredili Mary Evans (University of Kent) in Ellie Lee (University of Southampton). Zato je kar prav, da na bralca s platnic knjige zre Coplansov avtoportret, *Hands Spread on Knees*. Dvoje zgubanih rok, ki se s starčevsko težo naslanjata na utrujene kolenske vezi, pritisk na pogačici in s tem odkrita minljivost človeške kože. Realno telo je ranljivo, včasih je bolno in dojemljivo za bolečino, občasno noseče, a seveda le, če je žensko, moško je pač drugačno, drugačno tudi skozi opredelitev do spolnosti, na splošno pa je telo oblečeno in ustrezno hranjeno. In še in še bi lahko naštevali, kajti telo v pravem pomenu besede nima univerzalnih družbenih in kulturnih meja, razen svojih lastnih, torej tistih bioloških.

Knjigo sestavlja deset esejev, ki še zdaleč ne pokrivajo celotne telesne pojavnosti, a verjemite mi, da v zadostni meri reflektirajo sociološko razumevanje telesa in njegove vloge v družbi in kulturi. Selly Sheldon (Keele University) začenja svoj tekst, *The Masculine Body*, s smiselno, a na nek način vseeno neprijetno ugotovitvijo, da je feministična želja po vzpostavitvi trdnega teoretskega okvira, v katerega bi bilo mogoče umestiti in z njegovo pomočjo razumeti žensko telo, povzročila v feminističnih študijah odsotnost moškega telesa, s tem pa pretirano feminizacijo telesa. Na to, da so lahko tudi moški postavljeni v položaj, ko morajo izbirati med službo in izgubo plodnosti, opozori avtorica s primerom firme Johnson Controls Inc., kjer je bil med množico tožnic tudi Donald Penney, prepričan, da ga izpostavljenost strupom na delovnem mestu lahko oropa plodnosti. Čeprav gre prav gotovo za izjemo, pa le ta vseeno nakazuje premike, počasne in negotove, na

področju razumevanja odnosa med spolom in spolnostjo k vse večjemu družbenemu konstruiranju spola.

V naslednjem prispevku, z naslovom *Sexualized Bodies*, se Kylie Stephen (University of Kent) sprehodi skozi poststrukturalistično razumevanje seksualnega telesa. Slednje je lahko opredeljeno na tri različne načine: kot biološka struktura, skozi oblike seksualnega vedenja, ter nena zadnje zaradi izvajanja specifičnih spolnih praks. Rajši kakor naturalistični pristop, avtorica v ospredje postavlja poststrukturalistično, diskurzivno metodo iskanja konstruiranja želje po spolnosti in spola znotraj okvira jezika. Tudi v naslednjem članku, *Racialized Bodies*, najdemo podobno razmišljanje, le da avtorica govori o vzpostavljanju rase in rasističnih odnosov skozi konstrukcijo človekovega telesa. Vprašanje rase, nas opozarja Sara Ahmed (Lancaster University), ni le vprašanje bioloških značilnosti samih na sebi, ampak prej družbenega procesa, v katerem so biološke značilnosti šele prepoznane kot atributi rasnega.

A kar velja za en kulturni in družbeni fenomen, nujno ne velja tudi za drugega. Na to distinkcijo nas opozarja Carol Thomas v članku *The 'Disabled' Body*. Telo, ki ne deluje na normalen način ali zgolj ne producira reprezentacij, ki štejejo kot normalne, še ni nujno invalidno in problematično. Morda je zgolj drugačno od tistega, kar od idealnega telesa pričakujemo. Družbeni konstruktivizem sicer šteje, toda le v omejenem pomenu te besede. Kakor koli že obrnete, telo, ki je na takšen ali drugačen način omejeno pri svojem delovanju, takšno ostane, četudi družbeni konstruiranosti invalidnosti odvezmete njeno razlagalno moč. Pomeni in reprezentacije, ki spremljajo takšno telo, pa so vsekakor lahko edinele družbeno konstruirani. Ali je bolečina stvar osebne konstrukcije pa je eno od vprašanj, na katerega želi odgovoriti David Morgan (University of Kent) v eseju *The Body in Pain*. Kronična bolečina, ki ji ni mogoče najti materialnega vzroka, predstavlja za sodobno medicino problem posebne vrste. Poenostavljeno povedano, težave nastanejo zato, ker se diagnoza zaradi umanjkanja materialnih dejstev zdi nemogoča, s tem pa

umanjka pomemben predpogoj za opredelitev tipa zdravljenja. Ker s stalno bolečino ni lahko živeti, se ljudje zatekajo k različnim sredstvom za njeno lajšanje. Predvsem so to zdravila, pa tudi alternativne tehnike zdravljenja pridejo prej ali slej na vrsto, običajno potem, ko odpovedo vse druge oblike. Danes je ljudi, ki bolehalo za kronično obliko bolečine žal že toliko, da lahko govorimo o pravi pravcati kulturi, utemeljeni na bolečini in tehnikah njenega zdravljenja.

Otrokovo telo vsekakor spada med telesa tiste vrste, za katere pravimo, da so po naravi bolj občutljiva. Vendar hkrati tudi vemo, da so mlada telesa še posebej nadzorovana in tudi kaznovana v času socializacije. Na ta paradoks nas opozarja Jo Bridgeman v *The Child's Body*. Starši so tisti, ki naj poskrbijo za ustrezen tretma nadzora mladega telesa, pri čemer se otrokovo telo razume kot telo s potenciali, ki se bodo morda aktivirali v prihodnosti, in ne zgolj kot obstoječe otrokovo telo tukaj in sedaj. V večini primerov starši izvršujejo svojo dolžnost znotraj okvirov kulturno in družbeno sprejemljivega nadzora. Celó po smrti otroka so le redkokdaj, brez kakršnih koli moralnih zadržkov in racionalnih opravičil, pripravljeni dovoliti poseg v otrokovo telo, pa čeprav izključno v medicinske namene. A ker država starševski presoji nikdar ne zaupa preveč, premnogokrat na žalost upravičeno, si pridržuje pravico, da poseže v starševsko pravico do vzgoje krhkih mladih teles, seveda na podlagi zakonskih določil, s katerimi poskuša otrokovo telo zaščititi.

Ellie Lee in Emily Jackson (London School of Economics) pa sta se lotili teme, ki bi na nek način pravzaprav sodila pred poglavje o otrokovem telesu. Naslov njunega esaja je *The Pregnant Body*. Toda, če pomislimo natančneje, se v razpravi o nosečem telesu do skrajnosti zaostri vprašanje razmerja, ki nam je bilo predstavljalo že v prejšnjem poglavju. Gre za razmerje med otrokovim telesom in pa telesom bodoče matere. Verjetno se tu najbolj srdite razprave vrtijo okrog vprašanja, povezanega z abortusom: do kdaj in v katerih primerih je etično še sprejemljivo upoštevati pravico ženske, da same odločajo o splavu in s tem o svojem telesu. Medicinska stroka igra tu

zelo pomembno posredniško vlogo. Predvsem kot institucija, ki s stališča materialnega ali otrokovega zdravja, včasih pa tudi preživetja, lahko opraviči nekatere posege v žensko telo. Vedno sicer ni bilo tako, saj je na primer za srednji vek veljalo, da imajo edinole ženske pravico nadzirati naseče telo. Z nastopom moderne dobe pa so se stvari obrnile. Ženske so izgubile nadzor nad svojim telesom, nadzorniki pa so tako postali moški ...

Oblečeno telo in njegovo oblačenje, v okviru slednjega lahko včasih z užitkom spregovorimo besedo ali dve tudi o njegovem slačenju, teoretsko gledano spada v kategorijo odnosa telo - kulturni predmet. Odnos med telesom in obleko se razteza od visoke stopnje intimnosti do malo manjše stopnje intimnosti. In kot pravi Joanne Entwistle (University of Essex) v prispevku z naslovom *The Dressed Body*, sta telo in oblačilo v pravcatem dialektičnem razmerju. Obleči telo pomeni, transformirati fizično telo v socialno telo. Osebo konstruiranje tovrstnega socialnega telesa resda omogoča posamezniku nešteto trenutkov hedonističnega užitka, a hkrati ne smemo prezreti dejstva, da je že sama izbira oblačila lahko stresno početje, kaj šele, če se njegova izbira dejansko izkaže za napačno.

Telo pa tudi hranimo, saj je neprestano lačno. Janet Sayers (University of Kent) se v *Feeding the Body* osredotoča predvsem na stanje pomanjkanja in stanje preobilja v procesu prehranjevanja telesa. Ne glede na ves tehnološki napredek pri pridelavi hrane, je njeno pomanjkanje v večini nerazvityh držav tretjega sveta še vedno kruta realnost. Razlogi so lahko politične, ekonomske ali pa preprosto kulturne narave. Na primer, moški potomci so v Indiji pogosto dlje časa dojeni, kot deklice, menda zato, ker so mnogo bolj zaželeni, kar narekujejo prevladujoče patriarhalne kulture. Zahodni razviti del sveta kaže povsem drugačno sliko. Čeprav vse kulture, ne glede na stopnjo obilja, ki ga premorejo, razvijejo takšno ali drugačno strategijo nihanja med konzumiranjem hrane in njegovim zavračanjem, pa je ravno zahodni razviti svet tisti, ki je prignal stvar do absurda. V zadnjem času lahko zasledimo, da se bulimija in anoreksija sicer

vse bolj širita tudi med moško populacijo, a ženske so še vedno najbolj na udaru. Je že res, da so mlada dekleta bolj nagnjena k sledenju lepotnemu kanonu zahodne civilizacije kot fantje. Vsaj zaenkrat. A res je najbrž res tudi to, da so ženske v družbi še vedno podrejeni spol, ki svojo socialno zapostavljenost lahko manifestira ter se ji s tem hkrati tudi upira, le na tako zelo radikalen način, ki je na žalost za preštevilne ženske edini način.

Zadnje poglavje, *The Ageing Body*, je napisala Hazel Biggs (University of Keel). V njem sistematično obdeluje nekatere dimenzije staranega telesa. Morda je predvsem pomembno opozoriti, da se obdobju staranja danes posveča več časa in prostora kot nekdanj. Razlog je precej preprost in se skriva v nekaterih strukturnih spremembah. Moderne zahodne družbe postajajo stare družbe. Vse večji je delež starejših ljudi, ki so že zaključili svojo poklicno pot in sedaj uživajo sadove svojega preteklega dela. Pri tem nastopi le ena težava. Vse manj je namreč mladih, ki lahko s svojim delom prispevajo k izvajanju družbene pogodbe. Hkrati pa je medicinska veda v zadnjem desetletju tako zelo napredovala, da lahko občutno podaljša življenjsko dobo posameznika, kar pa hkrati pomeni vse večji pritisk na zdravstveno blagajno. Pod takšnimi ali drugačnimi pritiski se guba koža družbe, kar nas zopet privede k Koplansovemu avtoportretu in h knjigi kot celoti. Knjigo velja pohvaliti, vendar le znotraj okvirov, ki jih postavlja njen podnaslov. Knjiga je prijeten uvod v sociološko razpravo o družbenih in kulturnih dimenzijah telesa, skozi katerega lahko bralec elegantno zdrсне v enem samem popoldnevu. In če so bralčeva pričakovanja identična zgoraj zapisanim, potem prav gotovo ne more biti razočaran. Za kaj več bo moral bralec poseči po nekolikanih bolj zahtevni literaturi.

UDC: 655:342.7

Slavko SPLICAL: FROM DISTRUSTFUL HAPPINESS TO CULTIVATED REASONING**Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 985-1011**

An analysis of Immanuel Kant's and Jeremy Bentham's conceptualisations of the principle of publicity reveals a fundamental difference between the currently prevailing notion of freedom of the press as the fourth estate derived from Bentham's model of "distrustful surveillance" and the Kantian quest for the public use of reason and his principle of publicity. Bentham favoured a free press as an instrument for public control of government, in the interest of the general happiness. Kant favoured free public discussion as an instrument for the development and expression of human autonomous rationality. Yet a "free press" embodied in the property rights of the owners of the press may well fail to achieve either Benthamite or Kantian goals, which lead to a personal right to communicate rather than to a corporate right to press freedom. In democratic societies where citizens rather than different estates legitimise all powers, the control dimension of publicity embodied in the corporate freedom of the press should be effectively supplemented by actions toward equalizing private citizens in their public use of reason.

Key words: Publicity, control, public use of reason, justice, property rights, freedom of press, right to communicate, Jeremy Bentham, Immanuel Kant

1196

UDC: 331.103:654

Zdravko MLINAR: TELEWORK AND SPATIAL AND TEMPORAL ORGANISATION OF THE RESIDENTIAL ENVIRONMENT**Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1012-1039**

Spatial and temporal organization of work and living is increasingly affected by a wider use of information and communication technology. Industrial model of their separation like the urbanistic concept of zoning are becoming obsolete. Work on the new basis is not simply returning back to home but is also becoming increasingly dispersed on many locations and more fluid. Although teleworkers, who are - on the basis of new technology - in position to work at home, represent at present a relatively low proportion of the active population, their share will no

doubt continue to increase in the future. While the main attention for this topic until now has been paid from the point of view of entrepreneurs, the author is making an attempt to present the findings of the research and the experience relevant for the planning of housing and local development. Instead of simplistic ideas of the futurists, we are facing more and more complex picture with different patterns of spatial organization of the home, neighbourhood, of urban and rural areas. Both, desirable and undesirable consequences, and new conflicting situations are appearing. Strengthening of the family and revitalization of the neighbourhood is accompanied with unexpected limitations. While regular, everyday commuting declined, the distance of travel - at least in the case of independent entrepreneurs - increased. Unexpected early move of the young members emptied the space within the home, which could be used again for unexpected for telework at home.

Key words: telework, spatial and temporal organization, living, home, residential environment, information and communication technology, location of work, physical presence, revitalization, distance, urban and rural areas, travel.

UDC: 321:339.13

Miro KLINE, Dario BERGINČ: 'COUNTRY' AS A BRAND: SLOVENIA AS THE CASE STUDY

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1040-1057

The article presents the concept of country identity, image and brand, and the background of assessment the country as a brand. Further, there is presented the country brand-building model as a crucial element, in which the meaning of communication is specially emphasized. The model is also connected with the empirical part of the article, i.e. the case study of Slovenia. Here, the following results are presented: the results of the analysis of investing in tourism promotion, analysis of acquaintance, image and reputation of Slovenia in Europe and in the world in comparison with other European countries, especially competitors in association with European Union.

Key words: brand, state, identity, image, Slovenia,

Andrej ANŽIČ, Robert GOLOBINEK: SLOVENIAN MODEL OF PARLIAMENTARY CONTROL OVER THE INTELLIGENCE AND SECURITY SERVICES**Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1058-1073**

The authors analyse the problem of relationship between declarative political interests and security practice. After the decades of attempts, the Parliament of the Republic of Slovenia has succeeded in forming a modern parliamentary control over the intelligence and security services by adopting the related law. Due to the absence of legislation, the political control was indicated by partial, unclear and even unconstitutional solutions. It is therefore not a coincidence that the content of the parliamentary control was not at the level of the European democracies. The adopted law takes into account the Recommendations No. 1402 of the Parliamentary Assembly of Council of Europe, in how to arrange the control over the internal security services in the member states. It also models itself on a German model of organising this sort of control, but it also attempts to take into account Slovenian legal and security characteristics. The adoption of the law can be by all means seen as a new milestone in establishing modern Slovenian civil-security relations. However, some weaknesses should be stressed, especially because they indicate possibility of creating certain conflict situations. The authors analyse the role of political interests, which on the basis of legal norm show that the separation of the law from politics is not possible. Using the descriptive analysis with the elements of explicatory analysis and a comparative method, they also establish that logical detection of causes and effects between the control and functions of control services is possible only with the method of internal observation.

Key words: control, parliamentary control, intelligence and security service

UDC: 321.019.5 : 659.3/4

Simona KUSTEC LIPICER: PUBLIC POLICY EVALUATION
Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1074-1093

In the mid nineties Slovenian government accepted a decision to respect people's right to be informed about the governmental intentions, measures and reasons why (not) to access to EU. According to that goal, the government organised communication programme on public informing and awareness. As a key goal of set policy the tension of referendum success to enter EU has been established. The author evaluates the effectiveness of one of the (sub) programmes of communication policy, related to co-financing non-governmental organisations and their activities, concerning the EU issues. The key purpose of the article is to establish how effectively the program has been planned and implemented in the sense of financial, content, human resources and (non) material resources aspects. Although we (theoretically) claim that effectiveness during the implementation of the programme co-determines the final programme effectiveness, our case did not prove that. Even though the programme formally succeeded with the referendum result, much defectiveness during the programme processes has been disclosed.

Key words: public policy, communication programme, evaluation, effectiveness, non-governmental organisations, EU.

1199

UDC: 329.14:17

SELMA SEVENHUIJSSEN: A THIRD WAY? MORALITIES, ETHICS AND FAMILIES. AN APPROACH THROUGH THE ETHIC OF CARE
Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1097-1111

In his book *The Third Way* Anthony Giddens develops the outlines of a new normative framework for New Labour and sketches ensuing policy proposals. Based on his diagnosis of current socio-political problems, Giddens proposes a new relation between rights and obligations and elaborates on this for issues of welfare and family politics. This article critically investigates his normative framework, and argues that a considerable part of the ideas of a third way in politics could be better grounded and refined by taking care into account. It spells out what the consequences would be of taking the ethic of care as a normative guideline for the new programmatic ideas and compares the British discussion with recent policy proposal in the Netherlands. It is argued that care should be seen as a democratic practice, and that democratic citizenship supposes that everybody would be guaranteed equal access to the giving and receiving of care.

Key words: Third Way, care, citizenship, family politics, work-life balance

UDC: 17: 316.356.2

Alenka ŠVAB: CARE BETWEEN WORK AND FAMILY**Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1112-1126**

The article deals with the analysis of relationship between employment and family or, more precisely, with one of the aspects of this relationship - the concept of reconciliation of work and family (and responsibilities in both spheres). The analysis is done from the ethics of care perspective, which serves as the lens for analysing family policy and at the same time enables analysis of conceptualisation of care in concrete policies. The article is organised around two main (interconnected) ideas. Firstly, the author criticizes the concept of reconciliation of work and family, claiming that in reality the family dimension is subjected to the work sphere. This is clearly seen in the favourisation of the model of independent employed individual, which defines the normative framework of family policy. The second idea is that care is common denominator of both dimensions - work and family, and that realisation of the concept of reconciliation of work and family depends on the conceptualisation of care in a concrete policy. Both ideas are exemplified through the analysis of the basic family policy document in Slovenia - the Resolution on the Principles of Formation of Family Policy.

Key words: Ethics of care, family policy, reconciliation of family and work, work, politics of equal opportunities.

UDC: 617:17

Majda PAHOR: POWER TO HELP. Resources for ethical decision-making in nursing.

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1127-1142

The aim of the article is to consider the resources for ethical decision-making in nursing. The author looks at contemporary nursing as a result of the modernization process, which caused its move from the private world to the public place of health care institutions and defined it as a subordinated occupational group within the formal health care work. The late modernity, however, especially in the Western societies, causes the shift towards the ideology of care-centred and holistic nursing. Also the research into the process of ethical decision-making using the health professionals' and patients' narratives develops into this direction to enable deeper understanding of the phenomenon. The existing research about the ethical considerations and resources for decision-making in Slovenia uncovers only some elements of these processes, which should be more thoroughly studied in order to improve the quality of care.

Key words: nursing care, nurses, ethics, sociology of health care

UDC: 396.9

Irena SELIŠNIK: "SOCIAL MATERNITY". Concepts of citizenship and the argument of care in the case of women's activities in public sphere at the beginning of the 20th Century

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1155-1166

The article attempts to deal with the problem on what way the argument of care was used at argumentation for women participation in public sphere. Care was used as essentialist argument especially at the time of conflicts in society, when the role of women became even more important with the increased need for caring. The author compares the essentialist concept of care and the modern concept of care, which also emphasizes participation of citizens in politics. Both concepts strive to redefine private and public, but the modern concept of care prevents reification of the care because of its no-normative definition. Author argues her thesis on the basis of articles published between 1900 and 1918.

Key words: history, politics, care, women, Slovenia.

1201

Simona ZAVRATNIK ZIMIC: ETHICS OF CARE IN MIGRATION POLICIES
Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1143-1154

Casles and Miller (1998) have described the modern age as "the age of migration" with migration becoming global in scope, diversified in structure and highly politicised in profile. The responses of migration policies are predominantly politics of hardening borders, preventing immigrants to enter the state territory. At the same time, the issue of integration of immigrants and, along with it, of multicultural communication and learning as a multi-directional process between immigrants and majority society, is becoming increasingly prominent. In the article, the conception of ethics of care represents both, a conceptual frame and an "ethical imperative" for policies that bring forward questions of norms and values, social solidarity, social cohesion and active political participation. The participants in integration policies are immigrants as well as the society in general, respectively, any other member of the society; one of the crucial objectives of integration policies should be deconstruction of the notion of foreignness and overcoming of populist presentations of foreigner as central figure of contemporary era. This position leads towards the shift from the integration policies "for immigrants" to the politics of care in which the audience is the whole society, and with an important role of active citizenship. The knowledge and information on the central position of integration policies in migration management come from Western societies, which according to their tradition have been countries of immigration for a long period of time. In addition, European multicultural models represents suitable frames for the Slovenian case, nevertheless, the very core idea of cultural pluralism represents important part of values system in Slovenian constitution. In the context of integration of immigrants the following characteristic should be pointed out; quite contrary to the practice of Western European states where enormous amount of information and good cases practices are available from last decades, there is evident shortcoming of both in countries of Central and Eastern Europe.

Key words: politics of care, migration, immigrants, integration, active citizenship

Ladislav CABADA: CZECH POLITICAL PARTIES AND THEIR POSITION IN THE PROCESS OF CREATING EUROPEAN POLITICAL PARTIES

Teorija in praksa, Ljubljana 2003, Vol. XL, No. 6, pg. 1167-1177

Immediately after the fall of Communist regimes in Central Eastern Europe, the international co-operation of political parties in Europe included also the political parties created in these countries. The process of incorporating of the political parties from Central Eastern European countries into European transnational and supranational party associations was deepened in the connection with the process of associating the countries to the European Union. The author presents the creation of connections and co-operation of European party associations and political parties from Central Eastern Europe on the example the Czech situation. The Czech political parties asked for the membership in some international party associations even in the 1990 - for example the membership of many right-wing oriented parties in the European Democratic Union or of Social Democrats in the Socialist International. In the 1990s, the Czech political parties were more interested in deep co-operation with European party federations as the subjects connected primarily with the European Union. On the other side, the European party federations also started to search relative political parties in the candidate countries. The aim was clear, namely to save or even strengthen their position after including the countries - and deputies in the European parliament - into the EU. Associated or even regular membership of Central Eastern European political parties in European party federations in the last 10 years meant above all an adaptation of political parties to federations requirements. In the future we could expect that political parties from the Central Eastern European countries will much more influence the programmatic and the general image of European party federations.

Key words: international party co-operation, European party federations, Czech political parties

KAZALO XL. LETNIKA TEORIJE IN PRAKSE

	Št. revije	Št. strani
A		
Aleksić Jelena:		
Drago Kos: Praktična sociologija za načrtovalce in urejevalce prostora (recenzija)	1	172-175
Andolšek Matej:		
Teorija hegemonске stabilnosti: racionalnosti versus konstruktivisti	4	706-723
Anžič Andrej, Golobinek Robert:		
Slovenski model parlamentarnega nadzorstva nad obveščevalnimi in varnostnimi službami	6	1058-1073
B		
Barbič Ana:		
Duška Seferagić (ur.): Vas- izbira ali usoda? (recenzija)	5	955-958
Begić Mirsad:		
Bruno Ettiene: Radikalni islamizem (recenzija)	1	179-182
Begić Mirsad:		
Padraic Kenney: A Carnival of Revolution: Central Europe 1989 (recenzija)	6	1181-1184
Bevc Milena:		
Učinkovitost in pravičnost visokega izobraževanja v Sloveniji	1	90-102
Boh Tomaž:		
Danica Fink- Hafner in Damjan Lajh: Managing Europe from Home: the Europeanisation of the Slovenian Core Executive (recenzija)	6	1184-1186
Bučar Bojko in Brinar Irena:		
Predlog ustavne pogodbe o evropski uniji - revolucija ali status quo ante?	3	405-425
Bulc Gregor:		
Serijski morilci - mačk	2	245-266
Bulc Gregor:		
Majda Hrženjak (ur.): Njena (re)kreacija: Ženske revije v Sloveniji/ Making her up: Womens Magazines in Slovenia (recenzija)	2	386-389
C		
Cabada Ladislav:		
Češke politične stranke in njihov položaj v procesu oblikovanja evropskih političnih strank	6	1167-1177

Č

Čepič Mitja in Ana Vogrinčič:

Tujec in tuje v učbenikih 2 313-334

Črnič Aleš:

Odnos sodobnih družb do novih religijskih gibanj 1 117-135

D

Delakorda Simon:

Prvi poskusi digitalne demokracije v Sloveniji 3 500-514

F

Ferguson Adam:

O pokvarjenosti, ki nas vodi v politično suženjstvo 1 158-165

G

Gorenak Vinko:

Uspešnost policijskih postaj- ocene županov in svetnikov 4 677-695

H

H. Vidmar Ksenija:

Žensko telo, globalno potrošništvo in slovenska tranzicija 5 839-859

Hardt Hanno:

Predstavljanje osamosvojitve: Podoba/ tekst slovenskega fotožurnalizma 4 605-626

Hočevar Marjan:

Franc Trček: Problem informacijske (ne)dostopnosti (recenzija) 6 1191-1192

J

Janovič Nikola:

TV zaslon: Ideologija in kultura vidnosti (postmodernizma) 4 752-758

Jelušič Ljubica:

Mirovne operacije kot oblika globalne mirovne preventive pred širjenjem groženj 4 627-646

Jogan Maca:

Niko Toš, Brina Malnar (ur.): Družbeni vidiki zdravja.
Sociološka raziskovanja odnosa do zdravja in zdravstva (recenzija) 3 577-580

K

Kalin Golob Monika:

Stil in novinarski škandal 2 229-244

Kamin Tanja in Tivadar Blanka:

Laično upravljanje s telesom v imenu zdravja: iskanje ravnotežja s prehranjevanjem 5 891-908

Kaštrun Tomaž:

Maurice Blanchot: Blanchotovi obrazci (recenzija) 1 182-184

Kaštrun Tomaž:

Aleš Debeljak: Lanski sneg: eseji o kulturi in tranziciji (recenzija) 3 585-587

Kirn Andrej:		
Ekološka/ okoljska zavest Slovencev na pragu tretjega tisočletja	1	17-36
Kirn Gal:		
Radikalen pogled: Oglaševanje skozi teorijo propagande in ideologije	4	724-733
Kline Miro, Berginc Dario:		
Tržna znamka države: Študija primera Slovenije	6	1040-1057
Kneževič Hočevar Duška:		
Medijska govorica o nacionalni reprodukciji v postsocialistični Sloveniji	2	335-356
Kohont Andrej:		
Zaposlovanje pri zasebnih agencijah	3	442-454
Kolarič Zinka:		
Neprofitno volonterske organizacije in njihov razvoj: od volontarizma k profesionalizmu	1	37-56
Kopač Anja:		
Miroslav Ignjatovič: Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile (recenzija)	5	958-961
Kos Drago:		
Postmoderno prostorsko planiranje?	4	647-657
Krajnc Jerneja:		
Zdravje in neenakopraven položaj žensk v državah v razvoju	3	426-441
Krašovec Alenka:		
Mehanizma vzpostavitve lojalnosti v slovenskih parlamentarnih strankah	1	74-89
Krašovec Alenka:		
Danica Fink-Hafner: Politične stranke (recenzija)	1	175-179
Krpič Tomaž:		
Aleš Debeljak (ur.), Peter Stankovič (ur.), Gregor Tomc (ur.), Mitja Velikonja (ur.): Cooltura (recenzija)	2	375-378
Krpič Tomaž:		
Stephen P. Turner: Brains/Practice/Relativism: Social Theory After Cognitive Science (recenzija)	4	778-779
Krpič Tomaž:		
Telo kot vir kulturnih razlik	5	802-820
Krpič Tomaž:		
Mary Evans (ur.) in Ellie Lee (ur.): Real Bodies: A Sociological Introduction (recenzija)	6	1193-1195
Kuhar Metka:		
Odraščanje v kulturi vitkosti	5	860-873
Kuhar Roman:		
Selma Sevenhuijsen, Alenka Švab (ur.): Labirinti skrbi: Pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko (recenzija)	6	1188-1191
Kunst Bojana:		
Telo v sodobni umetnosti: performans in nevarne povezave	5	821-838
Kustec Lipicer Simona:		
Vrednotenje javnih politik	6	1074-1093

L

Lajh Damjan:

Alenka Krašovec: Oblikovanje javnih politik (recenzija) 5 967-969

Lenarčič Blaž:

Prihodnost in razvojne dileme sodobnih mest v informatični družbi 3 455-469

Lesjak Gregor:

Sodobne teorije o sektantskem pranju možganov 1 136-157

Lukšič Andrej:

Digitalna demokracija 3 487-499

Lutar Vasja:

Mednarodno zasebno pravo in elektronsko poslovanje 3 541-559

Luthar Breda:

Uvodnik 2 205-206

Luthar Breda:

Produkcija lokalne slave 2 287-312

M

Madison James:

Federalist št. 51 1 166-169

Markič Olga:

Martin Hollis: Filozofija družbene vede: uvod (recenzija) 4 775-778

Mlinar Zdravko:

Teledelo in prostorsko- časovna organizacija bivalnega okolja 6 1012-1039

Kline Miro, Berginc Dario:

Tržna znamka države: študija primera Slovenije 6 1040-1057

Mulej Lucija:

Franc Mali: Razvoj moderne znanosti: Socialni mehanizmi (recenzija) 5 963-965

O

Osolnik Marko:

Muslimani v zahodni Evropi med integracijo in getoizacijo 4 696-705

P

P. Ramet Sabrina:

Kuga nacionalizma in zapuščina vojne 4 759-770

Pahor Majda:

Viri etičnega odločanja pri delu medicinskih sester 6 1127-1142

Pinterič Uroš:

Central Europe Beyond Double Enlargement 6 1178-1180

Poler Melita:

Komunitaristični pristopi k novinarstvu: naslovnik kot subjekt 1 57-73

Poler Kovačič Melita:

Preiskovalno novinarstvo, ustvarjanje škandalov in novinarska etika 2 207-228

Praprotnik Tadej:

Pragmatični vidiki žaljive komunikacije v računalniško posredovani komunikaciji- multipla perspektiva 3 515-540

Pušnik Maruša:

Moralizacija kot estetski projekt dokumentarnega žurnalizma	2	267-286
---	---	---------

Pušnik Maruša:

Sandra Bašič Hrvatini in Marko Milosavljević: Medijska politika v Sloveniji v devetdesetih: regulacija, privatizacija, koncentracija in komercializacija medijev (recenzija)	2	378-381
--	---	---------

Pušnik Maruša:

Ksenija H. Vidmar (ur.): Ženski žanri: spol in množično občinstvo v sodobni kulturi. Zbornik besedil medijskih študijev in feministične teorije (recenzija)	2	381-384
---	---	---------

Pušnik Maruša:

Poročilo z mednarodnega kolokvija: "Foundations of Communication Studies in pre-20th Century European Thought"	3	572-576
--	---	---------

R**Rus Veljko:**

Sociološki vidiki prehoda iz moderne v postmoderno državo	1	5-16
---	---	------

S**Sambt Jože:**

Herve Le Bras: Kri in gruda: pregled teorij migracij v XX. stoletju (recenzija)	5	965-967
---	---	---------

Selišnik Irena:

Socialno materinstvo	6	1155-1166
----------------------	---	-----------

Sevenhuijsen Selma:

Tretja pot? Moralnosti, etike in družine	6	1097-1111
--	---	-----------

Sfiligoj Nada:

Marko Lah: Temelji ekonomije (recenzija)	3	580-582
--	---	---------

Splichal Slavko:

Od "sumne sreče" h kultiviranemu razglabljanju	6	985-1011
--	---	----------

Starc Gregor:

Roman Vodeb: Subjekt v ideologiji športa (recenzija)	1	184-186
--	---	---------

Starc Gregor:

Telesne prakse športa kot torišče slovenskega nacionalizma: "Vsak poedinec je v narodu tekmovalec!"	5	909-927
---	---	---------

Strmčnik Berni:

Redefiniranje pravic in privatizacija: pogoja uspešne prenove	4	658-676
---	---	---------

Suša Urban:

Tarik Ali: Spopad fundamentalizmov. Križarstvo, džihad, in modernost (recenzija)	4	773-775
--	---	---------

Sušjan Andrej:

Roger E. Backhouse: The Penguin of Economics (recenzija)	3	583-585
--	---	---------

Š**Šadl Zdenka:**

Emocionalizacija javne sfere	5	937-954
------------------------------	---	---------

Švab Alenka:

Mateja Sedmak: Kri in kultura: etnično mešane zakonske
zveze v slovenski Istri (recenzija) 4 779-782

Švab Alenka:

Uvodnik 6 1094-1096

Švab Alenka:

Med delom in družino 6 1112-1126

T**Trček Franc:**

Adam N. Joinson: Understanding the Psychology of Internet
Behavior: Virtual Worlds, Real Lives (recenzija) 5 961-963

Trifunović Jelena:

Ijubica Jelušič, Mojca Pešec (ur.):
Seksizem v vojaški uniformi (recenzija) 4 771-773

Tomc Gregor:

Biologija in kultura 5 928-936

Tomšič Barbara:

Zygmunt Bauman: Tekoča moderna (recenzija) 3 588-590

U**Urh Jana:**

Delovanje v središču Balkana 1 103-116

Uršič Matjaž:

Amitai Etzioni: The Monochrome Society (recenzija) 1 170-171

Uršič Matjaž:

Prostorska organizacija zaznavanja in regulacija telesnega delovanja 5 874-890

V**Verlič Christensen Barbara:**

Uršula Lipovec Čebren (ur.): V zoni prebežništva:
Antropološke raziskave prebežnikov v Sloveniji (recenzija) 6 1186-1188

Vodeb Oliver:

Medijski aktivizem kot komunikacijska praksa
reinstucionalizacije družbene distribucije znanja 4 734-751

Y**Young-Jin Choi:**

Vzhodna in zahodna civilizacija: Primerjalni vidik 3 560-571

Z**Zavratnik Zimic Simona:**

Etika skrbi v migracijskih politikah 6 1143-1154

Zidar Marija:

Nove-stare reprezentacije otrok in otroštva:
Dekonstrukcija "protektivnega" otroštva 2 357-374

Ž

Živko Tjaša:

Kulturološki vidiki socio-ekonomskih empiričnih raziskav

3 470-486

Žugelj Alina:

Bernadette Casey, Neil Casey, Ben Calvert, Liam French (ur.)

in Justin Lewis: Television Studies: The Key Concepts (recenzija)

2 384-386

ČLANKI

Besedilo. Teorija in praksa (TIP) sprejema v presojo za objavo originalna znanstvena in strokovna besedila, ki še niso bila objavljena drugje niti niso drugje v recenzentskem postopku. Besedila (vključujoč reference in opombe) naj bodo enostransko izpisana v treh izvodih na papirju formata A4 z 1,5 vrstičnim razmikom. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Izpisu je treba priložiti besedilo na 3,5-palčni disketi, na kateri naj bo poleg imena in priimka avtorja označen tudi računalniški program v katerem je besedilo pripravljeno (na primer Microsoft Word 97).

Besedila pošljite na naslov: Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija. E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si.

V kolikor je besedilo poslano po elektronski pošti na naslov uredništva, izpis treh kopij ni potreben.

Zaradi dvostranskega anonimnega recenzentskega postopka naj prva stran besedila vsebuje le naslov besedila brez imen avtorjev. Imena avtorjev naj bodo izpisana na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko, elektronsko pošto ter na povzetku. Besedilo mora spremljati izjava avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk. Uredništvo zavrnjenih besedil ne vrača.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni članki naj praviloma ne presegajo 8000 besed; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 3000 besed; recenzije do 1500 besed.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila daljša od 1500 besed morajo vsebovati podnaslove.

Povzetki. Izvirni znanstveni članki morajo biti opremljeni s povzetkom in smiselnimi ključnimi besedami (oboje v slovenskem in angleškem jeziku) v obsegu do 100 besed. Povzetki naj vsebujejo natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije ter zaključke.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z jasnimi naslovi. Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto kamor sodijo.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, nadpisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena.

Opomba o avtorju in zahvala vključuje informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

NAVAJANJE

Reference v besedilu: Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani uporabljajte (Novak, 1994:27-8). Če je več avtorjev besedila, uporabljate v tekstu obliko (Novak et al., 1994:27), v seznamu literature pa navedite vse avtorje. Če ne uporabljate prve izdaje knjige, napišite tudi letnico prve izdaje (Novak, 1953/1994:7). Več referenc hkrati ločite s podpičjem (Novak, 1994:7; Kosec, 1998:3-4; Kosec, 1998a:58). Če navajate več del istega avtorja, objavljena v istem letu, dela med sabo ločite s črkami a, b, c, itd. (Novak, 1994a:27-9) (Novak, 1994b:1).

Seznam referenc: v seznam referenc vključite vse uporabljene vire. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaje.

Knjige: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Na primer: Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje zbornika): Naslov prispevka v zborniku. V Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba.

Na primer: Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance? V Martin Hewson in Timothy J. Sinclair (ur.), Approaches to Global Governance Theory, 55-72. Albany: State University of New York Press.

Članki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije Letnik(številka): strani.

Na primer: Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57(3): 632-42.

Svetovni splet (WWW): Avtorjev Priimek, Ime (letnica): Naslov. Dostopno preko Internet naslov, datum dostopa.

Na primer: Deleuze, Gilles (1978): Spinoza. Dostopno preko <http://www.imaginet.fr/deleuze/TXT/240178.html>, 10.1.2001.

RECENZIJJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzije naj ne presegajo 1500 besed. Na prvi strani zgoraj naj bo v prvi vrstici napisano ime avtorja recenzirane knjige, v drugi z odebeleno pisavo naslov in morebitni podnaslov knjige, v tretji vrstici pa je treba navesti sledeče podatke: naziv izdajatelja, kraj izdaje, leto izdaje dela in število strani. Recenzija se podpiše na koncu besedila.

Strast ima nova oblika

Modro. Modro nebo, pod katerim rastejo sadovi narave. Modra gladina morja, kjer žeja postane brezkraina. Modre odločitve: za zdravje, za naravo, za užitek in strast.

Za Fructalove 0,2-litrne sadne sokove in nektarje v novi steklenički. Modri.

Po dolgih letih so poglobljene raziskave pokazale, da lahko pri Fructalovih 0,2-litrskih sokovih in nektarjih izboljšamo le eno stvar. Stekleničko.

Ustvarili smo modro obliko, da se popoln okus s strastjo zlije v harmonično celoto.

FRUCTAL
v sodelovanju z naravo

FRUCTAL d.d., Ajdovščina, Tovarniška 7, Slovenija

ČLANKI

SLAVKO SPLICHAL, ZDRAVKO MLINAR,
MIRO KLINE, DARIO BERGINČ, ANDREJ ANŽIČ,
ROBERT GOLOBINEK, SIMONA KUSTEC LIPICER

ETIKA SKRBI - TEORIJA, POLITIKE, PRAKSE

ALENKA ŠVAB, SELMA SEVENHUIJSEN,
MAJDA PAHOR, IRENA SELIŠNIK
SIMONA ZAVRATNIK ZIMIC

